स्वर्गवासी साधुचरित श्रीमान् डालचन्दजी सिंघी

बाबू श्री बहादुर सिंहजी सिंघीके पुण्यश्लोक पिता

जन्म-वि. स. १९२१, मार्ग. वदि ६ 卐 स्वर्गवास-वि. स. १९८४, पोष सुदि ६

दानशील-साहित्यरसिक-संस्कृतिप्रिय

स्व० बाबू श्री बहादुर सिंहजी सिंघी

अजीमगंज-कलकत्ता

जन्म ता. २८-६-१८८५] [मृत्यु ता. ७-७-१९४४

सिंघी जैन ग्रन्थ माला

••••••••••••••••••••••[ग्रन्थांक ४७]••••••••••••••••••••••

आचार्य योग्घमविरचित

नीतिनिर्णीतिनाम्नी कौटलीय राजसिद्धान्त टीका संयुक्त

आचार्य कौटल्य कृत

अर्थशास्त्र - अपरनाम - राजसिद्धान्त

*

[कतिपय त्रुटित अंशमात्र]

SINGHI JAIN SERIES

••••••••••••••••••••[NUMBER 47]••••••••••••••••••••

A FRAGMENT OF THE KOUTALYA'S

ARTHAŚĀSTRA

With the commentary of Yagghama Achārya

कलकत्तानिवासी
साधुचरित-श्रेष्ठिवर्य श्रीमद् डालचन्दजी सिंघी पुण्यस्मृतिनिमित्त
प्रतिष्ठापित एवं प्रकाशित

सिंघी जैन ग्रन्थमाला

[जैन आगमिक, दार्शनिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, वैज्ञानिक, कथात्मक-इत्यादि विविधविषयगुम्फित प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, प्राचीनगूर्जर,-राजस्थानी आदि नाना भाषानिबद्ध सार्वजनीन पुरातन वाङ्मय तथा नूतन संशोधनात्मक साहित्य प्रकाशिनी सर्वश्रेष्ठ जैन ग्रन्थावलि]

प्रतिष्ठाता
श्रीमद्-डालचन्दजी-सिंघीसत्पुत्र
स्व० दानशील-साहित्यरसिक-संस्कृतिप्रिय
श्रीमद् बहादुर सिंहजी सिंघी

प्रधान सम्पादक तथा संचालक
आचार्य जिनविजय मुनि
अधिष्ठाता, सिंघी जैन शास्त्र शिक्षापीठ
निवृत्त ऑनररि डायरेक्टर
भारतीय विद्या भवन, बम्बई
*
ऑनररी संस्थापक-डायरेक्टर
राजस्थान ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, जोधपुर (राजस्थान)
ऑनररी मेंबर जर्मन ओरिएण्टल सोसाईटी, जर्मनी, भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, पूना (दक्षिण), गुजरात साहित्यसभा, अहमदाबाद (गुजरात), विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध प्रतिष्ठान, होशियारपुर (पंजाब)
*
संरक्षक
श्री राजेन्द्र सिंह सिंघी तथा श्री नरेन्द्र सिंह सिंघी

प्रकाशक
अधिष्ठाता, सिंघी जैन शास्त्र शिक्षा पीठ
भारतीय विद्याभवन, बम्बई

आचार्य कौटल्यकृत

अर्थशास्त्र - अपरनाम - राजसिद्धान्त

(मुग्धविलासाङ्क आचार्य योग्घमविरचित नीतिनिर्णीतिनाम्नी
व्याख्या समन्वित तथा बहुविध प्राचीन
टिप्पनकसंयुक्त)

[कतिपय त्रुटित अंशमात्र]

देवनागरलिपिलिखित - सर्वथा अद्वितीयस्वरूप - प्राचीनतम
ताडपत्रीय पुस्तकाधारेण
संपादनकर्ता

मुनि जिन विजय

(प्रोफेसर श्री दामोदर धर्मानन्द कोसंबी लिखित प्रास्ताविक
निबन्धयुक्त)

प्रकाशनकर्ता

अधिष्ठाता, सिंघी जैन शास्त्र शिक्षापीठ
भारतीय विद्याभवन, बम्बई

विक्रमाब्द २०१५] प्रथमावृत्ति [खिस्ताब्द १९५९

ग्रन्थांक ४७] [मूल्य रु० ४/४०

SINGHI JAIN SERIES

A COLLECTION OF CRITICAL EDITIONS OF IMPORTANT JAIN CANONICAL, PHILOSOPHICAL, HISTORICAL, LITERARY, NARRATIVE AND OTHER WORKS IN PRAKRIT, SANSKRIT, APABHRAMSHA AND OLD RAJASTHANI-GUJARATI LANGUAGES, AND OF NEW STUDIES BY COMPETENT RESEARCH SCHOLARS

●

ESTABLISHED

IN THE SACRED MEMORY OF THE SAINT LIKE LATE SETH

ŚRĪ DĀLCHANDJĪ SINGHĪ

OF CALCUTTA

BY

HIS LATE DEVOTED SON

DANASILA - SAHITYARASIKA - SANSKRITIPRIYA

ŚRĪ BAHADUR SINGH SINGHI

●

DIRECTOR AND GENERAL EDITOR

ĀCHĀRYA JINA VIJAYA MUNI

ADHISṬHATĀ SINGHĪ JAIN ŚĀSTRA ŚIKSHĀ PĪṬHA

(Retired Honorary Director, Bharatiya Vidya Bhavana, Bombay)

Honorary Founder-Director, Rajasthan Oriental Research Institute, Jodhpur,

General Editor, Rajasthan Puratan Granthamala, etc.

(Honorary Member of the German Oriental Society, Germany, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, Vishveshvranand Vaidic Research Institute, Hosiyarpur, and Gujarat Sahitya Sabhā, Ahmedabad)

●

PUBLISHED

UNDER THE PATRONAGE OF

ŚRĪ RAJENDRA SINGH SINGHI

AND

ŚRĪ NARENDRA SINGH SINGHI

BY THE ADHISṬHĀTĀ

SINGHI JAIN SHASTRA SHIKSHAPITH

BHARATIYA VIDYA BHAVAN, BOMBAY

A FRAGMENT OF THE KOUTALYA'S

ARTHAŚĀSTRA alias RAJĀSIDDĀNTA

With the fragment of the commentary named Nītinirṇīti of Achārya Yogghama alias Mugdhavilāsa

Based on only available an old palm-leaf fragmentary Manuscript in Devanagari Script of 12th Century.

Edited with veriant readings and old tippanakas by

MUNI JINA VIJAYA

Preface by

Prof. D. D. KOSAMBI

PUBLISHED BY

Adhisthātā, Singhi Jain Śāstra Śikṣāpītha

BHĀRATĪYA VIDYĀ BHAVANA

BOMBAY

V. E. 2015] First Edition [A. D. 1959

प्रकाशक–जयन्तकृष्ण ह. दवे, ऑनररी डायरेक्टर, भारतीय विद्या भवन, चौपाटी रोड, बम्बई, नं. ७

मुद्रक–लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी, निर्णयसागर प्रेस, २६-२८ कोलभाट स्ट्रीट, बम्बई, नं. २

Vol. No. 47]

[Price Rs. 4/40

॥ सिंघीजैनग्रन्थमालासंस्थापकप्रशस्तिः ॥

अस्ति बङ्गाभिधे देशे सुप्रसिद्धा मनोरमा । मुर्शिदाबाद इत्याख्या पुरी वैभवशालिनी ॥ १
बहवो निवसन्त्यत्र जैना ऊकेशवंशजाः । धनाढ्या नृपसम्मान्या धर्मकर्मपरायणाः ॥ २
श्रीडालचन्द इत्यासीत् तेष्वेको बहुभाग्यवान् । साधुवत् सच्चरित्रो यः सिंघीकुलप्रभाकरः ॥ ३
बाल्य एवागतो यश्च कर्तुं व्यापारविस्तृतिम् । कलिकातामहापुर्यां धृतधर्मार्थनिश्चयः ॥ ४
कुशाग्रीयया स्वबुद्ध्या सद्वृत्त्या च सुनिष्ठया । उपार्ज्य विपुलां लक्ष्मीं कोट्यधिपोऽजनिष्ट सः ॥ ५
[illegible] ॥ ६
[illegible] ॥ ७
[illegible] रम् ॥ ८
श्रीमान् राजेन्द्रसिंहोऽस्य ज्येष्ठपुत्रः सुशिक्षितः । यः सर्वकार्यदक्षत्वात् दक्षिणबाहुवत् पितुः ॥ ९
नरेन्द्रसिंह इत्याख्यस्तेजस्वी मध्यमः सुतः । सूनुर्वीरेन्द्रसिंहश्च कनिष्ठः सौम्यदर्शनः ॥ १०
सन्ति त्रयोऽपि सत्पुत्रा आप्तभक्तिपरायणाः । विनीताः सरला भव्याः पितुर्मार्गानुगामिनः ॥ ११
अन्येऽपि बहवस्तस्याभवन् स्वस्रादिबान्धवाः । धनैर्जनैः समृद्धः सन् स राजेव व्यराजत ॥ १२

अन्यच्च –

सरस्वत्यां सदासक्तो भूत्वा लक्ष्मीप्रियोऽप्ययम् । तत्राप्यासीत् सदाचारी तच्चित्रं विदुषां खलु ॥ १३
नाहंकारो न दुर्भावो न विलासो न दुर्व्ययः । दृष्टः कदापि यद्गेहे सतां तद् विस्मयास्पदम् ॥ १४
भक्तो गुरुजनानां स विनीतः सज्जनान् प्रति । बन्धुजनेऽनुरक्तोऽभूत् प्रीतः पोष्यगणेष्वपि ॥ १५
देश-कालस्थितिज्ञोऽसौ विद्या-विज्ञानपूजकः । इतिहासादि-साहित्य-संस्कृति-सत्कलाप्रियः ॥ १६
समुन्नत्यै समाजस्य धर्मस्योत्कर्षहेतवे । प्रचाराय च शिक्षाया दत्तं तेन धनं घनम् ॥ १७
गत्वा सभा-समित्यादौ भूत्वाऽध्यक्षपदाङ्कितः । दत्त्वा दानं यथायोग्यं प्रोत्साहिताश्च कर्मठाः ॥ १८
एवं धनेन देहेन ज्ञानेन शुभनिष्ठया । अकरोत् स यथाशक्ति सत्कर्माणि सदाशयः ॥ १९
अथान्यदा प्रसङ्गेन स्वपितुः स्मृतिहेतवे । कर्तुं किञ्चिद् विशिष्टं स कार्यं मनस्यचिन्तयत् ॥ २०
पूज्यः पिता सदैवासीत् सम्यग्-ज्ञानरुचिः स्वयम् । तस्मात् तज्ज्ञानवृद्ध्यर्थं यतनीयं मयाऽप्यरम् ॥ २१
विचार्यैवं स्वयं चित्ते पुनः प्राप्य सुसम्मतिम् । श्रद्धास्पदस्वमित्राणां विदुषां चापि तादृशाम् ॥ २२
जैनज्ञानप्रसारार्थं स्थाने शान्तिनिकेतने । सिंघीपदाङ्कितं जैनज्ञानपीठमतीष्ठिपत् ॥ २३
श्रीजिनविजयः प्राज्ञो मुनिनाम्ना च विश्रुतः । स्वीकर्तुं प्रार्थितस्तेन तस्याधिष्ठायकं पदम् ॥ २४
तस्य सौजन्य-सौहार्द-स्थैर्यौदार्यादिसद्गुणैः । वशीभूय मुदा येन स्वीकृतं तत्पदं वरम् ॥ २५
कवीन्द्रेण रवीन्द्रेण स्वीयपावनपाणिना । रस-नागाङ्क-चन्द्राब्दे तत्प्रतिष्ठा व्यधीयत ॥ २६
प्रारब्धं मुनिना चापि कार्यं तदुपयोगिकम् । पाठनं ज्ञानलिप्सूनां ग्रन्थानां ग्रथनं तथा ॥ २७
तस्यैव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंघीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे चैषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥ २८
उदारचेतसा तेन धर्मशीलेन दानिना । व्ययितं पुष्कलं द्रव्यं तत्तत्कार्यसुसिद्धये ॥ २९
छात्राणां वृत्तिदानेन नैकेषां विदुषां तथा । ज्ञानाभ्यासाय निष्कामसाहाय्यं स प्रदत्तवान् ॥ ३०
जलवाय्वादिकानां तु प्रातिकूल्यादसौ मुनिः । कार्यं त्रिवार्षिकं तत्र समाप्यान्यत्र चास्थितः ॥ ३१
तत्रापि सततं सर्वं साहाय्यं तेन यच्छता । ग्रन्थमालाप्रकाशाय महोत्साहः प्रदर्शितः ॥ ३२
नन्द-निध्यङ्क-चन्द्राब्दे जाता पुनः सुयोजना । ग्रन्थावल्याः स्थिरत्वाय विस्ताराय च नूतना ॥ ३३
ततः सुहृत्परामर्शात् सिंघीवंशनभस्वता । भाविद्याभवनायेयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥ ३४
आसीत्तस्य मनोवाञ्छाऽपूर्वा ग्रन्थप्रकाशने । तदर्थं व्ययितं तेन लक्षावधि हि रूप्यकम् ॥ ३५
दुर्विलासाद् विधेर्हन्त ! दौर्भाग्याच्चात्मबन्धूनाम् । स्वल्पेनैवाथ कालेन स्वर्गं स सुकृती ययौ ॥ ३६
विधु-ख-शून्य-नेत्राब्दे मासे आषाढसञ्ज्ञके । कलिकाताख्यपुर्यां स प्राप्तवान् परमां गतिम् ॥ ३७
पितृभक्तैश्च तत्पुत्रैः प्रेयसे पितुरात्मनः । तथैव प्रपितुः स्मृत्यै प्रकाश्यतेऽधुना पुनः ॥ ३८
सैषा ग्रन्थावलिः श्रेष्ठा प्रेष्ठा प्रज्ञावतां प्रथा । भूयाद् भूत्यै सतां सिंघीकुलकीर्तिप्रकाशिका ॥ ३९
विद्वज्जनकृताह्लादा सच्चिदानन्ददा सदा । चिरं नन्दत्वियं लोके श्रीसिंघीग्रन्थपद्धतिः ॥ ४०

॥ सिंघीजैनग्रन्थमालासम्पादकप्रशस्तिः ॥

स्वस्ति श्रीमेदपाटाख्यो देशो भारतविश्रुतः । रूपाहेलीति सन्नाम्नी पुरिका तत्र सुस्थिता ॥ १
सदाचार-विचाराभ्यां प्राचीननृपतेः समः । श्रीमच्चतुरसिंहोऽत्र राठोडान्वयभूमिपः ॥ २
तत्र श्रीवृद्धिसिंहोऽभूद् राजपुत्रः प्रसिद्धिभाक् । क्षात्रधर्मधनो यश्च परमारकुलाग्रणीः ॥ ३
मुञ्ज-भोजमुखा भूपा जाता यस्मिन् महाकुले । किं वर्ण्यते कुलीनत्वं तत्कुलजातजन्मनः ॥ ४
पत्नी राजकुमारीति तस्याभूद् गुणसंहिता । चातुर्य-रूप-लावण्य-सुवाक् सौजन्यभूषिता ॥ ५
क्षत्रियाणी प्रभापूर्णां शौर्योद्दीप्तमुखाकृतिम् । यां दृष्ट्वैव जनो मेने राजन्यकुलजा त्वियम् ॥ ६
पुत्रः किसनसिंहाख्यो जातस्तयोरतिप्रियः । रणमल्ल इति चान्यद् यन्नाम जननीकृतम् ॥ ७
श्रीदेवीहंसनामाऽत्र राजपूज्यो यतीश्वरः । ज्योतिर्भैषज्यविद्यानां पारगामी जनप्रियः ॥ ८
आगतो मरुदेशाद् यो भ्रमन् जनपदान् बहून् । जातः श्रीवृद्धिसिंहस्य प्रीति-श्रद्धास्पदं परम् ॥ ९
तेनाथाप्रतिमप्रेम्णा स तत्सूनुः स्वसन्निधौ । रक्षितः शिक्षितः सम्यक्, कृतो जैनमतानुगः ॥ १०
दौर्भाग्यात् तच्छिशोर्बाल्ये गुरु-तातौ दिवंगतौ । विमूढः स्वगृहात् सोऽथ यदृच्छया विनिर्गतः ॥ ११

तथा च–

भ्रान्त्वा नैकेषु देशेषु संसेव्य च बहून् नरान् । दीक्षितो मुण्डितो भूत्वा जातो जैनमुनिस्ततः ॥ १२
ज्ञातान्यनेकशास्त्राणि नानाधर्ममतानि च । मध्यस्थवृत्तिना तेन तत्त्वातत्त्वगवेषिणा ॥ १३
अधीता विविधा भाषा भारतीया युरोपजाः । अनेका लिपयोऽप्येवं प्रत्न-नूतनकालिकाः ॥ १४
येन प्रकाशिता नैके ग्रन्था विद्वत्प्रशंसिताः । लिखिता बहवो लेखा ऐतिह्यतथ्यगुम्फिताः ॥ १५
बहुभिः सुविद्वद्भिस्तन्मण्डलैश्च स सत्कृतः । जिनविजयनाम्नाऽयं विख्यातः सर्वत्राभवद् ॥ १६
तस्य तां विश्रुतिं ज्ञात्वा श्रीमद्गान्धीमहात्मना । आहूतः सादरं पुण्यपत्तनात् स्वयमन्यदा ॥ १७
पुरे चाहम्मदाबादे राष्ट्रीयः शिक्षणालयः । विद्यापीठ इति ख्यात्या प्रतिष्ठितो यदाऽभवत् ॥ १८
आचार्यत्वेन तत्रोच्चैर्नियुक्तः स महात्मना । रस-मुनि-निधीन्द्वब्दे पुरातत्त्वाख्यमन्दिरे ॥ १९
वर्षाणामष्टकं यावत् सम्भूष्य तत् पदं ततः । गत्वा जर्मनराष्ट्रे स तत्संस्कृतिमधीतवान् ॥ २०
तत आगत्य सँल्लग्नो राष्ट्रकार्ये च सक्रियम् । कारावासोऽपि सम्प्राप्तो येन स्वातन्त्र्यसङ्गरे ॥ २१
क्रमात् ततो विनिर्मुक्तः स्थितः शान्तिनिकेतने । विश्ववन्द्यकवीन्द्रश्रीरवीन्द्रनाथभूषिते ॥ २२
सिंघीपदयुतं जैनज्ञानपीठं तदाश्रितम् । स्थापितं तत्र सिंघीश्रीडालचन्दस्य सूनुना ॥ २३
श्रीबहादुरसिंहेन दानवीरेण धीमता । स्मृत्यर्थं निजतातस्य जैनज्ञानप्रसारकम् ॥ २४
प्रतिष्ठितश्च तस्यासौ पदेऽधिष्ठातृसञ्ज्ञके । अध्यापयन् वरान् शिष्यान् ग्रन्थयन् जैनवाङ्मयम् ॥ २५
तस्यैव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंघीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे ह्येषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥ २६
अथैवं विगतं तस्य वर्षाणामष्टकं पुनः । ग्रन्थमालाविकासादिप्रवृत्तिषु प्रयस्यतः ॥ २७
बाणे-रत्न-नवेन्द्वब्दे मुंबाईनगरीस्थितः । मुंशीति बिरुदख्यातः कन्हैयालाल-धीसखः ॥ २८
प्रवृत्तो भारतीयानां विद्यानां पीठनिर्मितौ । कर्मनिष्ठस्य तस्याभूत् प्रयत्नः सफलोऽचिरात् ॥ २९
विदुषां श्रीमतां योगात् पीठो जातः प्रतिष्ठितः । भारतीयपदोपेत विद्याभवनसञ्ज्ञया ॥ ३०
आहूतः सहकार्यार्थं स मुनिस्तेन सुहृदा । ततःप्रभृति तत्रापि तत्कार्ये सुप्रवृत्तवान् ॥ ३१
तद्भवनेऽन्यदा तस्य सेवाऽधिका ह्यपेक्षिता । स्वीकृता च सद्भावेन साऽप्याचार्यपदाश्रिता ॥ ३२
नन्द-निध्यङ्क-चन्द्राब्दे वैक्रमे विहिता पुनः । एतद्ग्रन्थावलीस्थैर्यकृते नूतनयोजना ॥ ३३
परामर्शात् ततस्तस्य श्रीसिंघीकुलभास्वता । भाविद्याभवनायेयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥ ३४
प्रदत्ता दशसाहस्री पुनस्तस्योपदेशतः । स्वपितृस्मृतिमन्दिरकरणाय सुकीर्तिना ॥ ३५
दैवादल्पे गते काले सिंघीवर्यो दिवंगतः । यस्तस्य ज्ञानसेवायां साहाय्यमकरोत् महत् ॥ ३६
पितृकार्यप्रगत्यर्थं यत्नशीलैस्तदात्मजैः । राजेन्द्रसिंहमुख्यैश्च सत्कृतं तद्वचस्ततः ॥ ३७
पुण्यश्लोकपितुर्नाम्ना ग्रन्थागारकृते पुनः । बन्धुज्येष्ठो गुणश्रेष्ठो ह्यर्द्धलक्षं धनं ददौ ॥ ३८
ग्रन्थमालाप्रसिद्ध्यर्थं पितृवत् तस्य काङ्क्षितम् । श्रीसिंघीबन्धुभिः सर्वं तद्गिराऽनुविधीयते ॥ ३९
विद्वज्जनकृताह्लादा सच्चिदानन्ददा सदा । चिरं नन्दत्वियं लोके जिनविजयभारती ॥ ४०

SINGHI JAIN SERIES

A COLLECTION OF CRITICAL EDITIONS OF IMPORTANT JAIN CANONICAL, PHILOSOPHICAL, HISTORICAL, LITERARY, NARRATIVE AND OTHER WORKS IN PRAKRIT, SANSKRIT, APABHRAMSHA AND OLD RAJASTHANI-GUJARATI LANGUAGES, AND OF NEW STUDIES BY COMPETENT RESEARCH SCHOLARS

•

ESTABLISHED

IN THE SACRED MEMORY OF THE SAINT LIKE LATE SETH

ŚRĪ DĀLCHANDJĪ SINGHĪ

OF CALCUTTA

BY

HIS LATE DEVOTED SON

DANASILA-SAHITYARASIKA-SANSKRITIPRIYA

ŚRĪ BAHADUR SINGH SINGHI

•

DIRECTOR AND GENERAL EDITOR

ĀCHĀRYA JINA VIJAYA MUNI

ADHIṢṬHĀTĀ SINGHĪ JAIN ŚĀSTRA ŚIKSHĀ PĪṬHA

(Retired Honorary Director, Bharatiya Vidya Bhavana, Bombay)

Honorary Founder-Director, Rajasthan Oriental Research Institute, Jodhpur; General Editor, Rajasthan Puratan Granthamala, etc.

(Honorary Member of the German Oriental Society, Germany, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, Vishveshvranand Vaidic Research Institute, Hosiyarpur, and Gujarat Sahitya Sabhā, Ahmedabad.)

•

PUBLISHED

UNDER THE PATRONAGE OF

ŚRĪ RAJENDRA SINGH SINGHI

AND

ŚRĪ NARENDRA SINGH SINGHI

BY THE ADHISTHĀTĀ

SINGHI JAIN SHASTRA SHIKSHAPITH

BHARATIYA VIDYA BHAVAN, BOMBAY

A FRAGMENT OF THE KOUTALYA'S

ARTHAŚĀSTRA alias RAJĀSIDDĀNTA

With the fragment of the commentary named Nītinirnīti of Achārya Yogghama alias Mugdhavilāsa

***

Based on only available an old palm leaf fragmentary Manuscript in Devanagari Script of 12th Century

•

Edited with veriant readings and old tippanakas by

MUNI JINA VIJAYA

•

Preface by

Prof. D. D. KOSAMBI

***

PUBLISHED BY

Adhisthātā, Singhi Jain Śāstra Śiksāpītha

BHĀRATĪYA VIDYĀ BHAVANA
BOMBAY

V. E. 2015] First Edition [A. D. 1959

प्रकाशक – जयन्तकृष्ण ह. दवे, ऑनररी डायरेक्टर, भारतीय विद्या भवन, चौपाटी रोड, बम्बई, नं ७
मुद्रक – लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी, निर्णयसागर प्रेस, २६–२८ कोल्भाट स्ट्रीट, बम्बई, नं २

Vol. No. 47] *** [Price Rs. 4/40

॥ सिंघीजैनग्रन्थमालासंस्थापकप्रशस्तिः ॥

अस्ति बङ्गाभिधे देशे सुप्रसिद्धा मनोरमा । मुर्शिदाबाद इत्याख्या पुरी वैभवशालिनी ॥ १
बहवो निवसन्त्यत्र जैना ऊकेशवंशजाः । धनाढ्या नृपसम्मान्या धर्मकर्मपरायणाः ॥ २
श्रीडालचन्द इत्यासीत् तेष्वेको बहुभाग्यवान् । साधुवत् सच्चरित्रो यः सिंघीकुलप्रभाकरः ॥ ३
बाल्य एव गतो यश्च कर्तुं व्यापारविस्तृतिम् । कलिकातामहापुर्यां धृतधर्मार्थनिश्चयः ॥ ४
कुशाग्रीयया स्वबुद्ध्या सद्वृत्त्या च सुनिष्ठया । उपार्ज्य विपुलां लक्ष्मीं कोट्यधिपोऽजनिष्ट सः ॥ ५
तस्य मन्नुकुमारीति सन्नारीकुलमण्डना । जाता पतिव्रता पत्नी शीलसौभाग्यभूषणा ॥ ६
श्रीबहादुरसिंहाख्यो गुणवांस्तनयस्तयोः । सञ्जातः सुकृती दानी धर्मप्रियश्च धीनिधिः ॥ ७
प्राप्ता पुण्यवता तेन पत्नी तिलकसुन्दरी । यस्याः सौभाग्यचन्द्रेण भासितं तत्कुलाम्बरम् ॥ ८
श्रीमान् राजेन्द्रसिंहोऽस्य ज्येष्ठपुत्रः सुशिक्षितः । यः सर्वकार्यदक्षत्वात् दक्षिणबाहुवत् पितुः ॥ ९
नरेन्द्रसिंह इत्याख्यस्तेजस्वी मध्यमः सुतः । सूनुर्वीरेन्द्रसिंहश्च कनिष्ठः सौम्यदर्शनः ॥ १०
सन्ति त्रयोऽपि सत्पुत्रा आप्तभक्तिपरायणाः । विनीताः सरला भव्याः पितुर्मार्गानुगामिनः ॥ ११
अन्येऽपि बहवस्तस्याभवन् स्वस्रादिबान्धवाः । धनैर्जनैः समृद्धः सन् स राजेव व्यराजत ॥ १२

अन्यच्च –

सरस्वत्यां सदासक्तो भूत्वा लक्ष्मीप्रियोऽप्ययम् । तत्राप्यासीत् सदाचारी तच्चित्रं विदुषां खलु ॥ १३
नाहंकारो न दुर्भावो न विलासो न दुर्व्ययः । दृष्टः कदापि यद्गेहे सतां तद् विस्मयास्पदम् ॥ १४
भक्तो गुरुजनानां स विनीतः सज्जनान् प्रति । बन्धुजनेऽनुरक्तोऽभूत् प्रीतः पोष्यगणेष्वपि ॥ १५
देश-कालस्थितिज्ञोऽसौ विद्या-विज्ञानपूजकः । इतिहासादि-साहित्य-संस्कृति-सत्कलाप्रियः ॥ १६
समुन्नत्यै समाजस्य धर्मस्योत्कर्षहेतवे । प्रचाराय च शिक्षाया दत्तं तेन धनं घनम् ॥ १७
गत्वा सभा-समित्यादौ भूत्वाऽध्यक्षपदान्वितः । दत्त्वा दानं यथायोग्यं प्रोत्साहिताश्च कर्मठाः ॥ १८
एवं धनेन देहेन ज्ञानेन शुभनिष्ठया । अकरोत् स यथाशक्ति सत्कर्माणि सदाशयः ॥ १९
अथान्यदा प्रसङ्गेन स्वपितुः स्मृतिहेतवे । कर्तुं किञ्चिद् विशिष्टं स कार्यं मनस्यचिन्तयत् ॥ २०
पूज्यः पिता सदैवासीत् सम्यग्-ज्ञानरुचिः स्वयम् । तस्मात् तज्ज्ञानवृद्ध्यर्थं यतनीयं मयाऽप्यरम् ॥ २१
विचार्यैवं स्वयं चित्ते पुनः प्राप्य सुसम्मतिम् । श्रद्धेयानां स्वमित्राणां विदुषां चापि तादृशाम् ॥ २२
जैनज्ञानप्रसारार्थं स्थाने शान्तिनिकेतने । सिंघीपदाङ्कितं जैनज्ञानपीठमतिष्ठिपत् ॥ २३
श्रीजिनविजयः प्राज्ञो मुनिनाम्ना च विश्रुतः । स्वीकर्तुं प्रार्थितस्तेन तस्याधिष्ठायकं पदम् ॥ २४
तस्य सौजन्य-सौहार्द-स्थैर्यौदार्यादिसद्गुणैः । वशीभूय मुदा येन स्वीकृतं तत्पदं वरम् ॥ २५
कवीन्द्रेण रवीन्द्रेण स्वीयपावनपाणिना । रसनागाङ्कचन्द्राब्दे तत्प्रतिष्ठा व्यधीयत ॥ २६
प्रारब्धं मुनिना चापि कार्यं तदुपयोगिकम् । पाठनं ज्ञानलिप्सूनां ग्रन्थानां ग्रथनं तथा ॥ २७
तस्यैव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंघीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे चैषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥ २८
उदारचेतसा तेन धर्मशीलेन दानिना । व्ययितं पुष्कलं द्रव्यं तत्तत्कार्यसुसिद्धये ॥ २९
छात्राणां वृत्तिदानेन नैकेषां विदुषां तथा । ज्ञानाभ्यासाय निष्कामसाहाय्यं स प्रदत्तवान् ॥ ३०
जलवाय्वादिकानां तु प्रातिकूल्यादसौ मुनिः । कार्यं त्रिवार्षिकं तत्र समाप्यान्यत्रवासितः ॥ ३१
तत्रापि सततं सर्वं साहाय्यं तेन यच्छता । ग्रन्थमालाप्रकाशाय महोत्साहः प्रदर्शितः ॥ ३२
नन्द-निध्यङ्क-चन्द्राब्दे कृता पुनः सुयोजना । ग्रन्थावल्याः स्थिरत्वाय विस्तराय च नूतना ॥ ३३
ततो मुनेः परामर्शात् सिंघीवंशनभस्वता । भाविद्याभवनायेयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥ ३४
आसीत्तस्य मनोवाञ्छाऽपूर्वग्रन्थप्रकाशने । तदर्थं व्ययितं तेन लक्षावधि हि रूप्यकम् ॥ ३५
[illegible] ३६
[illegible] ३७
पितृभक्तैश्च तत्पुत्रैः प्रेयसे पितुरात्मनः । तथैव प्रपितुः स्मृत्यै प्रकाश्यतेऽधुना त्वियम् ॥ ३८
एषा ग्रन्थावलिः श्रेष्ठा प्रेष्ठा प्रज्ञावतां प्रथा । भूयाद् भूत्यै सतां सिंघीकुलकीर्तिप्रकाशिका ॥ ३९
विद्वज्जनकृताह्लादा सच्चिदानन्ददा सदा । चिरं नन्दत्वियं लोके श्रीसिंघी ग्रन्थमालिका ॥ ४०

*

॥ सिंघीजैनग्रन्थमालासम्पादकप्रशस्तिः ॥

अस्ति श्रीमेदपाटाख्यो देशो भारतविश्रुतः । रूपाहेलीति सन्नाम्नी पुरिका तत्र सुस्थिता ॥ १

सदाचार-विचाराभ्यां प्राचीननृपतेः समः । श्रीमच्चतुरसिंहोऽत्र राठोडान्वयभूमिपः ॥ २

तत्र श्रीवृद्धिसिंहोऽभूद् राजपुत्रः प्रसिद्धिभाक् । क्षात्रधर्मधनो यश्च परमारकुलाग्रणीः ॥ ३

मुञ्ज-भोजमुखा भूपा जाता यस्मिन् महाकुले । किं वर्ण्यते कुलीनत्वं तत्कुलजातजन्मनः ॥ ४

पत्नी राजकुमारीति तस्याभूद् गुणसंहिता । चातुर्य-रूप-लावण्य-सुवाक् सौजन्यभूषिता ॥ ५

क्षत्रियाणी प्रभापूर्णां शौर्योद्दीप्तमुखाकृतिम् । यां दृष्ट्वैव जनो मेने राजन्यकुलजा त्वियम् ॥ ६

पुत्रः किसनसिंहाख्यो जातस्तयोरतिप्रियः । रणमल्ल इति ह्यन्यद् यन्नाम जननीकृतम् ॥ ७

श्रीदेवीहंसनामाऽत्र राजपूज्यो यतीश्वरः । ज्योतिर्भैषज्यविद्यानां पारगामी जनप्रियः ॥ ८

आगतो मरुदेशाद् यो भ्रमन् जनपदान् बहून् । जातः श्रीवृद्धिसिंहस्य प्रीति-श्रद्धास्पदं परम् ॥ ९

तेनाथाप्रतिमप्रेम्णा स तत्सूनुः स्वसन्निधौ । रक्षितः शिक्षितः सम्यक्, कृतो जैनमतानुगः ॥ १०

दौर्भाग्यात् तच्छिशोर्बाल्ये गुरु-तातौ दिवंगतौ । विमूढः स्वगृहात् सोऽथ यदृच्छया विनिर्गतः ॥ ११

तथा च-

भ्रान्त्वा नैकेषु देशेषु संसेव्य च बहून् नरान् । दीक्षितो मुण्डितो भूत्वा जातो जैनमुनिस्ततः ॥ १२

ज्ञातान्यनेकशास्त्राणि नानाधर्ममतानि च । मध्यस्थवृत्तिना तेन तत्त्वातत्त्वगवेषिणा ॥ १३

अधीता विविधा भाषा भारतीया युरोपजाः । अनेका लिपयोऽप्येवं प्रत्न-नूतनकालिकाः ॥ १४

येन प्रकाशिता नैके ग्रन्था विद्वत्प्रशंसिताः । लिखिता बहवो लेखा ऐतिह्यतथ्यगुम्फिताः ॥ १५

बहुभिः सुविद्वद्भिस्तन्मण्डलैश्च स सत्कृतः । जिनविजयनाम्नाऽयं विख्यातः सर्वत्राभवत् ॥ १६

तस्य तां विश्रुतिं ज्ञात्वा श्रीमद्गान्धीमहात्मना । आहूतः सादरं पुण्यपत्तनात् स्वयमन्यदा ॥ १७

पुरे चाहम्मदाबादे राष्ट्रीयः शिक्षणालयः । विद्यापीठ इति ख्यातः प्रतिष्ठितो यदाऽभवत् ॥ १८

आचार्यत्वेन तत्रोच्चैर्नियुक्तः स महात्मना । रस-मुनि-निधीन्द्वब्दे पुरातत्त्वाख्यमन्दिरे ॥ १९

वर्षाणामष्टकं यावत् सम्भूष्य तत् पदं ततः । गत्वा जर्मनराष्ट्रे स तत्संस्कृतिमधीतवान् ॥ २०

तत आगत्य संलग्नो राष्ट्रकार्ये च सक्रियम् । कारावासोऽपि सम्प्राप्तो येन स्वराज्यसङ्गरे ॥ २१

क्रमात् ततो विनिर्मुक्तः स्थितः शान्तिनिकेतने । विश्ववन्द्यकवीन्द्रश्रीरवीन्द्रनाथभूषिते ॥ २२

सिंघीपदयुतं जैनज्ञानपीठं तदाश्रितम् । स्थापितं तत्र सिंघीश्रीडालचन्द्रस्य सूनुना ॥ २३

श्रीबहादुरसिंहेन दानवीरेण धीमता । स्मृत्यर्थं निजतातस्य जैनज्ञानप्रसारकम् ॥ २४

प्रतिष्ठितश्च तस्यासौ पदेऽधिष्ठातृसञ्ज्ञके । अध्यापयन् वरान् शिष्यान् ग्रन्थयन् जैनवाङ्मयम् ॥ २५

तस्यैव प्रेरणां प्राप्य श्रीसिंघीकुलकेतुना । स्वपितृश्रेयसे ह्येषा प्रारब्धा ग्रन्थमालिका ॥ २६

अथैवं विगतं यस्य वर्षाणामष्टकं पुनः । ग्रन्थमालाविकासार्थिप्रवृत्तिषु प्रयस्यतः ॥ २७

बाणरत्ननवेन्द्वब्दे मुंबाईनगरीस्थितः । मुंशीति बिरुदख्यातः कन्हैयालाल-धीसखः ॥ २८

प्रवृत्तो भारतीयानां विद्यानां पीठनिर्मितौ । कर्मनिष्ठस्य तस्याभूत् प्रयत्नः सफलोऽचिरात् ॥ २९

विदुषां श्रीमतां योगात् पीठो जातः प्रतिष्ठितः । भारतीयपदोपेत विद्याभवननामभृत् ॥ ३०

आहूतः सहकार्यार्थं स मुनिस्तेन सुहृद्वरः । ततःप्रभृति तत्रापि तत्कार्ये सुप्रवृत्तवान् ॥ ३१

तद्भवनेऽन्यदा तस्य सेवाऽधिका ह्यपेक्षिता । स्वीकृता च सहर्षेण शास्त्रोद्धाराभिलाषिणा ॥ ३२

नन्द-निध्यङ्क-चन्द्राब्दे वैक्रमे विहिता पुनः । एतद्ग्रन्थावलीस्थैर्यकृत् तेन नव्ययोजना ॥ ३३

परामर्शात् ततस्तस्य श्रीसिंघीकुलभास्वता । भारतीविद्याभवनायेयं ग्रन्थमाला समर्पिता ॥ ३४

प्रदत्ता दशसाहस्री पुनस्तस्योपदेशतः । स्वपितृस्मृतिमन्दिरकरणाय सुकीर्तिना ॥ ३५

दैवादल्पे गते काले सिंघीवर्यो दिवंगतः । यस्तस्य ज्ञानसेवायां साहाय्यमकरोत् महत् ॥ ३६

पितृकार्यप्रगत्यर्थं यत्नशीलैस्तदात्मजैः । राजेन्द्रसिंहमुख्यैश्च सत्कृतं तद्वचस्ततः ॥ ३७

पुण्यश्लोकपितुर्नाम्ना ग्रन्थागारकृते पुनः । बन्धुज्येष्ठो गुणश्रेष्ठो ह्यर्धलक्षं धनं ददौ ॥ ३८

ग्रन्थमालाप्रसिद्ध्यर्थं पितृवत् तस्य कांक्षितम् । श्रीसिंघीबन्धुभिः सर्वं तद्गिराऽनुविधीयते ॥ ३९

विद्वज्जनकृताह्लादा सच्चिदानन्ददा सदा । चिरं नन्दत्वियं लोके जिनविजयभारती ॥ ४०

SINGHI JAIN SERIES

अद्यावधि मुद्रितग्रन्थनामावलि

१ मेरुतुङ्गाचार्यरचित प्रबन्धचिन्तामणि मूल संस्कृत ग्रन्थ
२ पुरातनप्रबन्धसंग्रह बहुविध ऐतिह्यतथ्यपरिपूर्ण अनेक निबन्ध संचय
३ राजशेखरसूरिरचित प्रबन्धकोश
४ जिनप्रभसूरिकृत विविधतीर्थकल्प
५ मेघविजयोपाध्यायकृत देवानन्दमहाकाव्य
६ यशोविजयोपाध्यायकृत जैनतर्कभाषा
७ हेमचन्द्राचार्यकृत प्रमाणमीमांसा
८ भट्टाकलङ्कदेवकृत अकलङ्कग्रन्थत्रयी
९ प्रबन्धचिन्तामणि – हिन्दी भाषान्तर
१० प्रभाचन्द्रसूरिरचित प्रभावकचरित
११ सिद्धिचन्द्रोपाध्यायरचित भानुचन्द्रगणिचरित
१२ यशोविजयोपाध्यायविरचित ज्ञानबिन्दुप्रकरण
१३ हरिषेणाचार्यकृत बृहत्कथाकोश
१४ जैनपुस्तकप्रशस्तिसंग्रह, प्रथम भाग
१५ हरिभद्रसूरिविरचित धूर्ताख्यान (प्राकृत)
१६ दुर्गदेवकृत रिष्टसमुच्चय (प्राकृत)
१७ मेघविजयोपाध्यायकृत दिग्विजयमहाकाव्य
१८ कवि अब्दुल रहमानकृत सन्देशरासक (अपभ्रंश)
१९ भर्तृहरिकृत शतकत्रयादि सुभाषितसंग्रह
२० शान्त्याचार्यकृत न्यायावतारवार्तिक-वृत्ति
२१ कवि धाहिलरचित पउमसिरीचरिउ (अप०)
२२ महेश्वरसूरिकृत नाणपंचमीकहा (प्रा०)
२३ श्रीभद्रबाहुआचार्यकृत भद्रबाहुसंहिता
२४ जिनेश्वरसूरिकृत कथाकोषप्रकरण (प्रा०)
२५ उदयप्रभसूरिकृत धर्माभ्युदयमहाकाव्य
२६ जयसिंहसूरिकृत धर्मोपदेशमाला (प्रा०)
२७ कोऊहलविरचित लीलावई कहा (प्रा०)
२८ जिनदत्ताख्यानद्वय (प्रा०)
२९ स्वयम्भूविरचित पउमचरिउ भाग १ (अप०)
३० ,, ,, ,, २
३१ सिद्धिचन्द्रकृत काव्यप्रकाशखण्डन
३२ दामोदरपण्डित कृत उक्तिव्यक्तिप्रकरण
३३ भिन्नभिन्न विद्वत्कृत कुमारपालचरित्रसंग्रह
३४ जिनपालोपाध्यायरचित खरतरगच्छ बृहद्गुर्वावलि.
३५ उद्द्योतनसूरिकृत कुवलयमाला कहा (प्रा०)
३६ गुणपालमुनिरचित जंबुचरियं (प्रा०)
३७ पूर्वाचार्यविरचित जयपायड-निमित्तशास्त्र (प्रा०)
३८ भोजनृपतिविरचित शृङ्गारमञ्जरी (संस्कृत कथा)
३९ धनसारगणीकृत-भर्तृहरिशतकत्रयटीका
४० कौटल्यकृत अर्थशास्त्र-सटीक (कतिपयअंश)

Shri Bahadur Singh Singhi Memoirs

Dr. G. H. Buhler's Life of Hemachandrāchārya.
Translated from German by Dr Manilal Patel, Ph D.

1 स्व. बाबू श्रीबहादुरसिंहजी सिंघी स्मृतिग्रन्थ [भारतीयविद्या भाग ३] सन १९४५
2 Late Babu Shri Bahadur Singhji Singhi Memorial volume. BHARATIYA VIDYA [Volume V] A. D. 1945.
3 Literary Circle of Mahamatya Vastupala and its Contribution to Sanskrit Literature By Dr Bhogilal J Sandesara, M A, Ph D (S J S 33)
4-5 Studies in Indian Literary History Two Volumes By Prof P K. Gode, M. A. (S J S No 37-38)

सम्प्रति मुद्यमाणग्रन्थनामावलि

१ विविधगच्छीय पट्टावलिसंग्रह
२ जैनपुस्तकप्रशस्तिसंग्रह, भाग २
३ विज्ञप्तिसंग्रह विज्ञप्ति महालेख-विज्ञप्ति त्रिवेणी आदि अनेक विज्ञप्तिलेख समुच्चय
४ कीर्तिकौमुदी आदि वस्तुपालप्रशस्तिसंग्रह
५ गुणचन्द्रविरचित मन्त्रीकर्मचन्द्रवंशप्रबन्ध
६ महेन्द्रसूरिकृत नर्मदासुन्दरीकथा (प्रा०)
७ गुणप्रभाचार्यकृत विनयसूत्र (बौद्धशास्त्र)
८ रामचन्द्रकविरचित मल्लिकामकरन्दादिनाटकसंग्रह
९ तरुणप्रभाचार्यकृत षडावश्यकबालावबोधवृत्ति.
१० प्रद्युम्नसूरिकृत मूलशुद्धिप्रकरण-सटीक
११ हेमचन्द्राचार्यकृत छन्दोऽनुशासन
१२ स्वयंभूविरचित पउमचरिउ भा० ३
१३ सिंहतिलकसूरिरचित मन्त्रराजरहस्य (प्रा०)

THE TEXT OF THE ARTHASĀSTRA

By D D KOSAMBI,
Tata Institute of Fundamental Research

The discovery of the Pātaṇ Bhandār palm leaf fragments (dated on palaeographic grounds at about the 12th century A D) was the first real step forward in the textual problem of the *Arthaśastra* since the appearance of printed editions[1] based on southern texts Ācarya śrī Jinavijaya Muni has made the new material available to all scholars, and lightened their future labours, by this comparative edition of the Pātan folios The actual text fragment covers the whole of the first book *(adhikarana)* except the very beginning, the first six chapters of the second, and substantial portions of 2 7 and 2 10 Here, the gloss is in the form of minuscule notes on the margin by several different hands The other part with the commentary of Yogghama extends, with lacunae, only over the first three chapters of book two and the opening of 2 4 Nevertheless, the importance of the material is far greater than its relative extent, because substantial contributions are made thereby not only to the problem of the *Arth* transmission, but to Indian textual criticism in general

1. To consider minor points first The author's personal name, also preserved by the later drama *Mudrarakṣasa*, seems to have been Viṣṇugupta Cāṇakya is presumably the patronymic, the possible connection of this appellation with a *Canaka-raja-nīti* reported in the Tibetan Tanjur[2] is not clear The *gotra* name by which the brahmin author would be known outside his gens was generally taken as Kauṭilya, and the *gotra* name survives in that form today[3] However, T

1) First edition of R Shāma Sāstry Mysore 1909, 2nd edition, 1919 3rd 1924 By T Ganapati Śastri Trivandrum 19?3–5, (in three parts with a commentary, Trivandrum Sanskrit Series, ?9, 80, 8?) J Jolly and R. Schmidt, Lahore 1923–5 The fine German translation by J J Meyer, Leipzig 1926 deserves special mention

2) In the Tanjur Catalogue by M Lalou, but no analysis of the specific text is available to me

3) J Brough *The early brahmanical system of gotra and pravara* (the *Gotra-pravara-mañjarī* of Puruṣottama) Cambridge 1953, pp 8?, 88, 96 (Bhrgus), 10 , 109 (Gautamas), a Kulkarni family with this gotra was reported by V T Shete *S [illegible] Mādhyandina brāhmaṇāṃcī gotrāvalī* (in Marāthī), 2nd ed (Poona 1951) p 33

Gaṇapati Śāstri showed that the correct form should be Kauṭalya, and adopted it for his own edition (beyond the initial fascicules). The Pātan folios resolve the question by writing the name uniformly as Kauṭalya, which is also a strong variant in the Mysore edition, and must be taken hereafter as definitively established. The change in orthography was due, in all probability, to obsolescence of the rare name, and a false derivation from *kuṭila* = crooked, an adjective that could easily be applied to the author's writings from the point of view of later *nīti* morality.

Similarly, the discovery is not without significance for the problem of authenticity, which scholars like Keith[4] have disputed with acrid and even rabid expression of views, in theological intensity. A set of folios, even of the 12th century, that comes to light in Rājasthān or Gujarāt, cannot disprove the arbitrary conjecture that the work was forged in the name of the Magadhan chancellor by some Western Indian upstart, say about 300 A. D. However, the actual glosses make Keith's view even more unlikely than before. Not only does the codex prove the antiquity of the Kauṭalyan tradition, but the glossators are shown by their vocabulary to be Jains and Buddhists. The late 12th century was so full of upheavals in the North, due primarily to the steady advance of Muslim religious and military penetration, that such a work could most plausibly have been brought from some distant, peripheral *vihāra* (like Jagaddala) on the verge of extinction, by scholars who preferred coming south to exile in Nepal or Tibet. Had it been a local effort in Western India, we shoud have expected more copies Neither Buddhists nor Jains could have had any reason to adopt a forgery of about 300 A. D. as genuine, whatever a brahmin scholar might have done.

The much-discussed *Sukranīti* which some insist upon taking as a document of the Gupta period (in spite of five references to gunpowder, and a good formula for its preparation), is nothing but a 19th century forgery by Oppert's Sanskrit pandits at the Presidency College, Madras. For this information, I am indebted to Prof. V. Raghavan. At least, the Patan fragments are a guarantee against such recent provenance for the *Arth.*

4). Keith: *A history of Sanskrit literature*, Oxford, 1928 (photo-reprint, 1941), pp. xvii-xx, 458-62, see also, Jolly's preface to the Lahore edition, and M. Winternitz, *Geschichte des Indischen Literatur*, 3 518 ff, for doubts as to the authenticity; see also note 8, below.

2. The critical *Mahābhārata* Prolegomena of V. S. Sukṭhankar[5], followed by W. Ruben's[6] critical sample-survey for the *Rāmāyana*, show what happened in India to great popular narratives. In general, the North preserves a shorter version without regard to grammatical polish and Paninian rules, while the South inflates and rearranges in the interest of logic. In particular, the Kaśmīri in the North and Malayalam in the South often preserve archaic readings. For smaller works preserved in numerous copies and local versions, my own work on Bhartṛhari's epigrams yields somewhat different results, when due allowance is made for the formlessness of verses collected by different redactors without the logical nexus of a story or drama. The South again shows logical rearrangement and rigid attention to syntax; North presents growth by accretion but preserves archaisms.

Arth. problem is not similar. The work was never popular in any sense of the word, being at first a special treatise for princes and their high councillors, and later a rare book studied only by the most erudite, *e.g.* Daṇḍin, Bāṇa, and Rājaśekhara. Most of the technical terms had become obscure long before the commentators came upon the scene, though some (like the verb *apavah*) now reflect a remarkable light because of the Aśokan edicts. In any case, the work is represented by very few copies and was, indeed, lost completely till 1905. All southern *MSS* (including those in Kerala, Adyar, Mysore and in Europe) seem to derive from a single original, which could not have been the Pāṭaṇ text.

The immediate peculiarities of transcription are not very informative. The southerners often interchange the prefixes *apa* and *ava* without substantial change in the meaning. The northern folios have some local peculiarities such as an occasional *Parāsara* for *°śara*. North contains somewhat more matter for the same portion than South. Some of this can be explained (as perhaps in 1.19 = p. 46) by a marginal gloss having entered into a later copy of the text. The explanation is not too attractive, for the *Arth.* (and in imitation the later *Kāmasūtra* of Vatsyāyana) combines *sūtra* maxims in a running text with brief *bhāṣya* type explanations.

The largest additions in Jinavijayaji's text are of 5½ *granthas* in 1.9 plus a tag *anuṣṭup* at the end; 7½ *ślokas* in tag verses at the end of 2.2; three *granthas* or so in 2.3. The remaining differences are of a

5). V. S. Sukthankar *Memorial Edition* (Bombay, 1944) vol. I, pp. 10–140, from his edition of the *Ādi-parvan*, (BORI, critical edition, vol. I, Poona, 1933).

6). W. Ruben: *Studien zur Textgeschichte des Rāmāyaṇa* (Stuttgart, 1936). See also, the Bhartṛhari edition by D. D. Kosambi, Singhi Jain Series no. 23.

word or phrase scattered at random. The additional matter in the North cannot generally be explained by such inflation, nor the occasional word or phrase in the southern (printed) texts missing in these palm-leaf finds. To cut short the discussion, it seems to me that *the divergence can best be explained by long neglect and progressive dying out of the tradition.* That is, most copyists were not ignorant professional scribes but scholars of ability who changed as little as possible. But they were totally unable to comprehend the forgotten technical terms and fundamentally different social structure of a vanished epoch, and there were so few of them that the occasional loss of a word, phrase, or short passage in each transcription was not compensated by any matter added by mistake. This applies both to North and South. The main reason the northern copy contains a little more is that it is older. The Southerners had at least six centuries more of recopying in which to accumulate the slow losses. Had the work been popular, or obligatory reading (like Panini's grammar) no such loss would have occurred.

3. *By substantiating most of the readings of the list of contents in* 1.1, *the new discoveries permit inner criticism which reveals losses in the text very much greater than might have been estimated by the direct comparison of the surviving textual matter in the portion covered by the Northern folios. The printed Arth. text would have to be augmented by about twenty five percent in order to reach the original extent of the work.*

This conclusion points in the same direction as comparative study of the codices, but it has a totally different basis. The list of contents gives the extent of the whole work as 15 books *(adhikarana)* in 180 sections *(prakarana)* or 150 chapters *(adhyaya)*, and 6000 *slokas*. The last cannot refer to the actual stanzas found in the book. The word *sloka* must here be taken with T. Ganapati Sastri as the *grantha* unit of 32 syllables. Such is the uniform practice of early scribes in *describing their copy.* *The stray anustup quarters one can pick out* of the *Arth.* text come from the genius of the Sanskrit language and not from a lost metrical original, as some would like to believe. The round number 6000 may be suspected but, at worst, it ought to be a reasonable estimate made by counting every letter on a few sample[1] folios, whether of the original composition, or of the archetype of the definitive redaction. The possibility that a rough *grantha* count, had at some time been made for the whole work is not entirely to be excluded. Even Dandin, in the final chapter of his *Dasakumara-caritam* refers to Canakya's précis of *dandaniti* written for the Maurya as being

6000 *slokas* in extent; so the traditional count is old, and no variant known. That Daṇḍin was referring to the *Arth.* is amply proved by his exact quotations from the *Arth.* in Vihārabhadra's raillery about the rigorous discipline imposed upon the king's daily life–not to speak of numerous other phrases inspired by, when not picked out from, the *Arth.*

In counting the text, the question still remains of changes in the number of syllables due to the chapter headings, colophons, variant readings and *saṃdhi* not rigidly enforced. The Pāṭaṇ folios, and the custom of other *MSS* of the oldest known periods show that a chapter would have had a colophon, but no rubric. The colophons of the Pāṭan text are always shorter than those of the printed editions. A rough (unchecked) count, syllable by syllable, of Shāmasāstry's (3rd) Mysore edition gives *4640 slokas*, including the colophons, but not the chapter headings. The combined error from all the causes mentioned above, and from miscounting, would be less than *100* such *grantha* units, in either direction.

To compare results with the traditional scribe's estimate, the counts were taken of 7½% of the pages in the same edition. Alternate half-letters not combined in a ligature were counted to give a slight overestimate, simply to allow for the same tendency in a professional copyist paid by the amount of work done. The estimate thus obtained was *4762 slokas* of 32 syllables each, with a standard deviation of *108*. A scribe's estimate from his manuscript would have been more accurate than from the printed pages. The manuscripts write the text continuously where as the modern publication separates the words within the line, and further breaks up the text into small paragraphs, sometimes of half a line, so that the variation per page (in this work at least) is decidedly greater than from folio to folio of a manuscript. Any codex would continue with a gap of much less than a line when a chapter or a book ended, where the printed *Arth.* texts leave more space, insert headings and colophons in different types. The deficit of about 1200 *granthas* is not to be denied. The difference is much too great to be explained by a miscount in antiquity.

The deficit in the *Arth.* text can actually be taken as another argument in support of its general (overall) authenticity. Any forger would have been careful to give full measure. The original text seems to have leaked away over the centuries, for lack of application to current administrative problems. The result is that small bits have disappeared from every portion. In a late document, a defect of the

magnitude we have just measured would have arisen mainly from missing folios, which means that the gaps would be long, connected passages. At no place does the surviving Northern text show a folio-size difference from the southern

4 It does not reduce our difficulties in any way to note that even the enumeration by sections does not coincide in North and South. The Northern text actually lists a total of *184* sectional titles though the number is given as *180*. The list agrees in books 1, 4–6, 8, 11–12, and 15. North contains *3* more in book 2, two more in book 14, one each in 7 and 10, it contains one less than the South in each of books 3, 9, and 13. The southern total is, therefore, accurately *180* sections. The difference arises primarily by combining two adjacent sections, or subdividing a long title. The original scribe had completely omitted the contents of the fifth book in the Paṭan folios of 1 1, this has been entered on the margin in minuscule by another hand. One hitherto unknown sectional title in the second book is *illegible on the northern folios of 1 1, the seventh book contains one* and the fourteenth two more new ones, not found in the South. Just how much additional matter these might have yielded cannot now be conjectured, but one could not reasonably expect more than *250 granthas*, if indeed these sections really had a separate existence

It is possible to show by internal criticism that missing psesages are indicated in certain contexts. Shamasastry's indispensable word-index to the *Arth* (3 vol, Mysore 1924–25) records *78* places where the author refers to himself with the specific emphasis *iti Kautalyah*. The reason for this underlining of his own name is clear, because the adjoining text cites other authorities of the science either by name, or together in a group as *ity acaryah* and the opinion qualified with Kautalya's name differs from the others in important particulars, or contradicts them all flatly. Only in three of the *78* cases does *iti Kautalyah* occur without any other *acarya* or contrary views in context. The presumption is therefore very strong that in these three cases (namely in 3 4, 7 15, and 13 4), some other opinions have been lost from the original composition. That the name of an authority, even of Kautalya himself, could drop out along with the maxim is proved by the sentences reported as additive variants to Shamasastry's text of 8 1 and 8 2 (pp 324, 325 of his edition), *the extra quotations appear* as part of the main text in the edition by T Gaṇapati Śastri. This precisely *illustrates my thesis that the text has been steadily whittled* down by inadvertent negligence in successive transcription

One of these rare, solitary Kauṭalya citations does not appear in Shāmasastry's index namely, that in 1 7. However, it occurs in that part of the Southern text which is covered also by the Northern fragment, and is well worth discussing for that reason In 1 7, the southern texts agree in giving the sentence *artha eva pradhanah iti Kautalyah, artha-mulau hi dharma-kamav iti* North drops out the first half, before our semicolon, neither version fits the context at all well The iti here indicates what is left of a quotation, so that South is more plausible, but the source might not be Kautalya himself The phrase after the semicolon appears again in 8 3, but as part of a quotation from the Parāśara school, to which Kautalya is there strongly opposed, it is cited anonymously as a type of maxim in 15 1 The text that precedes the quotation in 1 7 absolutely requires (and appears disjointed for lack of) some discussion of *dharma, artha,* and *kama,* (say ethics, economics, erotics) in relation to each other In both North and South, haplography is indicated, the scribe's eye must have jumped to the word *artha* repeated further on The mark of such a happening indicates that very few manuscripts of the work existed at that time This illustrates once again the effect of long disuse and fading away of the level headed, frankly treacherous, and realistic theory of pre feudal statecraft

One may feel tempted to make a similar conjecture about the tenth book, where it seems to me that tactical considerations *patty asva-ratha-hasti-karmani* are not sufficiently developed in the southern text that now survives The main reason would be that the structure and purpose of the army changed The word *patti* means the heavy-armed soldier of the line, a hoplite, in the *Arth* , but a composite squad in later works New tactical units such as the *gulma* (which only means thicket or wharf in the *Arth*) made up of combined arms were used also for policing the countryside from Satavahana times This has been argued elsewhere[8] The only guide we have at present outside the text itself is Kamandaki's *Nitisarta*[9], written under the influence, of Canakya's work But this is rather dangerous as a guide because both tone and content show how the basis of society

7) D D Kosambi The Parvasaṃgraha of the Mahābhārata, vol 66, 1946, pp 110-117

8) D D Kosambi *I trod iction to the study of Indian history* (Bombay, 1956), pp 276-8, for the *Arth* state, ibid pp 199 226

9) *Nitisara* of Kāmandaki ed T Gaṇapati Śāstri, Trivandrum Sanskrit Series, No 14 (1912)

and of the state had developed, and the extent to which the great Magadhan *arthaśāstra* tradition had fallen into desuetude. The trivial verses variously ascribed to Cāṇakya under the titles : *Cāṇakya-nīti-sāra*, *vṛddha-Cāṇakya* etc. mark the penultimate stage to complete oblivion.

It may at least be said that Muni Jinavijayaji's edition, even of so tiny a portion of the Northern text, will be a stimulus to the internal criticism of the *Arth.*; a task very well worth the attempt and one which must soon be undertaken.

मुग्धविलासाङ्क-योग्घमविरचिता

नी ति नि र्णी त्य भि धा ना

कौटलीय-राजसिद्धान्त-टीका

द्वितीयमधिकरणम् ।

[जनपदनिवेशनामा प्रथमोऽध्यायः ।]

*

†इदानीमध्यक्षप्रचारो द्वितीयमधिकरणमभि[धीयते]........‡[1] [पृ]थ्वीभागो जनपदस्तस्मिंश्चातुर्वर्ण्यादेर्यथायोगमवस्थापनमिति सूत्रार्थः।........[2] रे जनपददुर्गकोश-दंडादीनामभिधीयत इति महासंबंधः। अनंतरसंबंधस्तु तंत्रावापयोः साधारणत्वादा........[3] सुप्रतिविहिततंत्रस्यावापेधिकारः । तंत्रं चाध्यक्षप्रचारधर्मस्थीयकंटकशोधनयोगवृत्तपर्यंतं तेषामादावधिकरणमध्यक्षप्रचारः। अध्यक्षा इति सव्यापारे........[4] नि सावधानतयाक्षी-णींद्रियाणि येषां ते प्रचरंत्यनेनेत्यध्यक्षप्रचारः। तस्याप्यादौ जनपदः सर्वकर्म्मणां योनिरिति । जनपदनिवेश इत्यनंतरसंबंधः। अथवा......[5] राजा राज्यं रक्षतीत्युक्तं च। राज्यं च जनपद एव यस्माज्जनपदादेव सर्वप्रकृतीनामुत्पत्तिरुक्तं च ।

'मात्स्यन्यायाभिभूताः प्रजा मनुं वैवस्वतं राजानं प्रचक्रिरे ।'

पश्चाद्राजा मंत्रिणमुत्पादयति। जनपदादेव दुर्गं कोशो दंडश्च। तस्मादेव मित्रव्यवस्था भूमेरेकांतरं मित्रमित्येवं जनपदः शेषप्रकृतीनां योनिस्तस्यादौ लाभः पालनं चा[6]भिधीयते ।*

भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिष्यंदवमनेन वा निवेशयेदिति ॥ [२.१.२.]

पूर्वं भूतो **भूतपूर्वः** । निविष्टपूर्व इत्यर्थः । **अभूतपूर्व**[1]स्तद्विपरीतः । अनिविष्टपूर्वं जनपदः स्वल्पे न गृह्यते । पूर्वं सससुमती मार्गं नसस दिवेन मति मेद , सर्वस्यमाप्तिलेख्ये । २. भूतपूर्वः . स्वल्पवीरुच्छतादिसुखसाध्यः, अस्मर्यमाणनिवेशो महावृक्षावच्छन्नतनिःशेपनिवेशचिह्नो दुःखसाध्य इति भावः । तमुभयस्वरूपं । **परदेशापवाहनेन** परदेश इति । तत्रस्था{:} प्रजास्तासामपवाहनेना[7][1B] कर्षणेन [।] तच्च द्विधा दंडेन दाहलोपविध्वंसभयदर्शनेन

---

† The Ms. begins with the words "६० ॥ ॐ नमः सर्वज्ञाय ॥"

‡ The dots indicate that some letters have been lost as a part of the palm-leaf is broken here.

(1) These figers indicate the end of the lines.

* This asterisk shows that there is such mark "॥ ० ॥" in the Ms. at this place.

१ J परदेशमवाहेण; T परदेशमवाहणेन ।

कदाचिदनुग्रहपरिहारप्रदानादिभिः स्वदेशाभिष्यंदवमनेन चेति । यथा निर्झरासन्ननिम्ने कालांतरेण(1) निष्यंदो जलसंग्रहो भवति । तद्वत्तनः प्रजाभिष्यंदः संततिबाहुल्यं एकस्मिन्नेव कुटुंबे पुत्रनप्तृभ्रातृभागिनेयादिबाहुल्यात् । न धान्यादिप्राचुर्यात् । मूलकुटुंबमवस्थाप्य(2) शेषाणामपकर्षणं वमनं तेन वा निवेशयेत् ।

क्षमपालनार्थं च निवेशक्रममाह ।*

शूद्रकर्षकप्रायं कुलशतावरं पंचकुलशतपरं[1] ग्रामं क्रोशद्विक्रोशसीमानमन्यो(3)न्यारक्षं निवेशयेदिति ॥ [२.१.३]

शूद्रकर्षकबाहुल्यं विष्टयादिभिरुपभोग्यत्वात् । वैश्यकर्षकाः स्वल्पाः, क्षत्रियब्राह्मणौ कर्षकत्वेन नेष्येते । धर्मार्थक्षतेः [।] कुलशतावरमि(4)ति कुलशतभेदे मतभेदस्तथा हि ।

चुल्याधाने कुलं विद्यादित्यांभीयाः प्रचक्षते ।
दंपत्यं कुलमित्येके हलं त्वन्ये प्रचक्षत इति ॥

चुल्याधानदंपत्ययोः क्षेत्रविभागेऽनं[ग](5)त्वादेकद्वित्रिहलत्वेन कुलं तदुत्तममध्यमावरतयेष्यते । कुलशतकृष्योऽवरो निकृष्टः क्रोशसीमा । पंचकुलशतकृष्यः पर उत्तमः क्रोशद्वयसीमा । [सार्द्ध](6)त्रकुलशतकृष्यो मध्यमः सार्द्धक्रोशसीमा भवतीत्यर्थादापद्यते । तं ग्रामं । शूद्रादिजातिसमूहो ग्रामः । चतुर्हस्तधनुः सहस्रद्वयं क्रोशः । गोरुतमिति पर्याय......(7) शावसाने यावत्तं प्रदेशं गवां रुतं कुष्टं व्याप्नोति । तद्गोरुतं क्रोश इति च । पूर्वस्मात्क्रोशे पश्चिमचिह्नमुत्तरस्मात्क्रोशे दक्षिणचिह्नमिति । शेषयोरप्ये.........(8) धनुःसहस्रप्रमाण आयामो द्विधनुःसहस्रप्रमाणेन विस्तरेण गुणितश्चत्वारिंशद्धनुर्लक्षप्रमाणं क्षेत्र......(9) षष्टिलक्षाधिका धनुषा कोटिरिति । न चायं नियमो द्रष्टव्यः भूमेः सारासारत्वात्.........(10)[2A] हारिकां चतुर्गवं च म्लेच्छानां द्विगवं तु गवाशिनामिति ॥ इति दिग्दर्शनमेतत् ।.........(11)-च ग्रामनिवेशः । गृहक्षेत्रगोप्रचारपुण्यस्थानदिग्विभागेन केचिदिच्छन्त्यत्रापि नियमो निरर्थकः । अन्योन्य.........(12)[।]

विवादपरिहारार्थं चिह्नान्याह ।*

नदीशैलवनभ्रृष्टिदरीसेतुबंधशमीशाल्मलीक्षीरवृक्षानंतेषु सीम्नां स्थापयेत् ॥ [२.१.४]

भ्रृष्टिरिति पाषाणोपरसिकतादेर्या......(13) पर्वतविकार एव । सेतुबंधः कृत्रिमो जनविदितः । शमीशाल्मलीक्षीरवृक्षग्रहणं चिरस्थायित्वार्थं । शेषं प्रतीतं ।

ग्रामविशेषानाह ।*

अष्टशतग्राम्या मध्ये स्थानी[यं चतुः](14)शतग्राम्या द्रोणमुखं द्विशतग्राम्याः कार्वटिकं दशग्रामीसंग्रहेण[5] स्थापयेदिति ॥ [२.१.५]

---

१ SJG पंचशतकुलपरं । २ SJG भृष्टि°; ३ SJG read it before शमी । ४ SJ सार्ध°, Sv.l का°, Gv.l. सा° । ५ SJG संग्रहेण संग्रहणं ।

अष्टशतग्रामसमाहारस्य मध्ये चतुर्दिशं द्वे द्वे ग्रामशते निवेश्य तन्मध्ये **स्थानीय** ......[5] समुदायव्यवहारस्थानाय हितमिति । तथैव **चतुःशतग्राम्या** मध्ये **द्रोणमुखं** । यथा द्रोणमुखं चतुराढकोपलक्ष्यमेवं ग्रामशतचतुष्टयोपलक्षितं । तद्वद् **द्विशतग्राम्याः[का]**[6] **र्वटिक**मिति रूढिसंज्ञा । **दशग्रामीसंग्रहेणे**ति । दश दश ग्रामाः[7] संगृह्यंते येन मुख्यग्रामेणासौ संग्रह एवं स्थानीयस्य द्वे द्रोणमुखे चत्वारि कार्वटिकानि । अशीतिः संग्रहाः । अनेन विभागेन जनपदनिवेशः कार्यः ।

पालनार्थमाह ।*

अंतेष्वंतपालदुर्गाणि जनपदद्वाराण्यंतपालाधिष्ठितानि स्थापयेत्। तेषामंतराणि वागुरिकशब[8]**रपुलिंदचंडालारण्यचरा रक्षेयुरिति ॥ [२.१.६]**

अंतेषु जनपदस्य चतुर्दिशं । **अंतपालदुर्गाणि** जनपदरक्षाक्षमाणि । **जनपदद्वाराण्य**न्यतः प्रवेशनिर्गमयोर्निषेधात् । **अंतपालैः** प्रब[9]लबलयुक्तै**रधिष्ठितानि स्थापयेत्। तेषां** चतुर्णां द्वाराणा**मंतराणि** वागुरा मृगबंधार्थं जालं तेन व्यवहरंतीति **वागुरिका** व्याधाः । **शबराः** किंचिज्जनपदभाषाभिज्ञा वनेचराः । [10] [2B] **पुलिंदास्तु** भाषानभिज्ञाः । **चंडालाः** प्रतीताः । **अरण्यंचराः** सर्पग्रहादयः । ते **रक्षेयुः** प्रवेशनिर्गमप्रतिषेधं कुर्युरित्यर्थः ।

धर्म्मोद्देशेन भूमिदानमाह ।*

ऋत्विगाचार्यपुरोहितश्रो[1]**त्रियेभ्यो ब्रह्मदेयान्यदंडकराण्यभिरूपदायादकानि**[2] **प्रयच्छेदिति ॥ [२.१.७]**

ऋत्विजः शांतिगृह्याभिकृताः षोडश । **आचार्या** विद्यानामुपाध्यायाः । **पुरोहितः** प्रतीतः । **श्रोत्रियाश्छंदोध्यायि**[3]नः स्नातकास्तेभ्यो । **ब्रह्मदेयानि** । तदभिधानक्षेत्राण्य**दंडकराणि** । **अभिरूपदायादकानि** । यस्मै दत्तं तदनुरूप एव दायादो भवितुमर्हतीत्यर्थः । **प्र**कर्षेण **यच्छेद**पुनर्वि[4]लोपाय ।

अर्थोद्देशानाह ।*

अध्यक्षसंख्यायकादिभ्यो गोपस्थानिकानीकस्थचिकित्सकाश्वदमकजंघाकारिकेभ्यश्च विक्रयाधानवर्जानीति ॥ [२.१.८]

अध्यक्षाः समाहर्त्रादयः ।[4] **संख्यायका** गणितज्ञा **आदि**ग्रहणाद्रूपदर्शकनीवीग्राहकोत्तराध्यक्षाः । **गोपो** विंशतिकुलीं विंशतिग्रामीं वा गोपायतीति । **स्थानिको** गोपानामेवाधिष्ठातृस्थाने[5] नियुक्तः । **अनीकस्थाः** प्राधान्याद्धस्तिन एवानीकं तद्विनयाधानाय तत्र तिष्ठंतीत्यनीकस्था हस्तिशिक्षाविदः । **चिकित्सका** नरहस्त्यश्वादिभिषजः । **अश्वदमकाः** शालिहोत्रवि[6]दोश्वानां विनयकर्तारः । **जंघाकारिका** दीर्घाध्वगा लेखहारका-

१ SJ ष्या°, Sv. l. ष्य° । २ SJG दायकानि । ३ Sv.l. स्थानिकानीक । ४ SJG जंघारिके, SG v. l. जंघाल्के । [illegible] SJG वर्जं ।

दयः । तेभ्यो विक्रयाधानवर्जानि । अनेन ब्रह्मदेयानामभिरूपेषु विक्रयाधानमनिषिद्धं भवति ।[अ](1)दंडकरत्वं ब्रह्मदेयैः समानमेतेषामपि ॥ छ ॥

करदेभ्यः कृतक्षेत्राण्येकपौरुषिकाणि[1] प्रयच्छेदिति ॥ [२.१.९]

करदकर्षकेभ्यो निवेशकाले कृते क्षेत्राण्यचिरकाल......(1)नि सुकरत्वादेकपुरुषिकाणि प्रयच्छेत् [।] उपगते तु पुत्रादौ पालने स्वेच्छा ॥ छ ॥

अकृतानि च[2] कर्तृभ्यो नादेयानीति ॥ [२.१.१०]

. अकृतान्य......यमाणसंस्काराणि । वृत्त.........(1)[3A]दिकं कृत्वा ये कुर्वन्ति। तेभ्यः कर्तृभ्यो नादेयानि तत्संततेरपीत्यर्थः ।

उभयापवादमाह ।*

अकृषतामाच्छिद्यान्येभ्यः प्रयच्छेदिति ॥ [२.१.११]

कृतमकृतं वा क्षेत्रमकृ[षताम् आच्छि](1)द्यान्येभ्यः प्रयच्छेन्मा भूत् क्षेत्रफलहानिरिति ॥ छ ॥

ग्रामभृतकवैदेहका वा[4] कृषेयुरिति ॥ [२.१.१२]

ग्रामभृताः कुंभकारायस्कारादयो ग्रामेण भ्रियंत इति। वैदेहका वा......॥अ॥(1)

अकृषंतो वाऽवहीनं दद्युरिति ॥ [२.१.१३]

स्वयमकर्षणेऽन्येषामपि निषेधेऽवहीनं विनष्टक्षेत्रफलं क्षेत्रिणो दद्युः ।

कर्षणसामग्रीसंपादनायाह ।*

धान्यपशुहिरण्यैश्चै(1)ताननुगृह्णीयात् तान्यनुसुखेन दद्युरिति ॥ [२.१.१४]

धान्यैर्भोजनार्थं पशुभिः कर्षणाय बलीवर्दादिभिर्हिरण्यैराच्छादनार्थमाहृत...... पश्चात्कृष्यादिफलात् सुखेन तर्जनावरोधादिभिर्विना भूयोऽप्यनुग्रहं करिष्यामीति संतोषिता दद्युरिति ॥ छ ॥

अनुग्रहपरिहारौ चैतेभ्यः(1) कोशवृद्धिकरौ दद्यात् । कोशोपघातकौ[7] वर्जयेदिति ॥ [२.१.१५]

दत्त्वाऽन्नमनुग्रहः पश्चादपीडया ग्रहणमनुग्रहः । दंडकरादेर्ग्राह्यस्य परिहरणमग्रहणं परिहारः । तौ को(1)शवृद्धिकरौ चैतेभ्यो दद्यात् । अनुग्रहः परिहारो वा यत्र दत्तः कृष्यादिभिः कोशवृद्धिं करोति । तादृग्भूतौ दद्यात् । कोशोपघातकौ वर्जयेदित्येतस्मिन्नर्थापत्त्या सिद्धे(1) अत्यंतनिषेधार्थं वचनं । प्रमादिनां व्यसनिनां च नैव दद्यात् । कोशस्यानुत्पत्तेरुत्पन्नस्य च वा भक्षणात् ।

---

१ SJG ˚ण्यैकपुरुषिकाणि । २ SJG च dropped । ३ SJG ˚याद् । ४ SJG वा dropped । ५ SJ प° । ६ SJG ते dropped । ७ SJ ˚घातिकौ, G Sv. l. घातिकौ.

अवर्जने दोषं दर्शयन्नाह ।*

अल्पकोशो हि राजा पौरजानपदा[1]नेव ग्रसत इति ॥ [२.१.१६]

कोशोपघातकानुग्रहपरिहारदानादल्पकोशो हि राजा पौरजानपदानेव **ग्रसते** पीडयति॥ "क्षीणा नरा नि करुणा भवती"त्यायेनापि प्रजाभ्यो[8]ऽर्थान् गृह्णाति । ततश्च प्रकृतयः क्षीयते । तस्मात्कोशक्षयकरो वर्जयेदिति भाव ।

निवेशे परिहारविधिमाह ।*

निवेशसमकालं यथागतकं[1] वा परिहारं दद्यात् निवृत्त[9][3B]परिहारान् पितेवानुगृह्णीयादिति ॥ [२.१.१७]

निवेशे पूर्वागताना य काल पश्चादागतानामपि तदैव निवृत्तो भवतीति [।] तद्यथा पञ्चवार्षिकादि परिहारो यत्र तत्र वर्षेण वर्षद्वयेन वा पश्चा[1]दागतानामपि निवेशोदित एव कालः समः प्रथमनिवेशो तु कर पश्चात्सुकर इति भाव । अय च भूतमभूतपूर्वे (भूतपूर्वे[2]) द्रष्टव्य । **यथागतक**मिति। यदा आगतो भवति तदा परिहारका[3]लो गम्यत इति द्वितीय पक्ष । अय चाभूतपूर्वे द्रष्टव्य । **निवृत्तपरिहारान्** जनपदान् **पितेवानुगृह्णीयात्**। जनपदे तु परिहृतमित्यनुशयो न कार्य । सानपूर्वं करादिकमनु[3]गृह्णीयादित्यर्थ ।

ग्रामादीना निवेशमभिधाय कोशोत्पत्तिस्थानाना निवेशमाह ।*

आकरकर्म्मान्तद्रव्यहस्तिवनव्रजवणिक्पथप्रचारान् वारिस्थलपथपण्यपत्तनानि[4] च निवेशयेदिति ॥ [२.१.१८]

आसमतात्क्रियते सुवर्णादि येष्वित्याकराः [।] आकराद्युत्पन्नाना रत्नसारफल्गुकुप्याना सस्कारकर्म्मणामन्त समाप्तिर्येषु ते **कर्म्मान्ता**. [।] **द्रव्यहस्तिव**[5]**ने** इति द्रव्य शाकतिनिशादिसारदारु तस्य वनानि। हस्तिना च वनानि। **व्रजानि** गोमण्डलानि पशुपालपरिकल्पनया । **वणिक्पथप्रचारान्**। वणिजा पथा वणिक्पथ स्थले ज[6]ले च तत्र प्रचारा गत्यागमाश्चौरापनयनेन [।] **वारिस्थलपथपण्यपत्तनानि च** । उपवन उपसमुद्र वा पतदित्यापत पण्य तन्यते क्रयविक्रयाभ्या विस्तार्यत इति । [काचटिका][7]द्विविशेष एव पत्तन ततो यत्र क्रयविक्रयनिषेधान्निवेशयेदिति सम्बध ॥ छ ॥

सहोदकमाहार्योदकं वा सेतुं बंधयेदिति ॥ [२.१.१९]

सहोदक सहजोदक **आहार्यो** .. [अन्य][5]स्मादानीयमानजल **सेतु**मुदकनिरोधार्थं । मृत्पाषाणादिभि**र्बंध**येदिक्षुशाल्याद्यर्थं ॥ छ ॥

अन्येषां वा बध्नतां भूमिमार्गवृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात्। पु[ण्यस्थानारामाणा][9]ञ्चेति ॥ [२ १.२०]

अन्येषा वा जनपदादीनां **ब[ध्नतां भूमिमार्ग]**[10][4A]वृक्षकुद्दालाद्युपकरणा**नुग्रहं कुर्यात्** । **पुण्यस्थानारामाणां च** देवगृहादीनामारा{मा}णा भूम्यादिभिरनुग्रह • [कुर्यात्]

---

१ Sv 1 °गत। २ T पत्तना ।

[सम्भूय सेतुबन्धादपक्रामतः कर्मकरबलीवर्दाः][1]कर्म कुर्युः । व्यय-कर्मणि च भागी स्यात् । न चांशं लभेतेति[1] ॥ [२.१.२१]

संभूय सह सेतुबंधं करिष्याम इति समयं कृत्वा व्ययकर्मणि......कर्मकर-बलीवर्दाः......[2]र्मणि च भागी हिरण्यभागदायी स्यान्न च फलस्यांशं लभते ॥छ॥

मत्स्यप्लवहरितपण्यानां सेतुषु राजा स्वाम्यं गच्छेदिति ॥ [२.१.२२]

मत्स्यानां प्लवानां......[3]हरितानां नालिकादीनां पण्यानां शृंगाटककसेरु-कादीनां सेतुषु जनपदवद्धेष्वपि राजा स्वाम्यं गच्छेत् ।

निविष्टस्य जनपदस्य विनयार्थमाह ।*

दासाहितकबंधू[4]नशृण्वतो राज{ा} विनयं ग्राहयेदिति ॥ [२.१.२३]

दासा गृहजातादयः । आहितका अन्यैराधी{न}कृताः । बांधवाः पुत्रभ्रात्रादयः । स्वामिवचनं गुरुवचनं वा विनयादशृण्वंतो राजा विनयं[5] ग्राहयेत् साम्ना दंडेन वा ॥छ॥

बालवृद्धव्यसन्यनाथांश्च विभृयात् । स्त्रियमप्रजातां प्रजातायाश्च पुत्रान् ॥ [२.१.२४]

राजेति संबंधः । बालादीनामंतपतितोऽप्यनाथशब्दो विशेषणम[6]न्यथातिप्रसंगं स्यात् । व्यसनिनः पंग्वादयः । स्त्रियमप्रजातां गर्भिणीमनाथामित्यपेक्ष्यं । प्रजातायाश्च पुत्रान् न तेषां मातृसद्भावमात्रेण सनाथतेति भावः ॥ छ ॥

बालद्रव्यं[1] ग्रामवृद्धा वर्द्धयेयुराव्यवहारप्रापणात् देवद्रव्यं चेति ॥ [२.१.२५]

अनाथबालद्रव्यं ग्रामवृद्धा ग्रामकूटादयो वर्द्धयेयुः । कृष्यादिभिराव्यवहार-प्रापणात् । द्वादशवर्षा स्त्री षोड[2]शवर्षः पुमान् प्राप्तव्यवहार इति । देवद्रव्यं च ग्रामवृद्धा वर्द्धयेयुरिति समुच्चयः । वृद्धाश्चात्र धर्मतोऽर्थतश्च द्रष्टव्याः । श्रोत्रियभोग्यत्वा-पायनाद्धर्मतो वृद्धिं यास्यति । उक्तं हि । अश्रोत्रियभोग्यं देवद्रव्यमपरुद्धकुमारहार्यमितिस-नाथ......[3][4B]बालादीनामभरणे दंडमाह ।*

अपत्यदारं[4] मातापितरौ भ्रातॄनप्राप्तव्यवहारान् भगिनीः कन्या विधवा-श्चाबिभ्रतः शक्तिमतो द्वादशपणो दंडः । अन्यत्र पतितेभ्योऽन्यत्र मातुः ॥[5] [२.१.२६]

[अ]पत्यदारं मातापितरौ भ्रातॄनप्राप्तव्यवहा{रा}न् भगिनीः कन्या-विधवाश्चाबिभ्रतः शक्तिमतो भरणशक्तिरस्तिचेद्गृहस्थस्य द्वादशपणो दंडः । पण इति मुख्यमाहतद्रव्यं [।] अस्याप[6]वादः । अन्यत्र पतितेभ्यः महापातकयुक्तेभ्योऽन्य-त्राभरणे दंडः । अस्याप्यपवादः । अन्यत्र मातुरिति पतिताऽभिशस्ता वा न माता त्याग-मर्हतीति उक्तं च मनुना ।

---

१ J °द् । २ Sv.l. हस्त° । ३ SJG व्याधित after वृद्ध । ४ Jv.l. व्यांश्च । ५ S वर्जं° [ध] । G वर्जं° । ६ G Sv.l. °दारान् ।

नास्ति मातृसमो(३) देवो नास्ति मातृसमो गुरुः ।
पतिता चाऽभिशस्ता वा न माता त्यागमर्हति ॥

प्रजाक्षयनिषेधायाह ।*

पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रव्रजतः पूर्वः साहसदंडः स्त्रियं च प्रव्राजयतः ॥(४) [२.१.२७][१]

पुत्रदारमप्रतिविधाय ग्रासाच्छादनादिभिः **प्रव्रजतः** तपसे गच्छतः **पूर्वः साहसदंडः** । सार्द्धसाग्रपणशतद्वयप्रमाणो दंडः । अन्यथा अ(५)विरक्ता अपि कुटुंबभरणक्लेशभयात् प्रव्रजंति । उक्तं च ।

मर्त्यं गृहाश्रमो घोरः पार्थिवैरपि दुस्तरः ।
क्लिश्यंत्यत्रासमर्था ये क्लीबाः पाषंडमाश्रिता इति ॥

स्त्रियं च (चा?)लुप्तव्यायामा(६)मनिवृत्तरजस्कामिति द्रष्टव्यं । **प्रव्राजयतः** प्रजोत्पत्तिनिरोधदोषात्पूर्वः साहसदंडः ॥ छ ॥

लुप्तव्यायामः प्रव्रजेदापृच्छ्य धर्मस्थानन्यथा नियम्येत ॥ [२.१.२८]

लुप्तव्यायामः प्रजननश(७)क्त्यभावात् **प्रव्रजेद्** वार्द्धके(क्ये) मुनिवृत्तिरिष्यते । तत्राप्यापृच्छ्य **धर्मस्थान्** वक्ष्यमाणन्यायात् प्रव्रज्योपदेशार्थं धर्मश.........दिति । **अन्यथा** करणे **नियम्येत** । दी......(१)[5A]

प्रजाविप्लवनिषेधार्थमाह ।*

वानप्रस्थादन्यः प्रव्रजितभावः सजातादन्यः संघः सामुत्थायिकादन्यः समयानुबंधो[वा ना]स्य जनपदमभिनिवेशेत ॥ [२.१.२९]

वानप्रस्था[दन्यः प्रव्रजि](२)**तभावः** । श्रमणसौगतादिः [।] **सजातादन्यः संघो** बहूनामेकीभावः सहोत्पन्नानामेव तस्मादन्यः संघः श्रेणीबंधः । **सामुत्थायिकादन्यः समयानुबंधः** । सम्यगुत्थानं धर्मार्थ[मिति स](३)मुत्थायस्तेन चरतीति । सेतुबंधतडागाद्यर्थः समयानुबंधस्तस्मादन्यः चौर्यादिसमयानुबंधो **नास्य जनपदमुपनिवेशेत** । अयं निवेशविषयो नियमः । आगतवस्तु.........[पा](४)षंडादयो राज्ञानुज्ञाताः प्रविशंत्यन्यथोदासितपरिव्राजकाश्रमादिपाषंडानामुपादानं व्यर्थं स्यात् । श्रेण्याः सेनांगत्वं च हीयते ।

कोशवृद्ध्यर्थमाह ।*

न च तत्रा[रामा](५) **विहारार्था वा शालाः स्युः । नटनर्तकगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवा वा न कर्मविघ्नं कुर्युरिति ॥ [२.१.३०]**

न च अ(त?)त्र निवेशे **आरामाः** विलासैरारमंते कर्षका इति । छायामात्रो(६)पयोगिनस्तु स्युः । **विहारार्था वा शाला** द्यूतादिक्रीडार्थाः शाला न स्युः । कर्षणे विहरणात् कर्मविघ्ने कोशावृद्धिरिति भावः । **नटादयः** प्रतीतास्ते च कृषिकर्मविघ्नं प्रेक्ष[णा](७)दिभिर्न कुर्युरिति ।

---

१ SJG व्यवायः । २ Jv.l. S प्रव्रजेदापृच्छ्य धर्मस्थान् । Sv.l. प्रव्रजेदापृच्छ्य धर्मस्थान् । ३ G सु° । ४ Jv.l. GS य°, TSv.l. षि° । ५ SJ °राम विहारार्थाः । G °रामा विहारार्थाः । Sv.l. °रामा । ६ SJG वा dropped । ७ SJG °न ।

अत्र हेतुः ।*

निराश्रयत्वाद्ग्रामाणां क्षेत्राभिरामत्वाच्च पुरुषाणां कोशविष्टिद्रव्यधान्यरसवृद्धिर्भवतीति ॥ [२.१.२१]

निराश्रयत्वाद्ग्रामाणां शालारामाभावात्(1) क्षेत्राभिगमत्वाच्च पुरुषाणां नटाद्यभावात् । कोशादिवृद्धिर्भवति । कोशोहि हिरण्यदानात् । विष्टिः सीतादिसाहाय्यदानात् । द्रव्यं वस्त्रादि । ध{ा}न्याना रसानां तैलघृता(2)[5B]दीनां वृद्धिर्भवति । तद्वृद्ध्या राज्यवृद्धिः ।

उत्तरत्रापि परिहारमाह ।*

परचक्राटवीग्रस्तं व्याधिदुर्भिक्षपीडितम् ।
देशं परिहरेद्राजा व्ययक्रीडाश्च वर्जयेदिति[1] ॥ [२.१.२२]

परचक्रं शत्रु[सै](1)न्यं । अटव्याटविकस्ताभ्या ग्रस्तं कृतग्रहविलोपं व्याधिदुर्भिक्षपीडितं देशं परिहरेत् दण्डकरादि न गृह्णीयादित्यर्थः । व्ययक्रीडाश्च कर्पकादीनां परस्परस्पर्द्धया......[व्य](2)यक्रीडा निषेधयेत् । विघ्नं मा भूदिति ।

वार्त्तारक्षार्थमाह ।*

दण्डविष्टिकराबाधै रक्षेदुपहतां कृषिम् ।
स्तेनव्यालविषग्राहैर्व्याधिभिश्च पशुव्रजान् ॥ [२.१.२३]

दण्डविष्टिकरै......(3)चितादन्यविनागृहीतैः समाहर्त्रादिभिर्ये आबाधास्तैरुपहतां पीडिता कृषिं रक्षेदिति सम्बन्धः । स्तेनैश्चौरैर्व्यालैर्व्याघ्रादिभिर्विषैः स्थावरजङ्गमैर्ग्राहैः शिशुमारादि(4)भिर्व्याधिभिरीशानज्वरादिभिरुपहतान् पशुव्रजान् रक्षेत् ॥ छ ॥

वल्लभैः कार्म्मिकैः स्तेनैरन्तपालैश्च पीडितम् ।
शोधयेत् पशुसङ्घैश्च क्षीयमाणं वणिक्पथ[मिति] ॥(5) [२.१.४३]

वल्लभै राज्ञीकुमारादिभि । कार्म्मिकैः शुल्काध्यक्षादिभिः । स्तेनैरन्तपा(6)[6A](7)लैश्च पीडितं रक्षेदिति वर्त्तते । पशुसङ्घैश्च क्षीयमाणं वणिक्पथं शोधयेदिति । राजा स्वपशुदानैरनुगृह्णीयादिति भावार्थ ।

अतिदेशमाह ।*

एवं द्रव्य[द्विपवनं[2] सेतुबन्ध](3)मथाकरान् ।
रक्षेत् पूर्वकृतान् राजा नवांश्चाभिप्रवर्तयेदिति ॥ [२.१.४४]

एवमनंतरोक्तविधानेन वल्लभादिभि पीड्यमानं द्रव्यवनं {द्विपवनं} हस्तिवनं सेतुबन्धमथाकरान्......(8) पूर्वकृतान् राजा नवांश्चाभिप्रवर्त्तयेत् ॥ छ ॥

*

इति मुग्धविलासाङ्कयोग्घमविरचितनीतिनिर्णीत्यभिधानायां कौटलीयराजसिद्धान्तटीकायामध्यक्षप्रचारे प्रथ[मो अ](9)ध्यायः ॥ छ ॥ छ ॥

---

१ SJG °स्तत्वाच । २ SJG वारवत् । ३ S द्रव्यं द्विप°, J द्रव्यद्विप° ।

[भूमिच्छिद्रापिधाननामा द्वितीयोऽध्यायः ।]

भूमिच्छिद्रापिधानमि[1]ति सूत्रम् ॥ [२.२.१]

भूमेश्छिद्रमिव च्छिद्रमकृष्यत्व धान्याद्यभावात् । अपिधानमावरणमपिधानमिवापिधानम् । धर्म्मार्थकामाद्यफलत्वभा[1]वात् । अपिपूर्वो दधातिरावरणे वर्त्तत इति सूत्रार्थः । सम्बन्धस्तु जनपदनिवेशशेषमेवैतत् । कृष्यायां भूमो निवेश उक्त । अकृष्यायामुच्यत[2]इति ॥ छ ॥

अकृष्यायां भूमौ पशुभ्यो विवीतानि प्रयच्छेदिति ॥ [२.२.२]

पाषा[3][6B]णादिभिरकृषियोग्यायां भूमौ पशुभ्यो गोमहिष्यादिभ्यो विवीतानि तृणारण्यानि प्रयच्छेत् । वी प्रगतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु पठितोऽत्र खादने द्रष्टव्यः ॥ छ ॥

प्रदि[1]ष्टाभयस्थावरजंगमानि च[2] ब्रह्मसोमारण्यानि[3] तपस्विभ्यो गोरुतपराणि प्रयच्छेदिति ॥ [२.२.३]

प्रदिष्टं दत्तमभयं छेदनवधनिषेधात् स्थावराणां वृक्षादीनां जंगमानां पक्षिमृगा[2]दीनां येषु तानि, तपस्विभ्यो वानप्रस्थस्नातकादिभ्यो ब्रह्मसोमारण्यानि ब्रह्मारण्यं यत्रारण्यकादिवेदोपनिषदधीयते । सोमारण्यं यज्ञभूमिस्तानि । गोरुतपराणि[3] क्रोशपराणि । क्रोशः परं प्रमाणमिति । अधिकं प्रमाण नेष्यते चौराद्याश्रयदोषात् ।

धर्म्मापिधानमुक्त्वा कामापिधानमाह ।*

तावन्मात्रमेकद्वारं खातगुप्तं स्वादुफ[1]ललतागुल्मगुच्छमकंटकिद्रुममुत्तानतोयाशयं दान्तमृगचतुष्पादं भग्ननखदंष्ट्रव्यालं[2] मार्गयुकहस्तिहस्तिनीकलभं[3] मृगवनं विहारार्थं राज्ञः कारयेत् ॥ [२.२.४]

[तावन्मा][7]त्रं गोरुतपरमेव च । एकद्वारं रक्षासौकर्यार्थम् । खातगुप्तं द्वारखातयोरुपादानात् प्राकारोपपन्नम् । स्वादुफला गुल्माः करमर्दकादय । गुच्छा बदरामलका-दय[6]स्थाः शाखिनो यस्मिन् । अकंटकिनो द्रुमा यस्मिन् । उत्ताना अगाधेतरास्तोयाशया यस्मिन् । दांता विनयं ग्राहिता मृगा एणादयश्चतुष्पदा महिषगवयादयो ....' 'योगार्थम् । भग्ना नखा दंष्ट्राश्च बाल्य एव येषां व्यालानां व्याघ्रादीनां ते यत्र । मार्गयुकमिति । मृगयु[8]र्व्याधस्तस्य कर्म्म मार्गयुकं हस्तिशिक्षोक्त येषां हस्तिहस्तिनीकल[9][7A]भानां यस्मिन् । ते हि शिक्षावशात् मृगं विधृत्य हत्वा वा राज्ञोऽर्पयतीति मृगयावनं विहारार्थं राज्ञः कारयेत् ॥ छ ॥

सर्वातिथिमृगं प्रत्यंते चान्यत् मृगवनं भूमिवशेन वा[निवेश][1]येत् ॥ [२.२.५]

---

१ SJG भूमिच्छिद्रविधानम् । २ SJG read ब्राह्मणेभ्यो after च । ३ SJG तपोवनानि च after ब्रह्म° । ४ S,Jvl गोत्र (त)°, Svl , Jvl गोरुत°, J गोत्रक° । ५ SJG लता° dropped । ६ SJG °प्पद् । ७ SJ व्यालमा° । ८ SJG मार्गा° । ९ S° कलभमृग° ।

सर्वेऽतिथिवत् पूज्यंते दत्ताभयाः पोष्यंते धर्म्मार्थं यत्र प्रत्यंते तस्मिन् निवेशयेत्। अन्यद् वा वनं रक्षया निवेशयेदिति संबंधः। चशब्दादन्यदपि मृगवनं निवे-[शयेत्][(2)] मृगयारण्ये निक्षेपार्थं भूमिवशेन वा अप्रत्यंतेऽपि यत्र मृगाः संतीति।

अर्थापिधानमभिधातुमाह।*

कुप्यप्रदिष्टानां च द्रव्याणां तरूणामेकैकशो वनानि[1] निवेशये[(3)]त्।
द्रव्यवनकर्म्मांतानटवीश्च द्रव्यवनापाश्रया इति[†]॥ [२.२.६]

कुप्याव्यायप्रदिष्टानां द्रव्याणामिति। तरूणां शालतिनिशादीनां प्रत्येकश एकजातीयानां पृथक्पृथग् वनानि नि[(4)]वेशयेत्। द्रव्यवनकर्म्म(र्म्मा)तांश्च वृक्षच्छेदनतक्षणादिस्थानानि निवेशयेत्। अटवीश्चाटविकांश्च द्रव्यवनापाश्रया रक्षणार्थं निवेशयेदिति संबंधः।

हस्तिवननिवेशमाह।*[(5)]

प्रत्यंते हस्तिवनमटव्यारक्षं[2] निवेशयेदिति॥ [२.२.७]

प्रत्यंते जनपदमध्ये पीडाकरत्वात्। हस्तिवनं निवेशयेदिति संबंधः। अटव्यारक्षमाटविकारक्षम्॥ छ॥

नागवनाध्यक्षः[(6)] पार्वतं नादेयं सारसमानूपं च नागवनं विदितपर्यन्तप्रवेशनिष्कासं[3] नागवनपालैः पालयेदिति॥ [२.२.८]

चतुर्विधं वनं पालयेदिति संबंधः। पर्वते भवं पार्वतं तस्य लक्षणं क[(7)]टुतिक्तकषायाम्लवृक्षौषधिरससद्गुणः। पार्वतस्तृणपाषाणविषमो देश उच्यते। नद्या भवं नादेयम्। तथा च उक्तम्।[(8)]

नलवंजुलविष्यंदिवालुकास्थलसंयुतः।
सर्वसाधारणद्रव्यो नादे[(9)][7B]यो देश उच्यते॥

सरसि भवं सारसम्। उक्तं च।

उत्तृणः स्थलसंरोधी स्निग्धमूलवनौषधिः।
निदाघी जलनिष्पंदी सारसः सम्प्रकीर्त्तितः॥

तथा।

सुस्वादुमधुरस्निग्ध कषा[(1)]यौषधिवीरुधः।
बहुपंकोदकक्षारः सोऽनूपो देश उच्यते॥

तत्र भवमानूपम्। एवं चतुर्विधमपि वनं नागवनपालैः कृत्वा नागवनाध्यक्षः पालयेत्[।] हस्तिना वन सर्वोप......[(2)]वनिषेधात्। विदितपर्यन्तप्रवेशनिष्कासमिति संबंधः॥ छ॥

---

१ SJG तरूणां dropped　२ SJG वा वनं।　† SJ read this sutra with the following one.　३ J रक्ष्य, Jvl रक्षन्।　४ SJG निष्कसनं; Svl. निष्कास।

हस्तिघातिनं हन्युर्दंतयुगं स्वयंमृतस्याहरतः सपादचतुष्पणो लाभः ॥ [२.२.९]

हस्तिघातिनं हन्युर्नागवनपा[1]ला । **दंतयुगं स्वयंमृतस्य** हस्तिनो नागवनपालस्यान्यस्य वाऽऽहरतः **सपादचतुष्पणो लाभः** । पादस्याधिकृत्य तात्कालिकभोजनार्थमन्यथा पचादिष्वपि सपूर्णेषु पणेषु दत्ते......[2] भोजनाय पणभगमस्थिमगमित्र मन्यमाना नातिप्रहृष्यतीति भावः ॥

ग्रहणार्थं हस्तिकुलाप्रज्ञानायाह ।*

नागवनपाला हस्तिपकपादपाशिकसैमिकवनचरकपारि[1]कर्मिकसखा हस्तिमूत्रपुरीषच्छन्नात्मगंधा भल्लातकीशाखापत्रप्रच्छन्नाः पंचभिः सप्तभिर्वा हस्तिबंधकीभिः सह चरंतः शय्यास्थानपद्यालेडनदीकूलघातोद्देशेन हस्तिकु[5]लपर्यग्रं विद्युरिति ॥ [२.२.१०]

नागवनपालाः, **हस्तिपक** आरोहक , पादपाशनियुक्त , **सैमिको** वनमर्यादाभिज्ञः । **वनचरकः** शबरादि , **पारकर्मिकः** शिक्षोक्तपरिकर्मकुशल[6]स्तेषा सहाया भूत्वा, **हस्तिमूत्रपुरीषच्छन्नगंधा**स्तद्रसभावितगात्रचुविभि । **भल्लातकी** आरुष्करवृक्ष' तस्य पत्रो पलक्षितशाखाच्छन्नरूपा' । हस्तिनो हि भल्लातकी......[3] हरतीति । **पंचभिः सप्तभिरिति** विषमसंख्याग्रहण हस्तिप्रलोभनार्थम् ।

उक्तं च ।

संयोगकामो नैराश्यं युग्मासु प्रतिपद्यते ।
अयुग्माश्चारयेत्तस्मात्पूरणा सं.... .. [॥][9]

हस्तिनधक्यो गणिकाबंधक्य इव । हस्तिप्रलोभनात् । ताभिरिति तदारूढ. **सहचरंतः** कुल......[10][8A] ....निक्षेपचिह्नाकारत , लि(लें?)ड पुरीषाकारतः, **कूलघातो** दतोत्खाताकारत , **तदुद्देशो**.........[11]रिग्रहार्थं **पर्यग्रं** समस्तप्रमाण **विद्युर्**ग्रहणार्थम् ॥ छ ॥

यूथचरमेकचरं निर्यूथं यूथपतिं हस्तिनं [व्यालं मत्तं पोतं बन्धमुक्तं च निबन्धेन] विद्युः ॥ [२.२.११]

यूथे चरतीति **यूथचर** ....[12] **एकचर**मिति, स्वयमेव यूथान्नि सृत **निर्यूथं** यूथान्निर्द्धारि(टि?)त **यूथपतिं हस्तिनं** तेष्वपि **व्यालं** दुष्ट **मत्तं** हस्तिनमिति सर्वत्र योज्यम् । **पोतं** बाल **बंधमुक्तं** केनाप्य....... .[13]थ वा **निबंधेन** लेख्यपुस्तकारोपणेन **विद्युः** ॥छ॥

---

१ S मृग° । २ S सौमि° । ३ SJG °च्छन्नग-धा । ४ SJG शाखाप्रतिच्छन्ना , Jvl. प्रतिच्छन्नाः । ५ SJG °लयद्वकूलघा [Svl. कुल्पो] तोद्देशेन । ६ SG बद्ध°, Svl , Gvl –बन्धमु°, Gvl. बद्ध मु° ।

अनीकस्थप्रमाणैः प्रशस्तव्यञ्जनाचारान् हस्तिनो गृह्णीयुः ॥ [२.२.१२]

अनीकस्था हस्तिशिक्षाविदस्तेषां येऽतिकुशलत्वात्.........[4]माणभूतास्तैः प्रकर्षेण शस्तानि व्यज्यते शुभत्वादिर्यैस्तानि व्यंजनानि लक्षणानि, आचाराश्चरितानि प्रशस्तानियेषां तान् हस्तिनो [गृह्णी][5] युः । ग्रहणोपायाश्च पञ्चतग्रान्तरोक्तास्तथा ।

वशाकल्पावपातौ च वारिकर्म्मानुगम्य यत् ।
आपाने च पतत्येतदनुसृत्य च बंधनम् ॥ इति ॥

कथमेतेषां महाप्रयत्नेन प्र[6]हणमित्याह ।*

हस्तिप्रधानो विजयो राज्ञ इति ॥ [२.२.१३]

विजये हस्तिन एव प्रधानं तदायत्तत्वात् विजयस्य । यस्मात्तदेव दर्शयतीति ।*

परानीकव्यूहदुर्गस्कन्धावारप्रम[7]र्दना ह्यतिप्रमाणशरीराः प्राणहरकर्म्मणो[1] हस्तिन इति ॥ [२.२.१४]

अनीकं सैन्यं व्यूहं दण्डभोगादि । दुर्गं वप्रप्राकाराद्युपलक्षितम् । स्कंधावारः शिबिरसन्निवेशः । परेषामनीक[8]व्यूहस्कंधावारप्रमर्दनाः । यतस्तेऽन्यचतुष्पदेभ्योऽतिप्रमाणशरीरास्तथा प्राणहरकर्म्माणः 'स्पृशन्नपि गजो हंती'ति । तस्मात् समाह्या हस्तिन इति ।

वनाश्रया श्रेष्ठतामा[9]ह ।*

कालिंगांगर(ग)जाः श्रेष्ठाः प्राच्याश्चेदिकरूपजाः ।
दशार्णाश्चापरांताश्च गजानां[2] मध्यमा मताः ॥
सौराष्ट्रकाः पांचनदास्तेषां प्रत्यवराः स्मृताः ॥ इति ॥ [२.२.१५]

उत्कलानां च देशस्य[10][8B] दक्षिणस्यार्णवस्य च ।
सह्यस्य च कलिंगस्य मध्ये कालिंगकं वनम् ॥

तथा ।

वैदेशं नर्म्मदा चैव ब्रह्मवर्द्धनमित्यपि ।
मध्ये च पारियात्राणां वनं स्यादांगरेयकम् ॥

इति वनद्वयजाः श्रेष्ठाः ।[11]

लौहित्यस्य प्रयागस्य गंगाद्धिमवतोरपि ।
मध्ये प्राच्यं वनं तत्र संभवंति दिशां गजाः ॥

तथा ।

मेकला त्रिपुरी चैव दशार्णो देश इत्यपि ।
उन्मत्तगंगामित्येषां मध्ये चेदिकरू[12]षकम् ॥

---

१ SJG राज्ञाम् । २ SJG कर्माणो । ३ SJG कलिंगा । ४ SJ श्वेति° । ५ SJG द्विपानां । ६ SJG सौराष्ट्रिका. । ७ SJ, Gvl. पांचजना. ।

तथा ।

देशस्य च दशार्णानां ख्यातस्य च महागिरेः ।
विंध्याद्रेर्वेत्रवत्याश्च मध्ये दाशार्णकं वनम् ॥

तथा ।

अवंतीनां च देशस्य नर्म्मदायास्तथैव च ।
आरुकार्बुदयोश्चैव मध्ये सौ[3]राष्ट्रकं वनम् ॥
कुरुक्षेत्रस्य देशस्य कालिकाकाननस्य च ।
सिंधोर्हिमवतश्चैव मध्ये पांचनदं वनम् ॥

कालिंगआंगरेयकवनभवाः श्रेष्ठाः । प्राच्यचेदिकरूपवनदाशार्णापरा[4]न्तकभवा मध्यमाः । सौराष्ट्राः पाचनदभवा अवराः ।

अस्मादपवाद. ।*

सर्वेषां कर्म्मणा वीर्यं[1] जवस्तेजश्च वर्द्धत इति ॥ [२.२.१६]

अवराणामपि कर्म्मणा स्थितभोमोत्तरा...यादिना.........[5] बलं उत्साहलिंगं जवो वेगस्तेजः शौर्यं च वर्द्धते ॥

इति मुग्धविलासो[6] [9A] कयोग्यमविरचितनीतिनिर्णीत्यभिधानायां कौट-लीय राजसिद्धान्तटीकायामध्यक्षप्रचारे द्वितीयोऽध्यायः ॥ छ ॥ छ ॥

[दुर्गविधाननामा तृतीयोऽध्यायः ।]

दुर्गविधानमिति सूत्रम् ॥ [२.३.१]

दुःखेन गम्यते परैरिति दुर्गस्त[1]स्य **विधानं** यत्रादिरचनयेति सूत्रार्थः । सबंधस्तु स्वाम्यमात्यजनपदानां लाभः पालनं चाभिहितम्, दुर्गप्रवृत्तेरभिधीयत इति महासंबधः । अन-तरसंबंधश्च जनपदनिवे ....[2]न्तपालदुर्गाण्युद्दिष्टानि । स्थानीयं च यत्र निशातग-भिहितं तेषां विधानमिति ।

जनपदरक्षार्थं तावत् स्थानीयादिदुर्गविधानमाह ।*

चतुर्दिशं जनपदांते सांपरायि[3]कं दैवकृतं दुर्गं कारयेदिति ॥ [२.३.२]

चतुर्दिक्षु **जनपदांते सांपरायिक**मिति । परेषां शत्रूणां आय आगमनं परायः, सम्यक् सर्वसामर्थ्या परायस्तस्मै प्रतिस्खलनाय प्रभवती[4]ति सांपरायिकम् । अथवा सम्यक् परेषामायः कोशसंपत् तद्विनाशाय प्रभवतीति सांपरायिकम् । स्वजनपदरक्षार्थे परजनपद-विलोपाय प्रभवतीत्यर्थः । **दैवकृतं** स्वर...... [5]नेव **दुर्गं** देवखाततडागवल्कारयेत् परिखा-दिभिः संस्कारयेदित्य[6][9B]र्थः । **चतुर्दिश**मित्युक्ते चत्वार्यंतपालदुर्गाणीत्यर्थापन्नम् । दुर्गस्य मूलप्रकृतयश्चतस्रः । औदकं पार्वतं धान्वनं वनदुर्गमिति ।

---

१ J मीर्य । २ S.1, J.1 देप° ।

प्रत्येकं द्विविध्यादष्टौ दुर्गाणि तानि द[1]र्शयन्नाह ।*

अंतर्द्वीपं स्थलं वा निम्नावरुद्धमौदकम् । प्रास्तरं गुहा वा पार्वतम् । निरुदकस्तंबमिरिणं वा धान्वनम् । खंजनोदकं स्तंबगहनं वा वनदुर्गमिति ॥ [२.३.३]

द्विधा[2]गता आपो यस्मिंस्तद्द्वीपम् । द्वीपस्यांतर्नदीस्रोतसामंतरे भवमन्तर्द्वीपमित्येकम् । स्थलं वा निम्नेन जलेनावरुद्धं देवनशात् । निम्नशब्देनात्र तास्थ्याज्जलमभिधी[3]यते । 'निम्नयोनिन' इति वचनात् । एवं द्विविधमुदकस्येदमौदकम् । प्रास्तरं गुहा वा पार्वतमिति । प्रस्तरे एकखंडे भवं प्रास्तरम् । गुहा वा गूहनात् गुहा । यत्र पर्वतश्चतुर्दिशं[4] वेष्टयित्वा द्वारमेकं मुक्त्वा गूहनात् सा गुहा । एवं द्विविधं पार्वतम् । निरुदकं निस्तंबं निस्तृणं निर्विटपं च एकम् । इरिणमूषरं यत्रोपादित्ततृणोदकमेवं द्विविधं धान्वनम् । 'निरु[5]दकोदेशो धन्वे'त्याम्नायात् । खंजनोदकं 'खजिगतिवैकल्य' इति पाठात्, सपंकजलम् । स्तंबगहनं केवलवृक्षस्तंबगहनं वा एवं वनदुर्गमपि द्विविधम् ॥ छ ॥

तेषां नदीपर्व[6][10A]तदुर्गं जनपदारक्षस्थानम् । धान्वनं वनदुर्गमटवीस्थानमापद्य{प}सारो[7] वेति ॥ [२.३.४]

तेषां दुर्गाणां मध्ये नदीदुर्गं पर्वतदुर्गं च जनपदारक्षा अंतपालाः, तेषां स्थानं परप्रवेशनिषेधात् ।[1] धान्वनं दुर्गं वनदुर्गं च अटवीस्थानमाटविकानां स्थानं जनपदरक्षार्थमेव । आपद्यपसारो वा आपदि पराभियोगलक्षणाया अपसारो वा कलत्रमपसार्य स्थाप्यत इति ।

म[2]ध्ये दुर्गविधानमाह ।*

जनपदमध्ये समुदायस्थानं स्थानीयं निवेशयेदिति ॥ [२.३.५]

सर्वतोऽनन्तरारीणा व्यवहितत्वात् समुदयमुदयहेतुत्वात् कोशस्तस्य स्थानम्, स्था[नीयमि][3]ति । राज्ञः स्थानाय हितं निवेशयेदिति । दुर्गं निधायेति भावः । दैवकृतं चेद्भवति सत्कुर्यान्न चेद्वक्ष्यमाणोपदेशेन कुर्यात् ॥ छ ॥

वास्तुकप्रशस्ते देशे नदीसंगमे ह्रदस्याविशोष्यस्यांके[5] सरसस्तडागस्य वा वृत्तं दीर्घं चतुरस्रं वा वास्तुवशेनं वा प्रदक्षिणो[6]दकं पण्यपुटभेदनमंसपथवारिपथाभ्यामुपेतम् ॥ [२.३.६]

वास्तुकप्रशस्ते देशे वास्तुविद्याविद्भिः श्लाघिते देशे नदीसंगमे दुर्गत्वाज्जलसौकर्यार्थं च । तदलाभे[8] ह्रदस्याविशोष्यस्यांके सरसो देवखातस्य तडागस्य वा मनुष्य-

---

१ J प्र°; J v.l. प्रा° । २ SJ ख°; S v.l. म° । ३ S v.l., J v.l. स्थम्य° । ४ S, J v.l. आपायप्रसारो; S v.l. आपद्य° । ५ S ह्रदस्य वा अविशोषस्याङ्के; S v.l. वाऽविशोषं; J वा विशोष° । ६ SJG तदा° । ७ SJG °स्तुकवशेन । ८ SJ °भेदनमंसवारिपथा etc.

खातस्याः इति वर्तते । **वृत्तं** दीर्घवृत्तं वा । चतुरस्र **दीर्घचतुरस्रं वा** । दीर्घशब्दो मध्यस्थ[3] [10B] उभयत्र योज्य । त्रिकोणार्द्धचन्द्रादीनामप्रशस्ताना निवृत्त्यर्थं वा । **वास्तुवशेन वा** भूमिवशेन दीर्घत्वमपि भवतु । **प्रदक्षिणोदकं** प्रशस्तत्वात् । **पण्यपुटभेदनं** ततोऽन्यत्र न [1]पण्यपुटा भिद्यन्त इति कृतनियम पण्याना सग्रहार्थम् । शुल्कस्य चाविनाशार्थम् । **अंसपथः** स्थलपथ पुरुषवलीवर्दोष्ट्रावसै स्कन्धैरुह्यमानपण्यत्वात् । **वारिपथश्च ताभ्यामुपेतं** प[2]ण्यशुल्कसग्रहार्थमेव ॥ छ ॥

तस्य परिखास्तिस्रो दंडांतरा द्विदंडांतरा वा कारयेत् ॥ [२ ३.७]

तस्य स्थानीयस्य परि समन्तात् खन्यन्त इति **परिपा(खा)स्तिस्र** इति न्यूनाधिकत्वे दोषदर्शनात् । **दंडांतरा** द्विच[3]त्वारिंशदङ्गुलहस्तेन चतुर्हस्तो दडस्तत्प्रमाणत परस्परान्तर(रा?)ना । अतो न्यूनान्तरा विशीर्यन्ते । अधिकान्तरा परेषामाश्रया भवति ॥ छ ॥

चतुर्दश द्वादश दशेति दंडान् विस्ती[1]र्णा विस्तारादवगाढाः पादोनमर्द्धं भूमिवशेन वा त्रिभागमूला मूल(ले) चतुरस्रा वा पाषाणोपहिता॰ पाषाणेष्टकाबद्धपार्श्वा वा तोयान्तिकीरागंतुतोयपूर्णा वा सपरिवाहा [5] पद्मग्राहवतीश्चेति ॥ [२.३.८]

अभ्यन्तरे **चतुर्दशदडान्** विस्तीर्णा, मध्यपरिखा **द्वादश**, बहि परिपा(खा) **दशदंडान् विस्तीर्णा** कार्या । न बाह्यतोग्रगणनाक्रमो गृह्यते । चतुर्दश दडान् वि[6]स्तीर्णाया बाह्यपरिखायां गृहीतायामितरयोरव्यवसायो ग्रहणे भवतीति भाव । **विस्तारादवगाढाः पादोनमर्द्धं** चेति । चतुर्दशदडविस्तीर्णाया पादोनो विस्ता . [7] दश दडा । अर्द्धं वा सप्त दडा । द्वादशदडविस्ताराया पादोनत्व नव दडा । अर्द्धं वा षट् दडा । दशदडविस्ताराया सार्द्धसप्तदडा , पचदडा वा गांभीर्यमित्यर्थ । **त्रिभाग**[8] इति विस्तारादेव त्रिभागो **मूले** यासामूर्ध्वविस्तारादेव तृतीयभागो मूले विस्तारो भवन्तीत्यर्थ । तद्यथा चतुर्दशदडायाश्चत्वारो दडा हस्तद्वयमग्रविंशत्यगुला[9].. याश्च?(त्वा)रो दडा । दशदडाया दडत्रयमेको हस्तश्चतुर्दशाङ्गुलानीति । मूल . .[10] [11A] पाषाणैरुपहिता वा दडप्रमाणेष्वन्तरालेष्वेव बद्धा दार्ढ्यार्थं तृणाद्यभावार्थं . [1] नदिके समीपे सिरागत यासा **आगंतुकतोयपूर्णा** वा उद्भिजतोयाभावे सति परैरलक्ष्यमार्गा . . . .. लक्ष्यमूल्यता कर्तुं **सपरिवाहा** अनिर्जल्प [2]रिवाहनार्थं सह परिवाहेन वर्तत इति । अन्यथा योऽन्यसङ्गो वप्रोपघातश्च स्यात् । **पद्मग्राहव**त्वे च दु स्तरतारिणी कारयेदिति सबन्ध ।

वप्रविधानायाह ।*

चतुर्दण्डा[3]वकृष्टं परिखाया षट्दंडोच्छ्रितमवरुद्धं [4]द्विगुणविष्कम्भं खातात् वप्रं कारयेदिति ॥ [२ ३ ९]

---

१ SJG द्विदडान्तरा वा dropped २ SJG °गाधा° । ३ SJG भूमिवशेन dropped ४ SJG सप्त before द्वि° ।

चतुरो दंडानतृप्याभ्यंतरपरिखायाश्चतुर्दंडप्रमाणमंतरं मुक्त्वेत्यर्थः । षड्दं-डो[1]च्छ्रितं चतुर्विंशतिहस्तोत्सेधमवरुद्धं पाषाणादिभिर्बद्धोभयपार्श्वं पांशुनिसरणनिषेधार्थम्। द्विगुणविष्कंभमुच्छ्रयाद् द्विगुणविस्तारं द्वादशदंडविस्तारमित्यर्थः । खा[1]तादिति खातोपपांशुभिर्वप्रं प्राकाराधिष्ठानं सेतुाकारत्वाच वप्रशब्दप्रयोगः । तं कारयेत् ॥ छ ॥

ऊर्ध्वचयं मंचकपृष्ठं कुंभकुक्षिकं वा हस्तिभिर्गोभिश्च क्षुण्णं कण्टकि[6] गुल्मविषवल्लीप्रतानवंतमिति ॥ [२.३.१०]

ऊर्ध्वचयमंतरं मुक्त्वा चयाः शिलादीनां कर्तव्या दार्ढ्यार्थम् । ततश्च वल्मीकशिखरा-कारो भवतीति भावः । मंचकपृष्ठं मध्ये किंचिन्निम्नं प्राकार[1]दार्ढ्यार्थम् । कुंभकुक्षिक-मिति । आयतशिलास्तंभयत्नात् कुंभसमानकुक्षिकःस्थीयते । दुरारोहो भवत्विति । हस्तिभिर्गो-भिश्च क्षुण्णं हस्तिभिर्महाकायत्वात् गोभिस्तीक्ष्णखु[3]रत्वात् घनत्वापादनार्थम् । कंटकिनो बदर्यादयः । गुल्मा भल्लातक्यादीनां(नि?), विषाणि हस्तिनीकरवीरादीनि, वल्ल्यो हस्तिना-रुणीकरमर्दीघासरप्रतानवंतं मल इत्यर्थः ॥ छ ॥

पां[5][11B]शुशेषेण[1] वास्तुच्छिद्रं राजभवनं[1] वा पूरयेत् ॥ [२.३.११]

पांशुशेषेण च प्रपूरणावशिष्टपांशुभिर्वास्तुच्छिद्रं नगरवास्तुनिम्नं राजवास्तुनि-शीतभूमिनिम्नं वा पूरयेत् । समत्वापादनार्थम्[1] ॥ छ ॥

वप्रस्योपरि प्राकारं विष्कंभद्विगुणोत्सेधमैष्टकं द्वादशहस्तादूर्ध्वमोज-युग्मं[4] वा आचतुर्विंशतिहस्तादिति कारयेदिति ॥ [२.३.१२]

उक्तलक्षणस्य वप्रस्योपरि प्राकारं प्रक[1]द्वारं विष्कंभद्विगुणोत्सेधमिति विस्तारद्विगुणोच्छ्रायम् । अनुक्तोऽपि विष्कंभस्त्रयोदशविधः प्राकाराणां वक्ष्यमाणादुत्सेधात प्रत्येकमर्द्धप्रमाणः कार्य इति व्याख्यर्थं वच[3]नम् । ऐष्टकं इष्टकचितम् । द्विचत्वारिंशदंगुल-हस्तेन द्वादशहस्तादारभ्य प्राकारादूर्ध्वमुपरिष्टादोजं विषमहस्तसंख्यं युग्मं समहस्तसं-ख्यम् । तद्यथा । त्रयोदशहस्त ओजश्चतु[4]र्दशहस्तो युग्मः, पंचदशहस्त ओज इत्येवं योग्यमा-चतुर्विंशतिहस्तात् द्वादशहस्तादूनः चतुर्विंशतिहस्तादधिको न कार्य इति नियमः । ओज-युग्मग्रहणं च ह......[5]न्यूनेन वितस्त्यंगुलादिभिरुत्सेधवृद्धिर्न कल्पनीयेति ज्ञापनार्थम् । एवं च त्रयोदशैव प्राकारा भवंति । विष्कंभप्रमाणमपि षट्हस्तादित्यर्थादापद्यते । एवं ह......[5]कारयेत् ॥ छ ॥

रथचर्यासंचारं तालमूलं मुरजकैः कपिशीर्षकैश्चाचिताग्रमिति ॥
[२.३.१३]

रथचर्यासंचारस्य प्रमाणं पचारत्निप्रमाणा वक्ष्यति । पंचारत्नयो रथस्य ह......[6][12A]मुरजक-कपिशीर्षकारस्थ प्रदेश विहाय प्राकारमस्तके पचारत्निप्रमाणोऽ-

---

१ SJG °क° dropped । २ SJ विशेषेण । ३ SJG राजभवनं dropped.
४ SJG ओजं यु° । ५ SJG आ seperated from चतु° ।

वकाशो योधानां संचारार्थं कार्यः । **तालमूलं** तालवृक्षाकारमूलं दार्ढ्यार्थम् । **मुरजकै**[1]-र्मुरजकाकारैर्योधावरणकुट्टाकैः **कपिशीर्षकैः** कपिशीर्षकाकारैस्तीक्ष्णाग्रैरेकजातीयैर्विमिश्रैर्वा **आचितमग्रं** बहिर्मस्तकधारा यस्य ॥ठ॥

पृथुशिलासंहतं[2] **वा शैलं**[3] **नत्त्वेव का**[3]**ष्ठमयं कारयेत्**[4]**। अग्निरवहितो हि तस्मिन् वसतीति ॥[२.३.१४]**

संवत्तो तु पृथ्वीभिः शिलाभिः संहतं शैलं वा प्राकारं कारयेत् । न त्वेव काष्ठमयं कारयेत् । हि यस्मादग्निर[वहितः][3]सन्निहितस्तस्मिन् वसति । अल्पेनापि यत्नेन परैर्निहितः सर्वं दहतीति भावः ।

प्राकारमस्तके युद्धार्थमट्टालकादिविधानायाह ।*

विष्कंभचतुरस्रमट्टालकमु[1]**त्सेधसमावक्षेपसोपानं कारयेत् त्रिंशद्दंडांतरं चेति**[4] **॥ [२.३.१५]**

विष्कंभेन पचारत्निप्रमाणेन समानाश्चतस्रोऽप्यस्रयो यस्य तमट्टालकम् । 'अट्टातिक्रमहिंसयोरिति पाठा[4]त् । प्राकारातिक्रमं परहिंसा च आ समताच्चातीत्यट्टालकः । प्राकारोपरि युद्धार्थं योधसन्निवेशः । तद्यथा । पंचारत्निस्तंभचतुष्टयोपरि तुलाफलकास्तारा-च्छादकक[5]पोतपाल्यादिपरिकरोर्द्धं मुरजकपताकादिरचनोऽट्टालकः । **उत्सेधसमावक्षेप-सोपान** इति । सत्रस्य प्राकारस्य य उत्सेधस्तस्य समो योऽवक्षेपः तत्र सोपाना[6][12B]-न्यारोहणार्थं निश्रेणीपदानीव यस्य । तद्यथा । यत्प्रमूलात् प्राकारोत्सेध यावदायात सूत्रमवक्षिप्यान्तर्मुखं तत आरभ्य सोपानानि क्रियते । ततश्चायुधव्यापृतोभयकरगणा[7]मपि योधानामारोहणं सुखेनैव संपद्यत इति भावः । तमेवभूतं कारयेत् । **त्रिंशद्दंडांतरं च** त्रिंशत्रिंशद्दण्डा अंतरं यस्य । जातावेकवचनम् । यावत्प्राकारस्यायततव [त]त्र[8] त्रिंशत्रिंशद्दण्डेष्वट्टालकः कर्तव्य इत्यर्थः । एवमट्टालकयोः सर्वत्र त्रिंशद्दण्डमंतरं कर्त्तव्यमिति भाव ॥ छ ॥

द्वयोरट्टालकयोर्म्मध्ये सहर्म्यद्वितलामध्यर्धा[5]**यामां**[5] **प्रतोलीं कारयेत् ॥ [२.३.१६]**

द्वयोरिति वीप्सा द्रष्टव्या । द्वयोर्द्वयोरट्टालकयोर्म्मध्ये त्रिंशद्दण्डांतरे **सहर्म्यद्वितलां** ह[र्म्यमुत्तरा]गार घंटाद्युपेत तेन[1] सह द्वे तले यस्यास्तामध्यर्द्धायामाम् । अट्टालकः समचतुरस्रो भवति । तदपेक्षयाऽध्यर्द्धायामामर्द्धेनाधिक आयामो भवतीत्यर्थः । त[2]द्यथा । पंच[ा]रत्निविस्तार आयामस्तदर्द्धेनाधिक आयामो भवतीत्यर्थः । आयतचतुरस्रा प्रकर्षेण तोल्यते परानीकमस्या स्थितेरट्टा[3][13A]लाधिकोत्सेधायामिति **प्रतोली** ता कारयेत् ॥ठ॥

---

१ SJ सहित, G सहित । २ SJG कारयेत् after शैलं । ३ SJG कारयेत् dropped ४ SJ Sutra ends at कारयेत्, त्रिंशद्दं° read with the following sutra. ५ SJ द्वितरां अर्धायामा, Jvl. °मर्धायामा ।

अट्टालकप्रतोलीमध्ये त्रिधानुष्काधिष्ठानं संपिधानं छिद्रफलकसंहतमिंद्रकोशं[1] कारयेत् ॥[1] [२.३.१७]

अट्टालकप्रतोलीमध्ये सार्द्धदशांगुलोपेतचतुर्दशदण्डप्रमाणेऽत्रापि वीप्सेन **त्रिधानुष्काधिष्ठानं** पचारत्निमनुस्तन धन्विन स्थापयेदिति वचनात् । त्र[2]याणामधिष्ठान पचदशहस्तायत भवति । **सापिधानैश्छिद्रफलकैस्संहतम्** । सच्छिद्रफलकत्व शरनिर्गमार्थं सापिधानत्व परशरप्रतिस्खलनार्थम् । **इंद्रकोशं** इन्द्रस्य[3]र कोश । अक्षिसमानसहस्रच्छिद्रोपेतत्वात्त **कारयेत्** ॥ छ ॥

अंतरेषु द्विहस्तविष्कंभं पार्श्वे चतुर्गुणायामं[3] देवपथं[4] कारयेत् ॥ [२.३.१८]

अंतरेषु स(सा?)र्द्धत्रिंशदगुलाय[4]तपचदण्डेषु **द्विहस्तविष्कंभम्** । **पार्श्वे** प्राकारबहि पार्श्वे **चतुर्गुणायामं** अष्टहस्त सारदारुमयम् । ताम्रपत्रिशानद्धमथ कृतशरमार्गं सर्वत छादित **देवपथमा** प्रवे[5]शनिर्गमत्वात् प्राकारमूलरक्षणार्थं **कारयेत्** ॥छ॥[6] [13B]

दंडातरा द्विदंडातरा वा चर्याः[5] कारयेत् ॥ [२.३.१९]

दंडांतरा चतुर्हस्तातरा **द्विदंडांतरा वा** अष्टहस्तातराश्चर्या **उत्सेधसमावक्षेपसोपाना** *अस्यांतरा* **कारयेत्** *प्राकारारोहणार्थम् । प्राकार समालक्ष्य...... । अष्टा[7]*ङ्गनसोपानानि तु महान्ति पथदेन बहुपुरपारोहणार्थानि । चर्यारूढाश्च योधा कपिशीर्षकाच्छादिता युध्यते ।

अग्राह्ये देशे प्रधाननिर्का(का) निष्किरद्वार चेति ॥ [२.३.२०]

महाखातत्रयोर्म[9]ध्ये चतुर्दण्डप्रमाणेऽन्तराले गोमूत्रिकाकारा पुरुषप्रमाणगुल्माकारेणाग्राह्ये परेषा निष्किरद्वारनिर्गत्य परिखारक्षार्थं प्रधावन्ति योधा अस्यामिति **प्रधाननिकां** कारयेत् ।[9] **निष्किरद्वार** च अग्राह्य एव देशे देवपथस्याधस्तात् प्राकारकुक्षिप्रदेशेषु, निष्किरद्वार निष्क्रीयंते बहि परिखारक्षार्थं योधा येन तदारोहणावतरणार्थं हस्त [illegible]प्राकार[1]*कुड्यभित्तिषु सन्ततसोपान काष्ठायसदृढकपाट कारयेत् । तत्राचेश्वचनम्* । पश्यति च दुर्गलम्भोपाये 'निष्किरद्वारनिष्कृत्य दुर्गस्थान् घातयेदि'ति ।

परिखादीनां रक्षा[1]र्थमाह ।*

हस्तमात्रमेव भवति। ततश्च प्रथमप्राकारे पंचदंडं, द्वितीये हस्तोत्तरं, तृतीये द्विहस्तोत्तरं, चतुर्थे त्रिहस्तोत्तरं, पंचमे...... डमेवं चतुर्विंशतिहस्तेऽष्टदंडकमिति। **षड्भागमायामादधिकमष्टभागं वा** स्वकीयस्वकीयप्रमाणात् षड्भागमायामादधिकमष्टभाग वा। पंचदण्डे आयामे षड्भागो हस्तत्रय चतुरं गुलानि। अष्टमभागः सार्द्धहस्तद्वयमित्येवं द्वादशस्वपि क्षेत्रेषु योज्यम्।

तथैव द्वारतलस्योत्सेधं त्रयोदशविधमेव दर्शयन्नाह।*

पञ्चदशहस्तादेकोत्तरमा अष्टादशहस्तात् तलोत्सेधः॥ [२.३.२४]

गेहनआकारस्यायमुच्छ्रयो द्रष्टव्यः। तन्मस्तन एव यस्मात्तलं तस्य तलोच्छ्रयः।

सार्द्धे द......स्थर..........श्रम्॥ छ॥

स्तंभस्य परिक्षेपः षडायामो द्विगुणो निखातश्चूलिकायाश्चतुर्थो भागो चेति॥ [२.३.२५]

द्वादशहस्तोत्सेधे प्राकारे द्वादशहस्तोत्सेध.........द्वारमहतुलापिंडपल...... स्तारभूमिकानंधार्दं। द्रष्टव्यम्। तलोच्छ्रयवृद्ध्यैव स्तंभोच्छ्रयवृद्धिर्व्याख्याता। स्तंभस्थौल्यमाह। **स्तंभस्य परिक्षेपः......** [15A] द्वादशहस्तायामस्य द्विहस्त स्थौल्यं भवतीत्यर्थः। स्तंभायामस्य षष्ठोंशो विष्कंभ इति भावः। **द्विगुणो निखा......**। न त्वेव काष्ठमयं कार-येत्। अग्निदाहिनो हि तस्मिन् पतन्तीति वचनसामर्थ्यात्। प्रतोल्यां सकलशाखं ताम्रवेष्टितं द्रष्टव्यम्......परिक्षेपचतुर्थभागप्रमाणं भवति।

एवं द्वारनिवेशमभिधाय मंडनप्राकारमस्तकनिविष्टस्यादितलविधानमाह*।

आदितलस्य पंचभागाः शाला वापी सीमा [गृहं च। दशभागिकौ] द्वौ प्रतिमंचौ॥ [२.३.२६]

तद्यथा।

एवं भागाः स्तने कार्याः प्रत्यंशं पंचकोष्ठकाः।
यथायोगं विभागोऽत्र शालासीमागृहादिषु॥
कोष्ठकस्य त्रिभिरंशैः कोष्ठको जायतेऽत्र तु।
त्रिभिः षडंशैः कोष्ठार्द्धं पादोऽपि द्वादशांशकैः॥
......कोष्ठत्रयं द्व्यंशोभयोः पार्श्वयोरपि।
पंचकोष्ठा भवेद्वापी मध्यस्थं कोष्ठकत्रयम्॥

द्वारबंधप्रदेशस्तद्व्यपदेशं न लभते। जनावकाशप्रदेशाभावात्। आदितलस्य पंच.......... प्रमाणस्य पंचभाग आयामेन विस्तारे द्विहस्तविष्कंभेन दशादिप्रमाणोऽप्यंतरभागान्वितः। शाला प्रहरणावरणादिस्थानम्। शालाभ्यन्तरस्थित षट्पुरुषैः शुचिः वापी ......स्नात्। यथा प्रतिदिन शत्रुनुर्गम्यिना. प्रहरी। अभ्यन्तरः शालाभागो भागस्सीमागृहम्। अवशिष्टंभागयो. सीमि स्थितं। [15B] सीमागृहं सुद्वार्यम्।

युद्धार्थौ **दशभागिकौ द्वौ प्रतिमंचौ** । †अर्द्धदंडादिप्रमाणो वापीभागस्योभयतः द्वाररक्षकावस्थानभूतौ प्रतिमचौ प्रविशता परिज्ञानार्थम् । आदितलस्य ।

> ......(1)घा कृत्वा वाप्याः पार्श्वद्वयेऽपि च ।
> प्रतिमंचौ च तो कार्यौ गोप्तॄणां स्थितये सदा ॥

प्रविशतां परिज्ञानार्थम् ॥ छ ॥

अंतरमाणी[1] **हर्म्यं चेति** ॥ [२.३.२७]

शाला-वापी-सीमागृहप्रतिमचानरुद्धप्रदेशे... . ...(2) **मंतर**मित्युच्यते । तत्र **आणी** इत्याणिद्वय सोपानमार्गद्वारद्वयमित्यर्थः । शेषप्रदेशद्वये **हर्म्यं** रक्षकशयनासनार्थं धवलगृहम् ।

द्वितीयतलविधिमाह ।*

समुच्छ्रयादर्द्धतले स्थूणा(3)**बंधश्चेति** ॥ [२.३.२८]

समुच्छ्रयात् पंचदशहस्तादर्द्धं सार्द्धसप्तहस्त. समुच्छ्रयः । उच्छ्रयापेक्षयाऽर्द्धतलमुच्यते । क्षेत्र स्यादितलसमानम् । **स्थूणाबंध**श्चात्र स्थूणाः क्षुद्रस्तभा आदितलस्योपरि स्थूणा......(4)न्यासं कृत्वा, बंधो द्वितीयतलबधः । स्तभतुलादिभि' कार्य इति वाक्यशेषः॥छ॥

अर्द्धवास्तुकमुत्तमागारं त्रिभागान्तरं वेति ॥ [२.३.२९]

.........णवास्तुतश्च भूतल चार्द्धप्रमाण......(5)तीयतलमित्यर्थः । **उत्तमागारं** च घंटाकलशादिरचनया, **त्रिभागांतरं वा** द्वितीयतलात्तृतीयतलं त्रिभा............(6) कर्त्तव्यमित्यर्थ ॥ छ ॥

इष्टकावबद्धपार्श्वं वामतः प्रदक्षिणसोपानमिति ॥ [२.३.३०]

इष्टकावबद्धपार्श्वमिति काष्ठ .....(7)निपेधार्थं **वामत** इति द्वारनिर्गमे भागे । **प्रदक्षिणसोपान**मिति । पश्चिममेंढकभित्तेरारभ्य पश्चि......(8) मेंढककभित्तिलग्नानि द्वारं यावत्सोपानकानि धीयत इत्यर्थ ॥ छ ॥

गूढभित्तिसोपानमितरतः(9) [16A] **द्विहस्तं तोरणशिरः । त्रिपंचभागिकौ द्वौ**[4] **कपाटयोगौ, द्वौ**[5] **परिघाविति** ॥ [२.३.३१]

दक्षिणतोऽभ्यंतरभागे गूढमेंढक... ..(1)कभित्तौ सोपानं कार्यम् । गूढप्रवेशनिर्गमार्थम् । **द्विहस्तं तोरणशिर** इति । उत्तरदेहल्या द्विहस्त शुषिर मुक्त्वा......(2)कतोरणं विधातव्यम् । बालप्रवेशनार्थं शरमोक्षार्थं च । **त्रिपंचभागिकौ द्वौ कपाटयोगा**विति । पंचधा वि......(3) अतर्बहिश्चैकैक पचभाग परित्यज्य मध्यमात्रय पचभागा अतरगयोः कपाटयोगयोस्तो त्रिपंच[भागिकौ द्वो कपाट]योगो. .. .. पचमयोश्च पचमभागयोः संधौ भ(4)वत इत्यर्थ' । कपाटयोगद्वयग्रहण द्विर्वद्ध सुनद्ध भवतीति । **द्वौ परिघौ** प्रत्येकमित्यर्थः । समतत' कपाटोपघातक हनीति परिघा..... कपाटयोर्मध्ये त्रिभागपार्श्वे अन्यतरतः स......(5)न्य भवत । द्वितीयस्यापि तथैव ॥ छ ॥

---

† 'सपाददडादिप्रमाणौ' पाठातरम् । These words are written in the upper margin of the leaf. १ SJ अंतरामणि, G अंतरम् आणि । २ SJG आर्ध° । ३ SJ बन्ध । ४ Svl द्वौ द्वौ । ५ SJG °वा° । ६ SJG द्वौ द्वौ ।

अरत्निरिंद्रकीलक इति ॥ [२.३.३२]

चतुर्विंशत्यंगुलो लोहः कपाटयुगसंधिमाकम्याधोदेहलीविवरं प्रविशति कीलस्तस्मिन् इंद्रजिता किलेन्द्रो यद्व इं[1]द्रकील इत्युच्यते। ऊर्द्धभागेऽपीष्यते, मस्तककीलाख्यः ॥ छ ॥

पंचहस्तमाणिद्वारमिति ॥ [२.३.३३]

कपाटयोरुभयोरेकैकस्मिन्कपाटे **पंचहस्तोत्सेधं आणिद्वारं** क्षुद्रकद्वारमित्यर्थः। ......[2]तेऽपि द्वारे प्रवेशनिर्गमार्थं अत्रापि कपाटार्गलादिकं चार्थप्राप्तं कपाटानां च लोहकंटकचितत्वमर्पापन्नम्, दुर्गविधानप्रस्तावात् ॥ छ ॥

चत्वारो हस्तिपरिघा इति ॥ [२.३.३४]

कपाटरक्षार्थं......[3]हस्तिनामसाध्याश्चत्वारः परिघाः हस्तिनिवारणार्थं **हस्तिपरिघाः** ॥ छ ॥

निवेशार्द्धं[3] हस्तिनखमिति‡ ॥ [२.३.३५]

निवेशः प्रतोल्याः पंचदशादिस्तदर्द्धं सार्द्धदंडद्वयादि हस्तिनखं देहलीतो......[4] [16B] कारेण क्रमान्निम्नं शिलामयम् ॥ छ ॥

मुखसमः संक्रमः संहार्यो[5] भूमिमयो वा निरुदक इति ॥ [२.३.३६]

मुखं द्वारशुषिरं तत्समः परिखासु **संक्रमो** मार्ग इत्यर्थः। अधिकस्य प्रयोजनाभावात्।......[5] रुपा मुखे माति तावन्मात्रेण परिखासु संक्रमणं युक्तम्। स च **संहार्यः** काष्ठयंत्रादिना सोदके खातप्रदेशे, **भूमिमयो वा निरुदके**। तावतीं भूमिमपहाय खातव्यमित्यर्थः।

प्रतोली.........[6]शेषमाह।*

प्राकारसमं मुखमवस्थाप्य त्रिभागगोधामुखं[6] गोपुरं कारयेदिति ॥ [२.३.३७]

मुखमादितस्तदधःशुषिरं तच्च द्वादशहस्ते प्राकारे पंचदशहस्तं 'पंचदशहस्तास्तदुत्सेध' इति व[7]चनात्। अत्र गोपुरे प्राकारसममेव मुखं कर्तव्यम्। द्वादशहस्ते प्राकारे द्वादशहस्त एव मेंढकः। दशहस्ताः स्तंभाः हस्तद्वयं च स्तंभोर्द्ध्वपरिकरस्य। एवं सपरिकरः स्तंभोऽपि द्वादशहस्त......[8] एव प्रतोलीतस्त्रिहस्तान्न्यूनोच्छ्रयमित्येको विशेषः। **त्रिभागगोधामुखमिति** त्रिभाग क्षेत्रस्य पंचदशा...मप्रतोधि......मुखाकारो मेंढकप्राकार एव ....[9]यो योधाना युद्धसौक(क)र्यार्थं द्वाररक्षानिदायार्थं च। प्रायो विवीताभिमुख गत्वामेनत द्वारमिति गोपुरं......टकयो शृंगाटकाकारेण त्रि......[10] तयोर्गोधामुखाकारं द्वार भवति तत् कारयेत्। शेषं प्रतोलीसमानम्।

---

१ SJG क dropped. २ SJG °मणि°, S1 l. °माणि°। ३ SJ °शार्धं। ४ SJG °नखः। ‡ *SJG read this Sutra with the following* मुखसम *etc.* ५ SJG संक्रमोऽसंहार्यो वा भूमि etc. ६ J suggests to read त्रिभागमधोमुखं for गोधामुखं and translate "Gopura is to be in three parts and with its entrance below."

पु[(1)] [17A] ष्करिणीद्वारमाह ।*

प्राकारमध्ये वापीं कृत्वा पुष्करिणीद्वारम् ॥ [२.३.३८]

प्राकारयोर्मेंढकयोर्मध्ये यच्छुषिर तत्सम……फलकास्तारो भूमिकाबंधो……[(2)] युद्धसौका(क)र्यार्थमनेनैव विशेषेण प्रतोल्येव **पुष्करणीद्वार**मित्युच्यते । चतुरस्रा वापीत्युच्यते……चतुरस्रा तु……णीत्येकोऽर्थः ।

कुमारीपुरमाह ।*

चतुः[(3)]शालमध्यर्द्धविवृतांतरं साणिकं कुमारीपुरमिति ॥ [२.३.३९]

चतस्रश्चतुर्दिश शाला एव कार्याः । न सीमागृहव्यपदेश. । प्रतोल्यपेक्षया अन्तरमर्द्धेनाधिक वापीस्थाने विधेयम्, प्रतिमचक्र ……[(3)]पनीय तत्क्षेत्रमपि वापीमध्ये प्रक्षिप्यैवमर्द्धेनाधिकमंतरं भवति । तच्च **साणिकं** आणियुक्त तुलाफलकान्तरे छिद्रयुक्तं युद्धसौकर्यार्थं **कुमारीपुर**मिव सर्वत. कुल्यमुक्त……[(4)]न शेषप्रतोलीसमानमिति ।

मुडकद्वारमाह ।*

मुंडहर्म्यद्वितलंमुंडकद्वारमिति ॥ [२.३.४०]

मुंडेनोत्तमागाराभावात् । **हर्म्यद्वितलेन** युक्त प्रतोलीद्वारमिव **मुंडकद्वारम्** । यथा……[(5)]रहितो मुड इत्युच्यते । तथा द्वारमप्युत्तरागाररहितमिति ।

पंचद्वारभेदानभिधाय सर्वापवादमाह ।*

भूमिद्रव्यवशेन वा निवेशयेदिति† ॥ [२.३.४१]

भूमे समत्व विषमत्व च……[(6)] [17B] निम्नता च दुर्गा भूमिस्तदैकयैव परिखया पर्याप्तमथ समा तदा पच सप्त वा परिखा कारयेदिति मानवा. ।[(1)] यदि द्रव्यं काष्ठहिरण्याधिकं तदा उक्तादधिका अपि विशेषात् । न्यूने द्रव्ये न्यूना इति । निवेशयेद्दुर्गमिति वाक्यशेष ॥ छ ॥

प्राकाराद्यारूढयोधरणोपकरणस्थानार्थ…… ।*

[त्रिभा](4)गाधिकायामा भांडवाहिनीः कुल्याः कारयेदिति ॥ [२.३.४२]

यदि दशहस्तो विष्कम्भस्तदा पचदशहस्त **आयाम** इत्यादि । **भांडं** रणोपकरणं तद्वहंति चाविच्छिन्नतया निर्व्यूढेऽन्यदाधेयमि[ति]… .[(5)]कुल्यासु जलमविच्छिन्न तथात्र भाडमिति । **कुल्या**व्यपदेशो भाडशालानाम्, ताश्चानुप्राकारमतः **कारयेत्** ।

यद्वहति तास्तदिदानीं भाडमाह* ।

१ SJG कृत्वा वापीं । २ S पुष्करिणीं द्वार, Svl °णीद्वार, J reads पुष्करिणीं, but reads द्वारं with the following sutra चतु शालमध्यर्धान्तराणीक, and says it should be read as सद्वार चतु शालमध्यमर्धान्तराणीक । ३ SJ °र्धान्तराणीक° Svl °र्धविवृतान्तरमाणिक, G °र्धान्तराणिक । ४ SJG हर्म्यं द्वितल, Svl हर्म्यद्वितल ।
† SJ read this Sutra with the following SJG निवेशयेत् dropped
५ A part of the उत्थानिका is lost But SJG read the Sutra with त्रिभागा°, so does the commentary. ६ SJ यामा ।

तासु पाषाणकुद्दालाः कुठारीकांडक[ल्पनाः] ।[1]
मुषुंढीमुद्गरा दंडाश्चक्रयंत्रशतघ्नयः ॥
कार्याः कर्म्मारिकाशूलावेधनाग्राश्च वेणवः ।
उष्ट्रग्रीव्यग्निसंयोगाः कुप्यकल्पे च यो विधिः[7] ॥ [२.३.४३]

तासु कुप्यासु पाषाणा हस्तयन्त्रादिक्षेप......[1]ञाः खननमुद्दार्थाः, कुठार्यश्छेदनमुद्दार्थाः, कांडकल्पनाः शरसंस्कारोपकरणानि। मुषंढ्योः गदादि......। मुद्गरा रजकमुद्गराकाराः प्रहरणविशेषाः, दंडा लोहदारुमया... [चक्रा][2]णि हस्तयंत्रक्षेप्याणि, यंत्राणि जामदग्न्यसर्वतोभद्रबहुमुखादीनि, बाणपाषाणादि......चिताशतं हंतीति...... कर्म्मारिका इत्ययस्कारघटिताः, शूलावेधनाग्राश्चक्रकाराः, वेणव उष्ट्रग्रीवाकार... दुर्गलंभे.........[3]णेयंत्रैस्तैलादिवानि यैः क्षिप्यते। कुप्यकल्पे च कुप्याना कल्पना...[4]
..........[इति मुग्धविलासाङ्कयोग्यमयिरचित][5][18A]नीतिनिर्णीत्यभिधानायां कौटलीय-राजसिद्धान्तटीकायामध्यक्षप्रचारे तृतीयोऽध्यायः ॥

[अथ दुर्गनिवेशनामा चतुर्थोऽध्यायः ।]

.........[1]विधीयत इति सूत्रार्थः । संभवस्तु निहितमपि दुर्गमनिविष्टमनुपयोग-......[2]नामा कश्चिद्देवविशेष इति प्रतिकूलत्वात्सर्वैर्देवैर्विजित्योत्तानः पातितस्तस्य...... दग्रे ब्रह्मा स्थितः। देवो......[3]दगमनष्टम्य स्थितः। स तत्रस्थः पूज्यते। तस्य मर्मसिरावंसादि परित्यज्य निवेशः क्रियमाण- प्रशस्तो भवतीति। वास्तुविभागः कर्त्तव्य इति शेषः। त्रयः प्राचीना राजमार्गा......[4]र्गाभिमुखमचतीति। त्रय उदीचीना उदग्मुखाः प्रागुदग्ग्रहणं मगल्यार्थम्। ते चैकाशीति पदे नवनवकविभक्ते वास्तुनि द्रष्टव्याः। वास्तुहृदयादुत्तरे नवभागे यथोक्त...........[5]पुरविधानमिति वचनसामर्थ्यात्। नह्येकाशीति पदं विहाय नवभागसंभवः। तथा चोक्तम्।

"दश पूर्वायता वंशा दश चैवोत्तरायताः ।
नवभागकृता वंशाः पदानां नव........ [6] ॥

दश पूर्वमुखान्यनुवंशे सूत्राणि प्रसार्य दशैवोदग्मुखानीति। चतुरस्रपादानां नवनवका भवंति। नवके नवके मध्यमे पदे मर्मनिर्मोद्धर्वगामिनः.........[7][रा]जमार्गास्तथैव त्रय उदीचीनास्ते च महामर्म्मरूपा वंशाः। तथा चोक्तम्।

वंशामेकहृदयं नवमर्म्म चतुःशिरम्।
उत्तानसंस्थितं विद्धि पुरुषं वास्तुकं .... ॥[8][18B]

[इतोऽग्रे मूलादर्शस्त्रुटितः ।]

*

१ SJG कुद्दालकुद्दाला° । २ SG मुसण्ठि S1 मुसण्डी । J भुशुण्डी । ३ SJG दण्डचक्र । ४ SJG का° । ५ G शूल° । ६ SJG °आर्म्योऽग्निसंयोगा ; ७ S,J,1. योऽवधिः ।

कौटलीयमर्थशास्त्रम् ।

*

विनयाधिकारिकम् — प्रथमाधिकरणम् ।

[प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः ।]

*

†ॐ नमश्शुक्र-बृहस्पतिभ्याम् ।

पृथिव्या लाभे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः प्रस्थापितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतम् । तस्यायं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः—

विद्यासमुद्देशः ॥[१] वृद्धसंयोगः ॥[२] इन्द्रियजयः ॥[३] अमात्योत्पत्तिः ॥[४] मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः ॥[५] उपधाभिश्शौचाशौचज्ञानममात्यानाम् ॥[६] गूढपुरुषोत्पत्तिः ॥[७] गूढपुरुषप्रणिधिः ॥[८] स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम् ॥[९] परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः ॥[१०] मन्त्राधिकारः ॥[११] दूतप्रणिधिः ॥[१२] राजपुत्ररक्षणम् ॥[१३] अवरुद्धवृत्तम् ॥[१४] अवरुद्धे वृत्तिः ॥[१५] राजप्रणिधिः ॥[१६] निशान्तप्रणिधिः ॥[१७] आत्मरक्षितकम् ॥[१८] इति विनयाधिकारिकं प्रथमाधिकरणम् ॥† [१ द्वि.]

जनपदविनिवेशः ॥[१] भूमिच्छिद्रापिधानम् ॥[२] दुर्गविधानम् ॥[३] दुर्गनिवेशः ॥[४] सन्निधातृनिचयकर्म ॥[५] समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम् ॥[६] अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः ॥[७] समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनम् ॥[८] उपयुक्तपरीक्षा ॥[९] शासनाधिकारः ॥[१०] कोशप्रावेश्य[8] ॥[११] रत्नपरीक्षा ॥[१२] आकारकर्मान्तप्रवर्तनम् ॥[१३] अक्षशाला ॥[१४] सुवर्णाध्यक्षः ॥[१५] विशिखा(खा)यां सौवर्णिकप्रचारः ॥[१६] कोष्ठागाराध्यक्षः ॥[१७] पण्याध्यक्षः ॥[१८] कुप्याध्यक्षः ॥[१९] आयुधागाराध्यक्षः ॥[२०] तुलामानपौतवम् ॥[२१] देशकालमानम् ॥[२२] शुल्काध्यक्षः ॥[२३] ...व्यवहारः[10] ॥[२४] सीमाध्यक्षः[11] ॥[२५] ... ॥[२६] सुराध्यक्षः ॥[२७] सूनाध्यक्षः ॥[२८] गणिकाध्यक्षः ॥[२९] ना[वध्यक्षः ॥[३०] गोऽध्यक्षः ॥[३१] अश्वाध्यक्षः ॥[३२] हस्त्यध्यक्षः ।]‡[३३] [२ अ.] रथाध्यक्षः ॥[३४] पत्त्यध्यक्षः ॥[३५] सेनापतिप्रचारः ॥[३६]

---

†–† मूलादर्शेऽस्मिन् पत्रमनुपलभ्यम् । अत एतद्द्विह्नान्तर्गतः प्रथमाधिकरणप्रकरणसमुद्देशपरिशापकः समग्रोऽपि सूत्रपाठः मुद्रितपुस्तकादर्शात् समुद्धृतोऽत्र ।

‡ मूलादर्शे यत्र यत्र पत्राणां किञ्चिदूर्ध्वाधोभागात्त्रुटिताः, तेन च ये ये शब्दा वर्णा वा विनष्टा ते सर्वेऽत्र चतुष्कोणकोष्ठकान्तर्गताः मुद्रिता ज्ञेयाः ।

1 ɛJG °च्छिद्रविधानम् । 2 svl, G विनिवेश॰ । 3 s °तृचेय°, svl °तृनिचेय । 4 s आक्ष° । 5 ɛJG पटले, svl °शाले । 6 svl °मान° । 7 ɛJG °पयाधि° । 8 ɛJG कोशप्रवेश्यरत्न° । 9 ɛJG °शालायां सुवर्णाध्यक्षः । 10 ɛJG सूत्राध्यक्षः । 11 ɛJG सीताध्य° ।

मुद्राऽ[ध्यक्षः ॥[१७] विवीताध्यक्षः ॥[१८] समाहर्तृप्रचारः ॥[१९] गृहप]तिकवैदेशकतापसव्यञ्जनाप्रणिधयः ॥[२०] नागरिकप्रणि [धिः ॥[२१] इति]अध्यक्षप्रचारो द्विती[यमधिकरणम् ॥]

व्यवहारस्थापना ॥[१] विवादपदनिबंधः ॥[२] विवाहसंयुक्तम् ॥[३] दायविभागः ॥[४] वास्तुकम् ॥[५] समयस्यानपाकर्म ॥[६] ऋणादानम् ॥[७] औपनिधिकम् ॥[८] दासकर्मकरकल्पः ॥[९] सम्भूयःसमुत्थापनम् ॥[१०] विक्रीतक्रीतानुशयः ॥[११] दत्तस्यानपाकर्म ॥[१२] अस्वामिविक्रयः स्वस्वामिसम्बन्धः ॥[१३] साहसम् ॥[१४] वाक्पारुष्यम् ॥[१५] दण्डपारुष्यम् ॥[१६] द्यूतसमाह्वयम् ॥[१७] प्रकीर्णकमिति ॥[१८] धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणम् ॥ छ ॥

कारुकरक्षणम् ॥[१] वैदेहकरक्षणम् ॥[२] उपनिपातप्रतीकारः ॥[३] गू[२ द्वि.]ढाजीविनां रक्षा ॥[४] सिद्धव्यञ्जनैर्माणवकप्रकाशनम् ॥[५] शंकारूपकर्माभिग्रहः ॥[६] आशुमृतकपरीक्षा ॥[७] वाक्यकर्मानुयोगः ॥[८] सर्वाधिकरणरक्षणम् ॥[९] एकांगवधनिक्र(ष्क्र)यः ॥[१०] शुद्धश्चित्रश्च दंडकल्पः ॥[११] कन्याप्रकर्म ॥[१२] अतिचारदंडा इति ॥[१३] कण्टकशोधनं चतुर्थमधिकरणम् ॥ छ ॥

†दंडकार्मिकम् ॥[१] कोशाभिसंह[र]णम् ॥[२] भृ[त्यभरणीयम् ॥[३] अनुजीविवृत्तम् ॥ समयाचारिकम् ॥ राज्यप्रतिसंधानम् ॥ एकैश्वर्यम् ॥ इति योगवृत्तं पञ्चममधिकरणम् ॥†]

प्रकृतिसम्पदर्म् ॥[१] समर्था(व्या?)यामिकम् ॥[२] इति मण्डलयोनिः षष्ठमधिकरणम् ॥ छ ॥

षाड्गुण्यसमुद्देशः ॥[१] क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयः ॥[२] संश्रयवृत्तिः ॥[३] समज्यायसां गुणाभिनिवेशः ॥[४] हीनसंधयः ॥[५] विगृह्यासनम् ॥[६] संधायासनम् ॥[७] विगृह्य यानम् ॥[८] संधाय यानम् ॥[९] सम्भूय प्रयाणम् ॥[१०] यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता ॥[११] क्षयलोभविरागहेतवः ॥[१२] प्रकृतीनां सामवायिकविप[रिमर्शः ॥[१३] संहितप्रयाणिकम् ॥[१४] परिपणितापरिप] [२ प्र.] णितापसृताश्च संधयः ॥[१५] संधायप्रयाणकर्म ॥[१६] द्वैधीसंभाविकास्संधिविक्रमाः ॥[१७] यातव्य-

तंत्रोयुक्तयः ॥[1] तंत्रयुक्तमिति[2] पञ्चदशमधिकरणम् ॥ १५ ॥

इति शास्त्रसमुद्देशः ॥[४ द्वि.] पञ्चदशाधिकरणानि ॥[3] सासी(शी)तिप्रकरणशतम् ॥[4] सपञ्चाशदध्यायशतम् ॥[4] षट् श्लोकसहस्राणीति ॥[5]

सुखग्रहणविज्ञेयं तत्त्वार्थपदनिश्चितम् ।
कौटल्येन कृतं शास्त्रं विमुक्तग्रंथविस्तरम् ॥

इति [6]विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे[7] प्रथमोऽध्यायः ॥ छ ॥
प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः ॥

*

[आन्वीक्षिकीस्थापना ।]

राजवृत्तिः[1] । आन्वीक्षि[2]की[9] त्रयी[3*] वार्ता[4] दण्डनीतिश्चेति[5] विद्याः[6] । त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति मानवाः[7] । त्रयीविशेषो[8] ह्यान्वीक्षिकी[ति ।

वा]र्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्याः । संवरणमात्रं हि [५प्र.] त्रयी लोकयात्राविद इति । दण्डनीतिरेका विद्येत्यौशनसाः[10] । तस्यां [हि सर्व] [11]विद्यारम्भाः

[टिप्पनकानि]

१ राजवृत्तिरिति = प्रथमधिकारः । आत्मसंपद्गुणैराभिगामिकगुणैश्च अनरंजनात्मका । तस्य वृत्तिरनुष्ठानं ...... अधिकृतं ... राजवृत्तिरिति प्रधान ... ।

२ प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्यानु पश्चादीक्षणमन्वीक्षा । यथानुमानं तत्प्रयोजनं यस्याः सा आन्वीक्षिकी न्यायविद्या ।

३* अत्रस्था टिप्पनी विनष्टा । एवं अग्रेऽपि यत्र यत्र टिप्पन्य विनष्टा ज्ञाताश्च तत्र एवादृशं चिह्नमङ्कितं ज्ञेयम् ।

४ वार्तेति वृत्तिरेव वार्ता । जगद्वृत्तिहेतुत्वात् कृष्यादिका ।

५ दंडनीतिरिति दंडो वधादिकस्तस्य नीतिः प्रणयनं दंडनीतिः ।

६ विद्यते चतुर्विधः पुरुषार्थो ... यकाभिस्ता विद्या राजविद्याः । राजवृत्तिः राजविद्या पाठः ।

७ मनोः शिष्याः ।

८ स्वमते हेतुवचनमिदम् । आन्वीक्षिकी तर्कः स च त्रय्यनुगतो न्यायविद्या... ।

९ लोकव्यवहारविदो यज्ञः ।

१० शुक्रशिष्याः ।

११ सर्वा विद्याः=सर्वे आरंभा मात्स्यन्यायाभावे प्रारंभाणां प्रवर्तनात् ।

1 SJG तन्त्रयु° । 2 SJG इति तन्त्रयुक्तिः पञ्च° । 3 Svl °ति- । 4 SJG सपञ्चाशदध्यायशतं ॥ साशीतिप्रकरणशतं ॥ 5 SJG मुद्रितपुस्तकेषु 'कौटिल्येन' इति पाठः पठ्यते । 6 SJG इति कौटिलीयेऽर्थशास्त्रे । 7 SJG प्रथमाधिकरणे । 8 SJ राजवृत्ति- प्रथमो°; G प्रथमोऽध्यायः राजवृत्तिः । 9 SJ सर्वत्र 'आन्वीक्षकी' इति पठ्यते ।

प्रतिबद्धा इति ॥ चतस्र एवं विद्या इति कौटल्यः[2*] । ताभिर्धर्मार्थौ यद्विद्यात्तद्विद्यानां विद्यात्वम् ।

साङ्ख्यं[5] योगो[6] लोकायतं[7] च आन्वीक्षिकी । धर्माधर्मौ[8] त्रय्याम् । अर्थानर्थौ वार्तायाम् । नयापनयौ दण्डनीत्याम् । बलाबले चैतासा हेतुभिरन्वीक्षमाणा लोकस्योपकरोति । व्यसनेऽभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति । प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति ।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्म[५कि]णाम् ।
आश्रयः सर्वधर्म्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥
इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥
इति विद्यासमुद्देशो आन्वीक्षिकीस्थापना ॥ छ ॥

*

[त्रयीस्थापना ।]

सामऋग्[11,13]यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी । अथर्ववेदेतिहासवेदौ[14] च वेदाः ।

१ एव शब्दोऽवधारणे । यस्मादभिधानस्वरूपोपकारकफला हि सर्वाभिग्राह्यसाधयतस्त एव ।
२ *
३ अभिधानतो भेद दर्शयन्नाह । ताभिरिति ।
४ विद्यादिति = विचारयेत् । जानीयात् । लभेत । सत्तापादनेन विद्यमानो कुर्यादित्यासां विद्यात्वम् । अनेन भिन्नाभिधानता । विद् विचारणे विद ज्ञाने विद्लृ लाभे विद सत्तायामिति धातुचतुष्टयोत्पादनाभिधानत्वात् ।
५ स्वरूपभेद दर्शयन्नाह साङ्ख्यमिति । पञ्चविंशतितत्त्वानां सङ्ख्यान सङ्ख्या । तामधिकृत्य कृत साङ्ख्यं ।
६ योगो मोक्षेण सह संयोगकृत् । स च षडङ्ग ।
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोथ धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥
स च न्यायवैशेषिकशास्त्रोक्त ।
७ लोकायत बृहस्पतिप्रणीत नास्तिकशास्त्रम् । तच्च पूर्वपक्षविभागेनावस्थितम् ।
८ सवरणमात्रमेव फल नान्यदिति । तथा च वक्ष्यति । धर्मार्थविरोधात्सुखमनुभवेतेति ।
९ युक्तिभिः ।
१० उपकारांतर दर्शयन्नाह व्यसने इति ।
११ अध्यायप्रांते श्लोकमाह ।
१२ बार्हस्पत्यैराक्षिप्तायास्त्रय्या स्थापनामाह । स्वरूपतस्तावत् । सामेत्यादि ।
१३ दृष्टादृष्टमर्थं वेदयतीति सहस्रशाखतया सति वैपुल्यात्सामवेदस्य प्रथममुपन्यासः । तदनन्तरं पाठसौंदर्यादृग्वेदस्य ।
१४ प्रत्येक वेदग्रहणमप्रसिद्धस्य वेदत्वस्य स्थापनार्थम् ।

1 S ध्या(द्धा) svl °बद्धा । 2 SJG चत्वा वीक्षिकी । 3 S नयानयौ svl 'नयापन', Jvl नयापनयौ । 4 svl °श्य° । 5 G 'माणा वीक्षिकीलोक' । 6 G पुस्तके सर्वत्र पुष्पिकाया आदौ 'इति कौटिलीयार्थशास्त्रे' एते शब्दा मुद्रिता उपलभ्यन्ते । 7 SJ 'प्रथमेऽधिकरणे विद्यासमुद्देशे अन्वीक्षकीस्थापना द्वितीयोऽध्याय । 8 S अवी° । 9 J स्थापना नाम । 10 SJG सामर्ग्य° ।

सि(शि)क्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविचितिर्ज्योतिषं चांगानि। एष त्रयीधर्मश्चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च स्वधर्मस्थापनादौपकारिकः।

स्वधर्मो ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दा[६ प्र.]नं प्रतिग्रहश्चेति। क्षत्रियस्याध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजीवो भूतरक्षणं चेति। वैश्यस्याध्ययनं यजनं दानं कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च। शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा वार्ता कारुकुशीलवकर्म च।

गृहस्थस्य स्वधर्माजीवस्तुल्यैरसमानगोत्रर्षिभिर्वैवाह्यं ऋतुगामित्वं देवपित्रतिथिपूजा भृत्येषु त्यागः शेषभोजनं च।

ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायोऽग्निकार्याभिषेकौ भैक्षव्रतित्वमाचार्ये प्राणान्तिकी वृत्तिः तदभावे गुरुसुते सब्र[६ द्वि.]ह्मचारिणि वा।

वानप्रस्थस्य ब्रह्मचर्यं भूमौ शय्या जटाजिनधारणमग्निहोत्राभिषेकौ देवतापित्रतिथिपूजा वन्यश्चाहारः।

परिव्राजकस्य जितेन्द्रियत्वमनारम्भो निष्किंचनत्वं संगत्यागो भैक्ष-

म्रतमनेकत्रारण्ये च वासो[1] बाह्याभ्यन्तरं च शौचम्।[2] सर्वेषामहिंसा सत्यं शौचमनसूयाऽऽनृशंस्यं[3] क्षमा च।

स्वधर्मः स्वर्गायानन्त्याय[4] च। तस्यातिक्रमे लोकः[5] संकरादुच्छिद्येत[6]।

तस्मात्स्वधर्मं भूतानां राजा न व्यभिचारयेत्।
स्वधर्मं संदधानो हि प्रेत्य चेह च नंदति॥
व्यवस्थितार्यमर्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः। [७ प्र.]
त्रय्याभिरक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति॥

इति विनयाधिकारि[के प्रथमेऽधिकरणे तृतीयोऽ]ध्यायः॥ ३॥
विद्यासमुद्देशे त्रयीस्थापना।

*

[वार्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना च]

कृषिपाशुपाल्ये[7] वणिज्या[8]* च वार्ता। धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिप्रदानादौपकारिकी।[9] तया[10] स्वपक्षं[11] परपक्षं[12] च वशीकरोति[13] कोशदंडाभ्याम्।

आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः। तस्य नीतिर्दण्डनीतिः[14]। अलब्धलाभार्था[15] लब्धपरिरक्षिणी[16]* रक्षितविवर्धनी[17]* वृद्धस्य तीर्थे[18]

१ पादप्रक्षालनादिभिः। आभ्यन्तरं भावशुद्धा सा च सकलसत्त्वहितानुध्यानात्।
२ ...साधारणधर्ममभिधातुमाह।
३ मोक्षाय।
४ चतुर्वर्णाश्रमः।
५ दुर्भिक्षव्याधिमरकादिभिः।
६ ... पापमपि ... तं परासरप्रोक्तं शास्त्रमपि कृषिः।
७ शालिहोत्रराजपुत्रपालकाप्यगौतमादिप्रोक्तं शास्त्रम.........।
८ *
९ धान्यं कृषिः पशून् पाशुपाल्यं हिरण्यकुप्ये वणिजा विष्टिं त्रितयमपि ददाति।
१० वार्तया।
११ स्वंवर्गम्।
१२ आवापम्।
१३ उपप्रदाननिग्रहादिना।
१४ इदमेव शास्त्रम्।
१५ अलब्धयोर्धर्मार्थयोर्लाभार्थः।
१६ *
१७ *

1 sjo 'मन' नास्ति। 2 so अरण्यवासो, svl ण्ये वासो। 3 sj बाह्यमाभ्यन्तरं; svl °शाम्न°। 4 s 'शौच' इति शब्दोऽर्धचन्द्राकारकोष्ठके निर्दिष्ट, svl शौचं। 5 sjo °वृशंस्यं। 6 sjo त्रय्या हि र°। 7 svl तृतीय। 8 sj विद्यासमुद्देशे त्रयीस्थापना तृतीयोऽध्याय.। 9 s वणि°। 10 svl °कर्नी°। 11 sjo °रक्षणी°। 12 sjo तीर्थेषु।

प्रतिपादनी च । तस्यामायत्ता लोकयात्रा । तस्माल्लोकयात्रार्थी नित्यमुद्यतदण्डः स्यात् । न[1] ह्येवंविधं वशोपन[७ हि] यनमस्ति भूतानां यथा दण्ड इत्याचार्याः ॥ नेति कौटल्यः । तीक्ष्णदण्डो हि भूतानामुद्वेजनीयो भवति । मृदुदण्डः परिभूयते । यथार्हदण्डः पूज्यते । सुविज्ञातप्रणीतो हि दण्डः प्रजा धर्मार्थकामैर्योजयति । दुष्प्रणीतस्तु कामक्रोधाभ्यामवज्ञानाद् वानप्रस्थपरिव्राजकानपि कोपयति किमंग पुनर्गृहस्थान् । अप्रणीतस्तु मात्स्यन्यायमुद्भावयति । बलीयानबलं हि ग्रसते दण्डधराभावे । स च तेन गुप्तः प्रभवतीति ॥

चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दण्डेन* पालितः ।
स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वर्त्मसु ॥

इति विनयाधिकारिके चतुर्थोऽध्यायः ॥ विद्यासमुद्देशे वार्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना च [८ प्र.] ॥ छ ॥

॥ विद्यासमुद्देशः समाप्तः ॥

*

[वृद्धसंयोगः]

तस्माद्दण्डमूलास्तिस्रो विद्याः । विनय [मूलो दण्डः प्राणभृतां] योगक्षेमावहः । कृतकः स्वाभाविकश्च विनयः । क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम् । शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिविष्टबुद्धिं विद्या विनयति नेतरम् ।

विद्यानां तु यथास्वमाचार्यप्रामाण्याद्विनयो नियमश्च ।

१ तस्मात् कथादित्याह नह्येवंविधमिति ।
२ लोक. ।
३ वृद्धिं याति ।
४ *
५ पूर्वकृतशुभकर्मणा ।
६ विद्यावृद्धसंयोगलक्षण. ।
७ द्रव्यं सहजविनयगुणम् ।
८ द्रव्यं विनयतीत्यत्रैव नाद्रव्यं विनयतीति सिद्धे पुनर्कथनं द्रव्याद्रव्यपरिग्रहार्थम् ।
९ विद्याचतुष्टयम् ।
१० यो यस्या विद्याया कथितो............नियमश्च । यथास्वम् ।
११ प्रत्युत्थानविनयादिः ।
१२ ब्रह्मचर्यकर्मचर्यादिः ।

1 BJG यात्रार्थीति° । 2 BJG °भवति' नास्ति । 3 BJG पूज्य । 4 BJG 'तु' नास्ति । 5 BJG °नश्चा° । 6 BJG °दो हि । 7 BJG 'स च' नास्ति । 8 G वेत्मसु । 9 BJ इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे विद्यासमुद्देशे वार्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना च चतुर्थोऽध्यायः ।

वृत्तचौलकर्मा[१] लिपिं संख्यानं चोपयुञ्जीत ।

वृत्तोपनयन[२]स्त्रयीमान्वीक्षिकीं च सि(शि)ष्टेभ्यः[३] वार्तामध्यक्षेभ्यः[४]। दण्डनीतिं वक्तृप्रयोक्तृभ्यः[५]।

ब्रह्मचर्यं[६] त्वाषोडशाद्वर्षात्[1] । अतो गोदानम्[७] । दारकर्म चास्य[2] । नित्यश्च विद्यावृद्धसंयोगो विनयवृद्ध्यर्थं[3] तन्मूलत्वाद्विनयस्य ।

पूर्वमहर्भा[८ ग-]गं हस्त्यश्वरथप्रहरणविद्यासु विनयं[९] गच्छेत्। पश्चि-ममितिहासश्रवणेषु[4] । पुराणमितिवृत्तमाख्यायिकोदाहरणम्[१०] । धर्मशास्त्र-मर्थशास्त्रं चेतिहासः[5] ।

शेषमहोरात्रभागमपूर्वग्रहणं गृहीतपरिचयं[१३] च कुर्यात् । [१४]अगृहीता-नामभीक्ष्णं[6] श्रवणं च ।

श्रुताद्धि प्रज्ञोपजायते प्रज्ञया[8] योगो[१५] योगादात्मवत्तेति विद्यानां[9] सामर्थ्यम् ॥

विद्याविनीतो राजा[१६] हि प्रजानां विनये रतः ।
अनन्यां[१७] पृथिवीं [१८]भुङ्क्ते सर्वभूतहिते रतः ॥ छ ॥

इति विनयाधिकारिके पञ्चमोऽध्यायः वृद्धसंयोगः[11] ॥

*

१ गर्भपंचमवर्षे वृत्तं चौलकर्म यस्य ।

२ अध्युपयोगार्थं गुरोः समीपे नयनं उपनयनं तच्च ब्राह्मणस्य गर्भाष्टमवर्षे क्षत्रियस्यै-कादशवर्षे ।

३ अस्पष्टाक्षरेयं टिप्पनी ।

४ ... पण्याध्यक्षादिभ्यः ।

५ कर्मप्रधानत्वात् वार्तायाः ।

६ विद्याविघ्नप्रतिषेधार्थम् ।

७ मंत्रपूर्वकं समावर्तनाख्यं कर्म । मुंडनमित्यन्ये ।

८ भोजनकालात् प्राक् ।

९ तद्विद्यावृद्धसंयोगात् ।

१० इति एवं ह स्फुटं आस बभूव भुवनकोशादिकम् ।

११ इति राज्ञो वृत्तं नयानयाभ्यां संपत्तिविपत्तिप्रदर्शनार्थं भारतरामायणादि ।

१२ असंभूतकथावाक्यमुक्तप्रत्युत्तरान्वितम् । निदर्शनार्थमन्येषामुदाहरणमिष्यते । यथा तंत्रपंचकादि ।

१३ अभ्यासः ।

१४ मनोधारितानामर्थानाम् ।

१५ आत्मसंपद्गुणैरिति शेषः ।

१६ कुमारस्य भाविराजत्वं द्रष्टव्यम् ।

१७ अन्यनृपतिरहिताम् ।

१८ प्रमाणतः फलतश्च ।

---

1 SJ चापोड°; G च आ षोड° । 2 SG च । अस्य । 3 SJG विनयवृद्ध्यर्थम् । 4 SJG °षु नास्ति । 5 SJG चेतीतिहासः । 6 SJG °नामभी° । 7 SJG कृष्यश्रवणं । 8 G प्रज्ञाया । 9 Jvl योगादात्मविद्यासामर्थ्यम् । 10 SJG विद्यासाम° । 11 SJ प्रथमेऽधिकरणे वृद्धसंयोगः पञ्चमोऽध्यायः । G प्रथमाधिकरणे पञ्चमोऽध्यायः वृद्धसंयोगः ।

[अरिषड्वर्गत्यागः ।]

विद्याविनय[१ प्र.]हेतुरिंद्रियजयः[१] कामक्रोधलोभमानमदहर्षत्यागात्कार्यः । कर्णत्वगक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्वविप्रतिपत्तिरिंद्रियजयः । शास्त्रानुष्ठानं वा । कृत्स्नं हि शास्त्रमिदमिंद्रियजयः ।

तद्विरुद्धवृत्तिरवश्यें(श्ये)द्रियश्चातुरंतोऽपि राजा सद्यो विनश्यति । यथा दाण्डक्यो[३] नाम भोजः[४] कामात् ब्राह्मणकन्यकामभिमन्यमानः सबन्धुराष्ट्रो विननाश । करालश्च वैदेहः[५] । कोपाज्जनमेजयो ब्राह्मणेषु विक्रांतः । तालजङ्घश्च[६] भृगुषु । लोभादैलश्चातुर्वर्ण्यमत्याहारय[१ द्वि.]माणः[७] सौवीरश्चाजबिंदुः[८] । मानाद्रावणः परदारानप्रयच्छन् दुर्योधनो राज्यादंशं च[९] । मदाद्दम्भोद्भवो भूतावमानी हैहयश्चार्जुनः । हर्षाद्वातापिरगस्त्यमत्यासादयन् वृष्णिसंघश्च द्वैपायनमिति ।

एते चान्ये च बहवः शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ।
सबंधुराष्ट्रा राजानो विनेशुरजितेंद्रियाः ॥
शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेंद्रियः ।
अम्बरीषश्च नाभागो[११] बुभु[१० प्र.]जाते चिरं महीम् ॥

इति विनयाधिकारिके षष्ठोऽध्यायः ॥ छ ॥ इंद्रियजयेऽरिषड्वर्गत्यागः ॥

*

---

१ हरंति प्राप्नुवंति प्रमुखेन स्वविषयान् ।
२ चतुःसमुद्रांताव ... व्यापि ।
३ दंडकविषयाधिपो मुख्यः । बृहद्रथाभिधानः ।
४ भोजान्वयः ।
५ कामादिति शेषः ।
६ कोपात् ।
७ इडायाः पुत्रस्य वाऽपत्यं ऐल. पुरूरवाः ।
८ सर्वस्वमत्याजिहीर्षु- ।
९ सुवीराणां राजा ।
१० मानमदहर्षेभ्य इति शेषः ।
११ नाभागपुत्रः ।

[इन्द्रियजयः ।]

तस्मादरिषड्वर्गत्यागेनेन्द्रियजयं कुर्वीत । वृद्धसंयोगेन प्रज्ञाम् । चारेण चक्षुः[1] । उत्थानेन[*] योगक्षेमसाधनम् । कार्यानुशासनेन स्वधर्मस्थापनम् । विनयं विद्योपदेशेन । लोकप्रियत्वमर्थसंयोगेन[*] हितेन वृत्तिः[1] ।

एवं वश्येन्द्रियः परस्त्रीद्रव्यहिंसाश्च वर्जयेत् । [१०द्वि.] स्वप्नं[2] लौल्यम-[3]नृतमुद्धतवेषमनर्थ्य[4]संयोगमधर्मसंयुक्तमनर्थसंयुक्तं[5] च व्यवहारम् ।

धर्मार्थाविरोधेन कामं सेव(वे)त न [6]निःसुखः स्यात् । समं वा त्रिवर्गमन्योन्यानुबद्धं[7] परस्परस्यानुपघातकं[8*] एको ह्यत्यासेवितो धर्मार्थकामानामात्मानमितरौ च पीडयति । अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति[9] ।

मर्यादां[10] स्थापयेत् आचार्यानमात्यान्वा । य एनमपायस्थानेभ्यो वार-[11]येयुः । छायानालिकाप्रतोदेन वाहनमिव[11] रहसि प्रमाद्यन्तमभितुदेयुः ॥

सहायसाध्यं राजत्वं चक्रमेकं न वर्तते ।
कुर्वीत सचिवांस्तस्मात्तेषां च शृणुयान्मतम् ॥

* इति विनयाधिकारिके सप्तमोऽध्यायः ॥ छ ॥ इन्द्रियजयः[12] ॥

*

---

१ चक्षुरिन्द्रियकार्यम् ।
२ *
३ वर्णाश्रमाणामनुष्ठानानि तेषां शासनेन शिक्षणेन दंडनेन वा ।
४ *
५ कुर्वीतेति सर्वत्र योज्यते ।
६ निर्दिष्टनिद्राग्निभागादन्यत्रालस्यनिरासार्थम् ।
७ धूतमृगयापानादिव्यसनकारकैः संयोगं वर्जयेत् ।
८ यत्र क्रोधनः श्रोत्रियो न्यायपराजितोप्यात्महननं करोति ।
९ मायायोगविद्यापराजितोऽपि कोपान्मंत्रतंत्रादिभिरपकरोति ।
१० प्रतिषेधद्वयेनेत्युक्तम् । यद्वाऽसुखः स्यादिति ।
११ अन्यौ द्वावेकं वा स्वोपरयाऽनुबध्नाति ।
१२ *
१३ यान् मर्यादां कुर्यादित्यन्वयः ।
१४ राज्यचक्रम् ।

---

1 SJG °वृत्तिम् । 2 S स्वप्नलौ° । 3 SJG वेषत्वम° । 4 SJG °मनर्थसं°; Svl °मानर्थ्य° । 5 SJG संयोगं च । अधर्मः । 6 J चानर्थ° । 7 SJG बन्धम् । 8 SJG 'परस्परस्यानुपघातकं' नास्ति । 9 SJG अर्थ एव प्रधानः इति कौटिल्यः । अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति । 10 S नालिका । 11 SJG °देन वा रहसि । 12 S इन्द्रियजये राजर्षिवृत्तं सप्तमोऽध्यायः; J प्रथमेऽधिकरणे इन्द्रियजये; O प्रथमाधिकरणे सप्तमोऽध्यायः इन्द्रिय° ।

[अमात्योत्पत्तिः ।]

सहाध्यायिनोऽमात्यान् कुर्वी[त दृष्टशौचसामर्थ्यत्वात् इति भारद्वाजः। ते ह्यस्य विश्वास्याः भवन्तीति ॥

ने](११ अ)ति विशालाक्षः । सहक्रीडितत्वात् परिभवन्त्येन[म् । ये ह्यस्य गुह्यसधर्माणस्तानमात्यान् कुर्वीत । समानशीलव्यसनत्वा]त्। ते ह्यस्य मर्मज्ञभयान्नापराध्यन्तीति ॥

साधारणो दोषं इति पाराशराः[3] । तेषामपि मर्मज्ञभयात्कृताकृतान्यनुवर्तेत[4] ॥

यावद्भ्यो गुह्यमाचष्टे जनेभ्यः पुरुषाधिपः ।
अवशः कर्मणा तेन वश्यो भवति तावताम् ॥

य एनमापत्सु प्राणाबाधयुक्तास्त्वनुगृह्णीयुस्तानमात्यान् कुर्वीत । दृष्टानुरागत्वात् ।

नेति पिशुनः[*] भक्तिरेषा[*] न बुद्धिगुणः। संख्यातार्थेषु कर्मसु नियुक्ता ये यथादिष्टमर्थं सविशेषं वा कुर्युस्तानमात्यान्कुर्वीत । दृष्टगुणत्वात् ॥

नेति कौणपदन्तः । अन्यैरमात्यगुणैरयुक्ता ह्येते । पितृपैतामहानमात्यान् कुर्वीत । दृ(११ ब)ष्टावदानत्वात्[5] । ते[6] ह्येनमपचरन्तमपि[7] न त्यजन्ति। सगंधत्वात्[8] । अमानुषेष्वपि चैतत् दृश्यते गावो ह्यसगंधं गोगणमतिक्रम्य सगंधेष्वेवावतिष्ठन्ते इति ॥

नेति वातव्याधिः । ते ह्यस्य सर्वमवगृह्य स्वामिवत्प्रचरंति[8] । तस्मा-

---

१ न तत्र दुष्कमणमन करोति स ।
२ स्वमाणदानेन रक्षेयुः।
३ *
४ *
५ कुणपदत शांतनुर्गंगायामपत्यमुत्पादितोऽमूत्तस्यापत्य भीष्मः ।
६ दृष्ट पितृ .. . कालेऽवदानमुपभानुद्धिर्येषाम् । दैवं शोधनेऽस्य धातो रूपमिदम्।
७ द्वितीयोपि हेतु ।
८ बाहुपारुष्यादिभिरुद्वेजयन्तमपि ।
९ गन्ध परिचयजनितस्नेह सवासाभ्यासजा प्रीति समानो गन्धः सगन्ध ।
१० सर्वमाक्रम्य प्रभुमात्रमेन स्थापयित्वा स्वामिवत्प्रचरंति। तदेव महानत्र दोष । तथा चोक्तं—
वटवृक्षप्ररोहेव प्रकृति स्कन्धनाशिनी ।
अमात्याभ्युद्वियोगेन भवेन्मूलोपघातिनी ॥
. चित्तविकारिणीति वचनात् ।

---

1 J मर्मज्ञत्वभयात् । 2 SJG एष दोष । 3 पराशर । 4 SJG °त्वादिति । 5 SJG °त्वादिति । 6 SJG °ष° । 7 J °ष° । 8 SJG प्रचरन्तीति ।

न्नीतिविदो 'नवानमात्यान्कुर्वीत। नवास्तु यमस्थाने दण्डधरं मन्यमाना भयान्नोनपराध्यंतीति ॥

नेति बाहुदन्तीपुत्रः[2]। शास्त्रविदहष्टकर्माकर्मसु विषादं गच्छेत्। तस्मादभिजनप्रज्ञाशौचशौर्या[१२ प्र.]नुरागयुक्तानमात्यान्कुर्वीत। गुणप्राधान्यात्[3] ॥

[4]*सर्वमुपपन्नमिति कौटल्यः। कार्यसामर्थ्याद्धि पुरुषसामर्थ्यं कल्प्यते।[5] सामर्थ्यतश्च।

विभज्यामात्यविभवं देशकालौ च कर्म च।
अमात्याः सर्व एवैते कार्याः स्युर्न तु मन्त्रिणः ॥

इति विनयाधिकारिके अष्टमोऽध्यायः ॥ छ ॥ अमात्योत्पत्तिः[6] ॥

*

[मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः।] ॥

जानपदो[7]ऽभिजातः[8] स्ववग्रहः कृतशिल्पश्चक्षुष्मान् प्राज्ञो धारयिष्णुर्दक्षो[9] वाग्मी[10] प्रगल्भः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्लेशसहः शुचिर्मैत्रो[11] [१२ द्वि.]

१ क्रमागतान् पूर्वममात्यत्वेऽध्यवहृतान्।

२ बाहुदंती इंद्रमाता तस्याः पुत्रः।

३ सर्वेषाममात्यगुणानां मध्य एव एव गुणाः प्रधानभूताः।

४ *

५ कार्याणि विजिगीषोः समाहर्तृकर्मान्तिनी ... कर्मपर्यवसानान्येवमष्टादशस्वपि तीर्थेषु मूलामात्या अष्टादश। तेषां कारणिकत्वेन स्थिताः प्रत्येकं त्रयस्त्रय एवमुपयुक्ताश्चतुःपंचाशत्सर्वेऽपि द्विद्विसप्ततिसंख्याः। तदपेक्षया उच्यते कार्यसामर्थ्यादिति।

६ अमात्यसंज्ञासामान्यान्मंत्रि...कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्राह।

७ जनपदभवः। राज्ञ इति शेषः।

८ अभिजात इति। आचारे......योनौ च गर्भे कर्मणि चापि यः।

शुचिः कृच्छ्रगतस्यापि न पापे रमतेऽस्य धीः ॥

९ उपयप्रवृत्ते स्वामिने सुखेनावग्रहातीति।

१० शास्त्रचक्षुः।

११ अविस्मरणशीलः।

१२ आपदाक्षरेष्वेव टिप्पनी।

१३ प्रतिपत्तिः प्रतिभा। अविमर्शेऽपि यथावदुत्तरं दीयते।

१४ दैवप्रमिता प्रभुशक्तिः प्रभावः।

१५ मित्र इति। मित्रमात्रोपकारी बहुमित्रो भवति।

दृढभक्तिः शीलबलारोग्यसत्त्वयुक्तः स्तम्भचापलहीनः संप्रियो[1] वैराणामकर्तेत्यमात्यसम्पत् ।

अतः पादार्धगुणहीनौ मध्यमावरौ[6] ।

तेषां जनपदमभिजनमवग्रहं[1] चाप्ततः[5] [11]परीक्ष्येत[6] समानविद्येभ्यः शिल्पं शास्त्रचक्षुष्मत्तां च । कर्मारम्भेषु प्रज्ञां धारयिष्णुतां दाक्ष्यं च । कथायोगेषु वाग्मित्वं प्रागल्भ्यं प्रतिभानवत्त्वं च । [आपद्युत्साहप्रभावौ क्लेशसहत्वं च] संव्यवहाराच्छौचं मैत्रतां दृढभक्तित्वं च । संवासिभ्यः[8] शीलबलारोग्यसत्त्वयोगम् । अस्तम्भमचापलं[9] च । प्रत्यक्षतः[19*] संप्रियत्वमवैरत्वं[20*] च ।

[21]प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राजवृत्तिः [स्वयंदृष्टं प्रत्यक्षम्, परोपदिष्टं परोक्षम्] कर्मसु [१२ अ] कृतेनाकृतावेक्षणमनुमेयम् ।

१ स्तंभो मिथ्याभिमानादविनयः ।
२ अस्थिति......ता ।
३ ......सौभाग्ययुक्तः ।
४ स्वामिदोषाद्दुरपमानामपि प्रशमयिता ।
५ युक्तममात्य ।
६ स्मृतिशास्त्रार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः । इत्येता मंत्रगुप्तिश्च मंत्रिसंपत्प्रकीर्तिता ॥
७ मंत्रिणामिति शेषः ।
८ जन्मभूमिम् ।
९ ज्ञातिवर्गम् । अंतरंगत्वात् ।
१० उभयाश्रयात् ।
११ परितः समन्तात् चक्षुष इवेव ।
१२ *
१३ इदं सूत्रं मूलादर्शलिपिकारेण परित्यक्तं ततः पश्चात् केनापि विदुषा पृष्ठस्याधोभागे लिपीकृतम् ।
१४ *
१५ *
१६ अथ कथमाप्तात्समानविद्येभ्यः संवासिभ्यः परोपदेशाद्गुणाः परीक्ष्याः यथा कर्मारंभेषु कथायोगेष्वापदि संव्यवहाराच्च लिंगा .... ।
१७ *
१८ स्थैर्यम् ।
१९ *
२० *
२१ परी .... ति सर्वत्र संबंधः ।

1 sv] भक्तिशील । 2 SJG सयुक्तः । 3 SJG चापल्यवर्जित । 4 SJG 'अभिजन' नास्ति । 5 s चाप्य[स]त· sv]; G चाप्यतः । 6 SJG °क्लेश । 7 ■ °वाग्मि° । 8 SJG °सिभ्यः । 9 SJG °चापल्यं ।

यौगपद्यात्तु कर्मणामनेकत्वादनेकस्य [त्वाच्च देशकाला]त्ययो मा भूदिति परोक्षममात्यैः कारयेदित्यमात्यकर्म ।

पुरोहितमुदितोदितकुलशीलं सांगे वेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यां चाभिविनीतमापदां दैवमानुषीणां अथर्वभिरुपायैश्च प्रतिकर्तारं कुर्वीत । तमाचार्यं शिष्यः पितरं पुत्रो भृत्यः स्वामिनमिव चानुवर्तेत ।

ब्राह्मणेनैधितं क्षत्रं मंत्रिमंत्राभिमंत्रितम् ।
जयत्यजितमत्यंतं शास्त्रानुगमशस्त्रितम् ॥

इति विनयाधिकारिके नवमोऽध्यायः ॥ छ ॥ मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः ॥

*

[उपधाभिश्शौचाशौचज्ञानममात्यानाम् ।]

मंत्रिपुरोहितसखः सामा[१२ द्वि.]न्येष्वधिकरणेषु स्थापयित्वा आमात्यानुपधाभिः[11] शोधयेत् ।

पुरोहितमयाज्ययाजनाध्यापने नियुक्तममृष्यमाणं राजावक्षिपेत् । संसत्रिभिः शपथपूर्वमेकैकममात्यमुपजापयेत् । अधार्मिकोऽयं राजा साधुधा-

१ *
२ अथर्वविहितप्रतिविधानैः ।
३ दंडनीत्याभिहितैः सामादिभिः ।
४ अनेन परस्परानुकूलता दर्शिता ।
५ पुरोहितेन । ब्राह्मणवचनं च ब्राह्मणानुष्ठानतत्परताख्यापनार्थं तेन वृद्धिं नीता ।
६ 'कर्तृ' इति शब्दस्योपरि लिपीकृतम् । अपरा टिप्पनी पृष्ठस्याधोभागे लिखिता । यथा– 'क्षत्रेण ब्रह्मसंसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह । उदीर्णे दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ ॥'
७ कर्मं ।
८ *
९ मंत्रिपुरोहितादिमत्र इति द्रष्टव्यम् । सेनापतियुवराजयोरप्यत्रोपयोगदर्शनात् । लोहकारोपकरणन्यायेन पुराणैर्मंत्र्यादिभिरभिनवाः परीक्ष्यन्ते ।
१० त्रिवर्गभयाऽऽलंबनाभिरुपधाभिः
११ असहमानतया अनिच्छमानम् । स्वामिसंकेतादेव परीक्षार्थं परित्याजयेत् ।
१२ *
१३ सपुरोहितो बहिरवस्थितः ।
१४ पूर्वमेव शपथानमात्यं कारयित्वा यत्र .... सः स्थितस्त्वं स्थित एवानभिमतेरि न मंत्रभेदः कार्य्यः ।
१५ *

1 ग्र अर्दान°, क्ष्ल दीग । 2 क्ष्ल० पदे । 3 क्ष्ल, ग्र, ज्ञ] °नुगम । 4 क्ष्ल 'तदा:' दृति । 5 क्ष्ल एच्चदेर् । 6 क्ष्ल] शासय ।

मिकंमन्यमस्य तत्कुलीनमपरुद्धं कुल्यमेकप्रग्रहं सामन्तमाटविकमौपपादुकं वा प्रतिपादयामः। सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेति*। प्रत्याख्याने शुचिरिति धर्मोपधा।

सेनापतिरसंप्रग्रहेणावक्षिप्तः सत्रिभिः शपथपूर्वमेकैकममात्यमुपजापयेल्लोभनीयेनार्थेन राजविनाशाय सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेति। प्रत्याख्याने शुचिरित्यर्थोपधा।

परिव्राजिका लब्धविश्वासान्तःपुरे कृतसत्कारा [महामात्रमेकैकमुपजपेत्] [१४ प्र.] राजमहिषी त्वां कामयते कृतसमागमोपा[या महानर्थश्च भविष्यतीति। प्रत्याख्याने शुचिरिति] कामोपधा।

प्रहवणनिमित्तमेकोऽमात्यः सर्वानमात्यानावाहयेत्। *तेनोद्वेगेन राजा तानवरुन्ध्यात्। कापटिकश्छात्रः पूर्वावरुद्धस्तेषामर्थमानावक्षिप्तमेकैकममात्यमुपजपेत्। असत्प्रवृत्तोऽयं राजा साध्वेनं हत्वा अन्यं प्रतिपादयामः। सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेति। प्रत्याख्याने शुचिरिति भयोपधा।

---

१ कर्मभाग्योऽत्र जयथा सात्त्विकानि क्रियाविशेषणम्।
२ कस्यचिदन्योऽभिमत इत्याह तत्कुलीनम्। तस्य राज्ञो भ्रातरं पुत्रं वा।
३ सोऽपि कृतार्थः सन् पित्रादिवैरमनुस्मरिष्यतीत्याशंकयाह कुल्यं कुलं च स्यवहितम्।
४ राज्ञा समानचिन्हं मालाहम्।
५ इत्यर्थं यो राजा न भवत्यथ च राजपुत्रत्वाद्गुणसमः।
६ राज्ये इति वाक्यशेषः।
७ .... स्यादित्याशंकायां सर्वेषामिति महापुरुषाणाम्।
८ *
९ दृष्टो विसृजति भावमनुजीविनो .... ।
१० *
११ यस्य यस्य यस्मिन्नर्थे लोभोऽस्ति।
१२ परिभ्रमणशीलत्वात्।
१३ परीक्षेषु।
१४ 'महामात्रमेकैकमुपजपेत्' एतद्वाक्यमादर्शे नोपलभ्यते किन्तु 'महामात्र'शब्दस्योपरि एतादृशी टिप्पनी लभ्यते—'मात्रा शब्देन विभूतिः। सा महती एषाम्।'
१५ *
१६ *
१७ संक्षेपादेव।

तत्र धर्मोपधाशुद्धान् धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु* कर्मसु[1] स्थापयेत् ।
अर्थोपधाशुद्धान् समाहर्तृसन्निधातृनिचयकर्मसु ।
कामोपधाशुद्धान् बाह्याभ्यंतरविहाररक्षासु ।
भयोपधाशुद्धानासन्नकार्येषु राज्ञः ।
सर्वोपधाशुद्धान् मन्त्रिणः कुर्यात् ।
सर्वत्राशुचीन् खनिद्रव्यहस्तिवनकर्मान्तेषूपयो [१४द्वि.]जयेत्* ।

त्रिवर्गभयसंशुद्धानमात्यान् स्वेषु कर्मसु ।
अधिकुर्याद्यथाशौचमित्याचार्या व्यवस्थिताः ॥
न त्वेव कुर्यादात्मानं देवीं वा [2]लक्ष्मीमीश्वरः ।
शौचहेतोरमात्यानामेतत्कौटल्यदर्शनम् ॥
न दूषणमदुष्टस्य विषेणेवाम्भसश्चरेत् ।
कदाचिद्धि प्रदुष्टस्य नाधिगम्येत भेषजम् ॥
कृता च कलुषा बुद्धिरुपधाभिश्चतुर्विधा ।
नागत्वा[3]ऽन्तर्निवर्तेत स्थिता सत्त्ववतां धृतौ ॥
तस्माद्बाह्यमधिष्ठानं कृत्वा कार्ये[4] चतुर्विधे ।
शौचाशौचममात्यानां राजा मार्गेत* सत्त्रिभिः ॥

इति विनयाधिकारि [१५प्र.] के दशमोऽध्यायः ॥ छ ॥ उपधाभिश्शौचाशौचज्ञानममात्यानाम् ॥ छ ॥

*

१ *
२ *
३ उद्यानादि ।   ४ अंतःपुरादि ।
५ ...... पालनेषु ।
६ आसन्नेषु च कार्येषु निर्भयत्वात् । जनपद्योत्पत्यात्............... ।
७ *
८ *
९ *
१० आचार्यमतमुपसंहरन्नाह ।   ११ न कुर्यादिति वाक्यशेषः
१२ अमात्यहृदयस्य ।   १३ कुलिकयोऽप्युपपादत् ।
१४ *
१५ कौटल्यः स्वमतमाह ।
१६ राजस्थाने कूष्माण्डं स्थापं कृत्वा राजमहिषीस्थाने कूष्माण्डपत्नीं च कूष्माण्डार्थादिकं चाभिधानम् ।
१७ त्रिवर्गभयभयशुद्धिपरीक्षालक्षणे ।
१८ *

1 ßJG 'कर्मसु' नास्ति । 2 ß लक्ष्मी°; JG लक्ष्मी° । 3 G नागत्वान्तं । 4 G चार्ये ।

[संस्थोत्पत्तिः ।]

उपधाभिः शुद्धामात्यवर्गो गूढपुरुषानुत्पादयेत् ।

कापटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनान् संत्रितीक्ष्णरसदभिक्षुकीश्च ।

परमर्मज्ञः प्रगल्भः छात्रः कापटिकस्तमर्थमानाभ्यां प्रोत्साह्य मंत्री ब्रूयात् । राजानं मां च प्रमाणं कृत्वा यस्य यदकुशलं पश्यसि तत्तदानीमेव प्रत्यादिशेति ।

प्रव्रज्यायाः प्रत्यवसितः प्रज्ञाशौचयुक्त उदास्थितः । स वार्ताकर्मप्रदिष्टायां भूमौ प्रभूतहिरण्यान्तेवासी कर्म'' का १५ रयेत् । कर्मफलाच्च सर्वप्रव्रजितानां ग्रासाच्छादनावसथान् ''प्रतिविदध्यात् । वृत्तिकामांश्चोपजपेत् । एतेनैव'' वेषेण' राजार्थश्चरितव्यो भक्तवेतनकाले चोपस्थातव्यमिति । सर्वप्रव्रजिताश्च स्वं स्वं वर्गमेवमुपजपेयुः ।

कर्षको वृत्तिक्षीणः'' प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिकव्यञ्जनः । स कृषिकर्मप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण'' ।

वाणिजको वृत्तिक्षीण· [१६ प्र] प्रज्ञाशौचयुक्तो [1]वैदेहकव्यञ्जनः[2][3]। स वणिक्कर्मप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण।

मुण्डो[4] जटिलो[5] वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः[6]। स नगराभ्यासे(शे) प्रभूतजटि[2]लॊन्तेवासी शाकं यवमुष्टिं[3] वा मासद्विमासान्तरं प्रकाशमश्नीयात् गूढमिष्टमाहारम्। [4]वैदेहि(ह)कान्तेवासिनश्चैनं समिद्धयोगैरर्चयेयुः[7]। शिष्याश्चास्यावेदयेयुरसौ सिद्धस्सामेधिक[8][9] इति। समे[5][१६ द्वि]धाशांस्तिभिश्चाभिगतानामङ्गविद्यया शिष्यसंज्ञाभिश्च[12] कर्माण्यभिजनेप्सितानि[13] प्रत्यादिशेत्[14] अल्पलाभेमग्निदाहं[15] चौरभयं[16] दूष्यवधं तुष्टिदानं विदेशप्रवृत्तिज्ञानं 'इदमद्य श्वो वा भविष्यति इदं वा राजा करिष्यतीति'[17]। तदस्य गूढाः सत्रिणः सपादयेयुः।

१ वणिगेव वाणिजकः।
२ विदेहराजशासनानुष्ठानाद्वैदेहकव्यञ्जनः।
३ शेषं गृहपतिसमानम्।
४ शाक्याजीवादि।
५ पाशुपतादि।
६ जटिलग्रहणं मुण्डादीनामप्युपलक्षणार्थम्। यदि शाक्यः क्षपणको वा तापसव्यञ्जनस्तदा तच्छिन्ना मुण्डा अपि भवति।
७ सिद्धतापसव्यञ्जनस्य।
८ समेधार्थे वृद्धये प्रभवति।
९ समेधनं समेधः।
१० अर्थिनाम्। प्रसिद्धिवशात्।
११ यथा भट्ट प्रश्नसमये अंगस्पर्शं दृष्ट्वा आदेशः क्रियते।
१२ संकेतितस्वांगविकारैः।
१३ जातेरनुरूपाणि।
१४ प्रतिपुरुषम्।
१५ मंत्री ते पञ्चगुणं दास्यतीति।
१६ चौरभयं अग्निदाहं च दूष्यगृहेष्वेव।
१७ राज्ञः सकाशादस्य मृत्युरिति।
१८ उदन्तः। शिशिरपातापतगलपदपत्रकाद्विदित्वा।
१९ आदिशेदिति संबन्धः।

1 sw1 वैदेहिक। 2 sJG मुण्डजटिल sw1 मुण्डनको। 3 sJ यवसमुष्टिं G यवसमुष्टिं।
4 sJG °वैदेहका°। 5 J शान्तिभि। 6 sJG °नेङ्गवशिताप्यादिशेद°। 7 sJG चोर°।
8 sJGw1 तुष्टिदानं। 9 sJG °करिष्यतीति। 10 sJG सन्निपाय। 11 sG संवाद°।

सत्त्वप्रज्ञावाक्यशक्तिसम्पन्नानां[1] राज्यभाग्यमनुव्याहरेत् । मन्त्रिसंयोगं च ब्रूयात्[2] ।

मन्त्री[3] चैषां वृत्तिकर्मभ्यां वियतेत । ये च राज्ञः[4] कारणक्रुद्धास्तानर्थमानाभ्यां [१७अ.] शमयेत् । अकारणक्रुद्धांस्तूष्णींदण्डेन राजद्विष्टकारिणश्च ।

पूजिताश्चार्थमानाभ्यां राज्ञा राजोपजीविनाम् ।
जानीयुः शौचमित्येताः पञ्च संस्थाः प्रकीर्तिताः ॥

इति विनयाधिकारिके एकादशोऽध्यायः ॥११॥ गूढपुरुषोत्पत्तौ संस्थोत्पत्तिः ॥७॥

*

[गूढपुरुषप्रणिधिः ।] –

॥ ये[5] चाप्यसम्बन्धिनोऽवश्यभर्तव्यास्ते लक्षणमङ्गविद्यां[11] जम्भकविद्यां मायागतमाश्रमधर्मं निमित्तमन्तरचक्रमित्यधीयानाः सत्रिणः संसर्गविद्यां वा ।

---

१ अस्य राज्ञः सकाशादस्य भाग्यं उदनीभविष्यतीति । [रा]ज्ञो वा भाग्यं तवकचक्रवर्तिस्यम् । अनेन सत्पुरुषसंग्रहः स्यात् ।

२ संकेतितः ।

३ एवं च सर्वजनस्य सिद्धे सर्वेऽपि तत्त्वार्थिनः स्वाशयं प्रकाशयंति । क्रुद्धास्तुष्टाश्च ज्ञायंते । तेषां प्रतिविधेयमाह ।

४ अभिचाराद्विविधाभिः ।

५ इति प्रकारे । एता उद्दिष्टाः स्वदुर्गमाश्रमाश्च अजनाभ्युदयाः । एवं तु न व्यभिचरंति । मज्जनाद्यादविकारीणां गृहपतिनामप्यंजनेऽन्तर्भावः । अवणस्य वा तापसस्यांजने ।

६ तत्र गोकक्षिन् स्थाने स्थिताः ।

७ संचारोऽन्तरिक्षचिर्भोयते ।

८ आम्नायानां मंत्रिपुरोहितोपाध्यायादीनां संबंधिनः ।

९ अवश्यभर्तव्याः ।

१० .... लक्षणादि ....परिज्ञानकारकम् ।

११ पूर्वोक्तं शुभाशुभज्ञानकरम् ।

१२ *

१३ *

१४ *

१५ भौमान्तरिक्षदिव्यैः शुभाशुभसूचकम् ।

१६ *

१७ *

तेषां बाह्यं चारं छत्रभृङ्गारव्यजनपादुकासनयानवाहनोपग्राहिणः तीक्ष्णा[1]* विद्युस्तं सत्रिणः संस्थास्वर्पयेयुः ।

[सूदाराळिकस्नापकसंवाहकास्तरककल्पकप्र]साधकोदकपरिचारका[१८ प्र.] रसदाः कुब्जवामनकिरातमूकबधिरान्धजडं [च्छद्मानो नटनर्तकगायनवाद-
१ कवाग्जीवनकुशी]लवाः स्त्रियश्चाभ्यन्तरं चारं विद्युस्तं भिक्षुक्यः संस्थास्ववसर्पयेयुः । संस्थानां कापटिकादीनामंतेवासिनः संज्ञालिपि[*]भिश्चारसञ्चारं कुर्युः । न चान्योन्यं संस्थास्ते वा विद्युः । भिक्षुकीप्रतिषेधे द्वाःस्थपरम्परामातापितृव्यञ्जनाः शिल्पकारिकाः कुशीलवा दास्यो वा गीतवाद्य-पात्र्यभाण्डेगूढलेख्यसंज्ञाभिर्वा बाह्यानां चारं निर्हरेयुः । दीर्घरोगो[*]-
११ न्मादाग्निरसविसर्गेण वा गूढनिर्गमनम्[*] । त्रयाणामेकवाक्ये सम्प्रत्यय इति । तेषामभीक्ष्णविनिपाते तूष्णीं दण्डैः प्रतिषेधः । कण्टकशोधनोक्ताश्चार्थसर्पाः परेषु कृतवेतना वसेयुः । सम्पातनिश्चारार्थं त उभयवेतनाः ।

---

१ *
२ म्लेच्छजातिबर्बरचिराः ।
३ *
४ *
५ *
६ *
७ संस्थाः संस्थान्तरचारसंचाराः चारसंचारान्तरं च ।
८ मातापितृवद् व्यवहरतीति भूत्वा पूर्वापराश्रयिकं किच दर्शयेतः ।
९ तत्प्रतिषेधे कौ ....
१० तद् प्रतिषेधे इति शेषः ।
११ दूर्वमादावरनिहितगूढलेख्यैः ।
१२ *
१३ अनभिकक्षितशिरोवेदनादिः ।
१४ *
१५ टिप्पनीयमस्पष्टाक्षरा ।
१६ *
१७ *
१८ *
१९ अरिमित्रादिषु ।
२० अस्पष्टाक्षरा ।

---

1 SJG °जडान्ध। 2 SJG °सर्पयेयु । 3 SJG 'कापटिकादीनां' नास्ति । 4 S 'पात्र्य.' नास्ति; Grl JG गीतपाठ्यवाद्य° । 5 SJG 'बाह्यानां' नास्ति । 6 J निर्हरेयु । 7 Grl त्रयाणामन्योन्यमेक° । 8 SJG 'इति' नास्ति । 9 G तूष्णींदण्ड. । 10 SJG प्रतिषेधो वा । 11 SJG °थारपर्ग । 12 G °तश्चोरार्थं; Grl °तनिश्चारार्थं ।

[1]गृहीतपुत्रदारांश्च कुर्यादुभयवेतनान् ।
तांश्चारि [१८ द्वि.] प्रहितान् विद्यात्तेषां[2] शौचं च तद्विधैः[3] ॥
[5]एवं शत्रौ च मित्रे[6] च मध्यमे चावपेच्चरान् ।
उदासीने च तेषां च तीर्थेष्वष्टादशस्वपि ॥
अन्तर्गृहगतास्तेषां[1] कुब्जवामनपंडकाः ।
शिल्पवत्यः स्त्रियो मूकाश्चित्राश्च म्लेच्छजातयः ॥
दुर्गेषु[9] वणिजः संस्था दुर्गान्ते सिद्धतापसाः ।
कर्षकोदास्थितौ राष्ट्रे राष्ट्रान्ते व्रजवासिनः ॥
वने वनेचराः[4] कार्याः श्रवणाटविकादयः ।
परप्रवृत्तिज्ञानार्थाः [15]शीघ्राश्चारपरम्पराः ॥
परस्य चैते[6] बोद्धव्याः तादृशैरेव तादृशाः ।
चारसञ्चारिणः संस्था गूढाश्चागूढसंज्ञकाः[7] ॥
अकृत्यान् [१९ प्र.] कृत्यपक्षीयैः [16]दर्शितान् कार्यहेतुभिः ।

१ अस्पष्टाक्षरा । २ उभयवेतनान् ।
३ उक्तं च –
मत्स्यस्येव गतिं मत्स्याश्चाहेरिव पदान्यहिः । स्वचेष्टितैर्विजानन्ति भूतांभूतंविचेष्टितम् ॥
४ उभयवेतनैः स्वकीयैः ।
५ अरिविषये गूढपुरुषप्रणिधानं दर्शयन्नाह ।
६ शत्रौ च शत्रुवात् शत्रुमित्रे तन्मित्रे मित्रे च स्वकीये समुच्चयात् तन्मित्रेषु च मध्यमे उदासीने समुच्चयात् तन्मित्रेषु च निक्षिपेत् चरान् ।
७ उक्तेन न्यायेन मंत्र्यादिषु तीर्थेष्वष्टादशसु च । तेषां पूर्वोक्तानाम् एवं द्वादश .... विजिगीषुं विहायैकदेशराजानः प्रत्येकं तेषां मंत्र्यादितीर्थेष्वष्टादशैव गूढप्रणिधानस्थानानां द्वेशते सप्तविंशत्यधिके । एषु स्थानेषु ।
८ स्थानवशात् चरावापमाह ।
९ संचारप्रणिधानमुक्त्वा संस्थाप्रणिधानमाह । दुर्गेषु वणिजः संस्था इत्यादि ।
१० वनेचरा गृहपतिक .... भेदात् श्रवणा इति मुंडतापसबौद्धजैनाः । आटविकादयो गृहपति...... ।
१२ टिप्पणीयमस्पष्टाक्षरा ।
१३ *
१४ ......तपस्वि......गृहपतिकसंज्ञिताः ।
१५ परस्य शत्रोर्बोद्धुं न शक्यते । उक्तं च –
कः समानाभिहारेण .... नान् । भृत्यराशौ स्थितान्वेत्ति शंपो क्षीरकणानिव ॥
तत् परिज्ञानार्थं उपायान्तरमाह । अकृत्यानित्यादि ।
१६ क्रोधलोभभयमानैः कारणभूतैः प्रनिरूपितान् । तथथा मंत्री सेनापत्यादीकान् कृतककृत्यान् कृत्वा मानाधिकारभ्रष्टान् राष्ट्राद्विवासयेत् । तेषु च परावसर्पा विश्वसन्ति । ततश्च ते विजिगीषोः सूचयन्त्येवं परावसर्पज्ञानार्थं मुख्यानन्ते वासयेदिति ।

1 SJG °गृहचरास्तेषां । 2 SG षण्डकाः; J वषषाः । 3 SJG °स्थिता । 4 S वनचरः; SVl वनचराः । 5 SJG भ्रमणा° । 6 S चैके; SVl चैते । 7 SJG संज्ञिताः ।

परापसर्पज्ञानार्थं मुख्यानन्तेषु वासयेत् ॥[1]

॥ इति विनयाधिकारिके द्वादशोऽध्यायः ॥ छ ॥ गूढपुरुषोत्पत्तौ संस्थोत्पत्तिः गूढपुरुषप्रणिधिः ॥ छ ॥[2]

*

[कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम् ।]

कृतमहामात्रापसर्पः[1,3,4] पौरजानपदानपसर्पयेत्[5,6]। सत्रिणो द्वन्द्विनस्तीर्थसभा-पूगजनसमवायेषु विवादं कुर्युः[2,3,4,5,6,7]। सर्वगुणसम्पन्नश्चायं राजा श्रूयते। न चास्य[11] कश्चित् गुणो दृश्यते यः। पौरजानपदान् अतिमात्रं[8] दण्डकराभ्यां पीडयति[9]। तत्र येऽनुप्रशंसेयुः तानितरस्तं[10,11,12] च प्रतिषेधयेत्। मात्स्यन्यायाभिभूताः [११ दि.] प्रजा मनुं वैवस्वतं राजानं चक्रिरे[13]। धान्यषड्भागं[14] पण्यदशभागं[15] हिरण्यं चास्य[16] भागधेयं प्रकल्पयामासुः[17]। तेन भृता राजानः प्रजानां

१ कृतलक्षणाः। कृता महामात्रेषु महार्देषु सतीर्थेषु च शत्रुमित्रादिषु च अपसर्पा येन।
२ यत्रावतरंति जनाः पुण्यार्थमर्थार्थं वा सोमनाथ-काशिप्रयागादिकम्।
३ समायान्ति गोष्ठी जना यस्यां सा सभा।
४ पूगाः श्रेणीगणाः कुम्भकारादीनाम्।
५ मेलकोत्सवादिषु यत्र जनाः समवयंति।
६ द्वौ द्वौ भूत्वा द्वंद्वं युग्मं युगलमिति पर्यायाः। विवादो वा द्वंद्वं सद्विद्यते येषां ते कृत्य-कृत्यपक्षरक्षार्थं विवादं कुर्युः।
७ विवादस्वरूपमाह।
८ हस्वाः।
९ साधूक्तमिति।
१० कृत्यान्।
११ द्वितीयः सत्री।
१२ तं च पूर्वपक्षवादिनं सत्रिणम्।
१३ कुर्युमादि।
१४ यथोचितम्।
१५ भागम्।
१६ रक्षणसामग्रीसंपादनाय।
१७ भागेन पुष्टाः।

---

1 SJG परापसर्प। 2 S गूढपुरुषोत्पत्तौ सचारोत्पत्तिः द्वादशोऽध्यायः; J प्रथमेऽधिकरणे गूढ° सचारो° गूढपुरुषप्रणिधि· द्वादशो,° G प्रथमाधिकरणे द्वादशो° गूढ° सचारो° गूढपुरुष° । 3 S गूढपुरुषप्रणिधिः कृतमहामात्या° । 4 SG °मात्या°; Svl °मात्रा° । 5 SJG °पसर्पः । 6 SJG °पसर्पयेत्। 7 SJG सभाशालापूग° । 8 SJG 'अतिमात्रं' नास्ति। 9 पीड्यतीति । 10 Gvl चक्रुः। 11 SJG चास्य।

योगक्षेमावहाः । तेषां किल्विषमदण्डकरा हरन्ति । अयोगक्षेमावहाश्च प्रा(प्र?)जानाम् । तस्मादुञ्छषड्भागमारण्यका अपि निर्वपन्ति 'तस्यैतद्भागधेयं योऽस्मान् गोपायतीति' । इन्द्रयमस्थानमेतत् राजानः प्रत्यक्षहेडप्रसादाः । तानवमा[२०अ.]न्यमानान् दैवोऽपि दण्डः स्पृशति । तस्माद्राजानो नावमन्तव्या इत्येवं क्षुद्रकान् प्रतिषेधयेत् । किंवदन्तीं च विद्युः ।

ये चास्य धान्यपशुहिरण्यान्याजीवन्ति तैरुपकुर्वन्ति व्यसनेऽभ्युदये वा कुपितं बन्धुं राष्ट्रं वा व्यावर्तयन्ति अमित्रमाटविकं वा प्रतिषेधयन्ति । तेषां मुण्डजटिलव्यञ्जनास्तुष्टातुष्टत्वं विद्युः ।

तुष्टान् भूयोऽर्थमानाभ्यां पूजयेत् । अतुष्टांस्तुष्टिहेतोस्त्या[२०द्वि.]गेन प्रसादयेत् । परस्पराद्वा भेदयेदेतान् सामन्ताटविकतत्कुलीनापरुद्धेभ्यश्च ।

१ पुरुषार्थलाभपालनसंपादका भवन्ति ।
२ प्रजानां व्यवस्थां राजकृतामाह । राज्ञां पापमदत्तदण्डकराः प्रजा हरन्ति । प्रजानां च पापं अयोगक्षेमावहाः राजानो हरन्तीति संबंधः ।
३ वानप्रस्थाः ।
४ राजोद्देशेन भूमौ प्रच्छन्ति ।
५ पारत्रिकं दोषं दर्शयित्वैहिकमपि दर्शयन्नाह । उपलक्षणपरं चैतत्सकललोकपालस्थानं राजानः । तथोक्तम्–अनिलायुयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
चंद्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥
यस्मादेषां नरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ इति ।
६ निग्रहभावादिरायाधः । हेड नियाधायामिति पाठात् ।
७ दैवस्यायं दैवः । व्याधिमरकदुर्भिक्षादिः ।
८ कृत्यभावोपगमान्निवारयेत् ।
९ राज्ञि अनुरागविरागविषयाम् ।
१० वैषयिकमहत्तरग्रामकूटश्रेष्ठ्यादयः ।
११ धान्यादिभिः ।
१२ पुत्रजन्मादौ ।
१३ सामादिभिः परविषयगमनात् ।
१४ विलोपार्थं स्वविषयं प्रविशन्तं दंडेन ।
१५ वैषयिकादीनां तुष्टातुष्टत्वं विदित्वा राज्ञो निवेदयेयुरिति भावः ।
१६ वैषयिकादीन् ।
१७ अन्यसंहतानुद्दिश्याह । संसक्तांताः सामंता आटविका ये प्रचंडास्तत्कुलीना राजकुलोत्पन्ना अपरुद्धाः परिवर्जितपुत्रादयस्तेभ्यश्च भेदयेद्बलाः पश्चात्सामादिभिस्तुष्टा भवंति ।

1 SJG क्षेमवहाः । 2 Gvl किल्विषमदण्डकरा अयोग° । 3 SJvlG योग; Svl अयोग । 4 SJG क्षेमवहा° । 5 SJG प्रजानाम् । 6 SJG निवपन्ति; Gvl निर्वपन्ति । 7 Svl इन्द्रिय° । 8 SJG °मन्यमानान्; Gvl मानानां देवोऽपि दण्डं स्पृशति । 9 SJG 'एव' नास्ति । 10 SJG व्यावर्तयन्ति । 11 SG तुष्टान् भूयः पूजयेत्; Svl अर्थमानाभ्यां पूजयेत्; J तुष्टानर्थमानाभ्यां पूजयेत् । 12 SJG सत्त्वा च प्रमादयेत्; Gvl प्रतिसाधयेत् । 13 SJJ एनान् । 14 SJG अवरुद्धे° ।

तथाऽप्यतुष्यतो दण्डकरसाधनाधिकारेण जनपदविद्वेषं ग्राहयेत् । विद्विष्टानुपांशुदण्डेन जनपदकोपेन वा साधयेत् । गुप्तपुत्रदारानाकरकर्मान्तेषु वा वासयेत् परेषामास्पदभयात् ।

क्रुद्धलुब्धभीत(ता ?)मानिनस्तु परेषां कृत्याः । तेषां कार्तान्तिकनैमित्तमौहूर्तिकव्यञ्जनाः परस्पराभिसम्बन्धममित्राटविकसंबंधं [२१४] वा विद्युः ।

तुष्टानर्थमानाभ्यां पूजयेत् । अतुष्टान् सामदानभेददण्डैस्साधयेत् ।

एवं स्वविषये कृत्यानकृत्यांश्च विचक्षणः ।
परोपजापात्संरक्षेत् प्रधानान् क्षुद्रकानपि ॥

इति विनयाधिकारिके त्रयोदशोऽध्यायः ॥ छ ॥

[कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः ।]

कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहस्स्वविषये व्याख्यातः । परविषये वाच्यः । संश्रुत्यार्थान् विप्रलब्धस्तुल्यकारिणः शिल्पे चोपकारे च विमानितः वाल्लभ्यावरुद्धः समाहूयपराजितः प्रवासोपतप्तः [२१६] कृत्वा व्ययमलब्धकार्यः स्वधर्मा-

द्दायाद्यावरुद्धः। मानाधिकाराभ्यां[2] भ्रष्टः कुल्यैरन्तर्हितः[3] प्रसभाभिमृष्टस्त्रीकः[4] कारामभिन्यस्तः[5] परोक्तदंडितः[6] मिथ्याचारवारितः[7] सर्वस्वमाहारितः[8] बन्धनपरिक्लिष्टः प्रवासितबन्धुरिति[9] क्रुद्धवर्गः[10] ॥

स्वयमुपहतः विप्रकृतः पापकर्माभिख्यातः तुल्यदोषदण्डेनोद्विग्नः पर्यात्तभूमिः दण्डोपनतः[13] सर्वाधिकरणस्थः सहसोपचितार्थः तत्कुलीनोपाशंसुः[11] प्रद्विष्टो राज्ञा राजद्वेषी चेति भीतवर्गः ॥

परिक्षीणः अन्यात्तस्वः कदर्यः मूलहरः तादात्विकः व्यसनी अत्याहितव्यवहारश्चेति लुब्धवर्गः ॥

आत्मसंभावितः [२२ब] मानकामः शत्रुपूजामर्पितः नीचैरुपहितः तीक्ष्णः साहसिकः भोगेनासन्तुष्ट इति मानिवर्गः ॥

१ न्यायलभ्यात् दायलभ्यद्रव्यालात् यदि कृत ।
२ आसनादिकात् मानात् समाहर्तृत्वादेरधिकारात् भ्रष्ट ।
३ दायादैस्तिरोहित ।
४ बलाद्दूषितस्त्रीको राज्ञाऽन्येन वा । उक्त च–
स्तेन साहसिको हिंस्र पारदारिक एव वा । राज्ञा स्वानपराधेन ये चान्ये पापकारिणः ॥
५ दोष विना बंदिशालायां क्षिप्त ।
६ पिशुनवचनेनाविचार्य दण्डित क्रुध्यति । उक्त च–
यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदनात् । तानि पुत्रपशून् घ्नन्ति राज्ञस्त्राणमकुर्वतः ॥
७ त्रिवर्गशून्यात् द्यूतादिव्यसनान्निवारित । उक्त च–
रिपुभयति प्रजा मिथ्याचारनिवारिता इति ॥
८ गृहीतसर्वस्व ।
९ यमपुर प्रेषितबान्धव ।
१० वर्गग्रहण वाक्पारुष्यादीनां ग्रहणार्थम् ।
११ कोश दण्ड च विनाऽप्यात्तकार्यो भीतो भवति ।
१२ विरुद्ध प्रकर्षेण कृत राज्ञाद्विष्टमभिचारादि ......।
१३ ....अनुक्तोऽपि शत्रुवध प्रतिज्ञाय मार्थितकोशदण्डः ।
१४ यत्कुल राजस्तत्कुलापत्य स यदि राजा भवतीति कृतसमयः तेन राजनिग्रहा.........
१५ स व्यवहारो महा- .... ।
१६ रूपशौर्यादिभिरात्मनैवात्मान संभावयन् .. ।
१७ अनात्मसंभावितोऽपि मानमिच्छति ।
१८ यशो पूजामसहमान- । अत्र च अमर्षोऽसहन न क्रोध ।
१९ टिप्पनीयमस्पष्टाक्षरा ।

नास्य [२१ दि] गुह्यं[1] परे विद्युः कर्म [2]चिकीर्षितम्।
आरब्धारस्तु जानीयुरारब्ध कृतमेव वा ॥

नैकस्य मन्त्रसिद्धिरस्तीति विशालाक्षः। प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राज-वृत्तिः। अनुपलब्धस्य ज्ञानमुपलब्धस्य निश्चितं[3] बलाधानमर्थद्वैधस्य संशय-च्छेदनमेकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरिति मन्त्रिसाध्यमेतत्। तस्माद् बुद्धिवृद्धैः सार्द्धमध्यासीत[4] मन्त्रम्।

न कञ्चिदवमन्येत सर्वस्य शृणुयान्मतम्।
बालस्याप्यर्थवद्वाक्यमुपयुञ्जीत पण्डितः ॥

एतन्मन्त्रज्ञानं नैतन्मन्त्ररक्षणमिति पाराशराः[6]। यदस्य कार्यमभिप्रेतं तत्प्रतिरूपकं मन्त्रिणः पृच्छेत्[7]।

१ . रो जानीयुरन्याप्यारब्ध कृतमेव वा। आरब्ध निवेशिन कृतमितरे जानति। यथा राजा जनपदान्ते स्वनिहित ध्रुव निधि स्वानयन् भूते—स यत्नमत्र कूप इति। तत्र विवेकिनो नेद कूपस्थानमवश्यमत्र ... कनककलशादर्शनात्।
२ प्रत्यक्षागमानुमानप्रमाणत्रयेण राज्ञो व्यवहार एतदेव दर्शयन्नाह।
३ अप्रतीतस्याप्तवचनादेव ज्ञानम्।
४ उपलब्धस्यापि प्रत्यक्षेण। तत्राभासभूयस्त्वे प्रत्यक्षाभासविप्रलब्धत्वान्निश्चये बलं न भवति। बलाधानमपि मन्त्रिसाध्यम्। ते हि निरपवादैः स्वमतिविभवैः पूर्वपक्षमुत्साद्य सिद्धान्तप्रदर्शनाद्राज्ञोपलब्धस्य निश्चितबलाधानं कुर्वन्ति।
५ कार्यद्वैधे मन्त्रिण एव इत्युक्तिभिः संशयच्छेदं ।
६ एकोऽवयवो राज्ञा दृष्टो यस्य कार्यस्यान्येषामवयवानां तु मन्त्रिभिरुपलब्धिः क्रियते। तद्यथा सन्धिविग्रहयोस्तुल्ययोर्वा वृद्धौ सन्धिः श्रेयान्। विग्रहे हि क्षयव्ययप्रवासो भवति। इति राज्ञोपलब्धम्। तत्र मन्त्रिणो विशेष दर्शयन्ति। सन्धिरपि भेदपूर्वः श्रेयान् न विग्रहपूर्व इति शेषोपलब्धिरेवमादिका मन्त्रिसाध्य ॥
७ एवं हि पाण्डित्यं भवतीति भाव। उक्तं च—
अप्युन्मत्तात्प्रलपतो गच्छत स्वपतोऽपि वा। सर्वस्मात्सारमादेय धातुभ्य इव काञ्चनमिति ॥
८ बहुश्रोतृगतत्वात्।
९ तत्समानमध्यारोपितं कृत्वा मन्त्रिणं पृच्छेत्।

1 SJG तस्मान्नास्य परे विद्यु। 2 SJG अरब्धारस्तु। 3 SJ निश्चय G निश्चयो निश्चितस्य। 4 SJG °मासीत। 5 SJ °वरय। 6 S पराशर JG पराशरा। 7 SJG मुद्रितेषु पुस्तकेषु 'पृच्छेत्' इत्यनन्तरं 'कार्यमिदमेवमासीदेवं वा यदि भवेत् तत् कथम्' इति। ते यथा ब्रूयुः तत्कुर्यात्। एवं मन्त्रोपलब्धिः संवृतिश्च भवतीति। इति पठ्यते।

नेति पिशुनः । मन्त्रिणो हि व्यवहितमर्थं[1] वृत्तमवृत्तं वा पृष्टा अनादरेण[2] ब्रुवन्ति प्रकाशयन्ति वा सदोषाः[3] । तस्मात्कर्मसु ये ये [२४ प्र.] ऽभिप्रेतास्तैः सह मन्त्रयेत्[4] । तैर्मन्त्रयमाणो मन्त्रसिद्धिं गुप्तिं च लभते[5] ।

नेति कौटल्यः । अनवस्था ह्येषा । मन्त्रिभिस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा सह मन्त्रयेतेति[6] ।

मन्त्रयमाणो ह्येकेनार्थकृच्छ्रे[7] निश्चयं नाधिगच्छेत् । एकश्च मन्त्री यथेष्टमनवग्रहश्चरति[8] ।

द्वाभ्यां मन्त्रयमाणो[9] विगृहीताभ्यां विनाश्यते । संहताभ्यामवगृह्यते[10] ।

"तद् त्रिषु चतुर्षु वा कृच्छ्रेणोपपद्यते । महादोषमुपपन्नं[11] तु भवति । ततः परेषु कृच्छ्रेणार्थनिश्चयो गम्यते मन्त्रो वा रक्ष्यते ।

देशकालकार्यवशेन त्वेकेन सह द्वाभ्यामेको वा यथासामर्थ्यं मन्त्रयेत्[12] ।

---

१ देशकालपुरुषादिभिः ।

२ कार्यम् ।

३ नैतस्यास्तिकार्यमिति न सम्यक् परामर्शपूर्वकं कथयन्ति ।

४ *

५ दुर्गसन्ध्यादिषु ये पुरुषाः स्थपतिदूतादयः अभिप्रेता योग्यताप्रदर्शनेन ।

६ विस्तृतायाः टिप्पन्याः एतान्येव वाक्यानि पठ्यन्ते—"भारद्वाजमते.... गुप्तिमात्रमेव । असिद्धस्य च गुप्तिर्वृथा । विशालाक्षमते मंत्रसिद्धिरस्ति । न गुप्ति...... । पिशुनमतेऽपि कार्यनिर्वाहनियुक्तपुरुषानेकत्वम् । न च सर्वे मंत्रिणो भवंति । मंत्रिगुणाभावात्र मंत्रोपलब्धिरनुपलब्धस्य किं रक्षया नियतमंत्र्यभावे परेषां...... । एवं मंत्रस्यानवस्थानात् मंत्रि.........मनवस्थाप्रतिषेधार्थमाह ।

७ कार्यघटने (?) ।

८ निरंकुशश्चरति राज्यमाक्रम्य भुंके । क्रुद्धा चित्तविकारे सति राज्यमपि गृह्णातीतिभावः । कौटल्यः न । व्यभिचार इति चेन्न वाडग्विधानां निस्पृहाणामसंभवात् ।

९ परस्परभेदाद्विषादेन......निश्चयाभावाद् विनाश्यते मंत्रमूलत्वात्सर्वारंभाणाम् ।

१० त्रिरिति एकमंत्रित्वे मंत्रनिश्चयानधिगमो यथेष्टाचरणं द्विमंत्रित्वे संहतत्वेन विग्रहो विगृहीतत्वेन विनाशनमित्येतद्दोषचतुष्टयम् । कृच्छ्रेणोपपद्यते । बहूनामेकमत्यस्य दुर्घटत्वात् । यदि तु काकतालीयत्वादुपपन्नं तदा तु ......महान्त एव दोषा भवन्तीत्यर्थः ।

११ प्रकीर्णत्वोपपत्त्यात् ।

१२ मंत्रे सामर्थ्यं षाड्गुण्यप्रयोगे निरतिशया प्रज्ञा लोकव्यवहारकौशलं च । तथा च राक्षसस्य मंत्रिदोषा न प्रभवंत्युक्तं च—दोषवंतोऽप्यदोषत्वं विदुषो यांति मंत्रिणः ।

सद्दोषैरपि दीप्सासि राज्य............ ॥

कर्म्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पत् देशकालविभागौ[1] विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरिति पञ्चाङ्गो मन्त्रः ।

तानेकैकशः पृच्छेत् सम[२४ द्वि.]स्तांश्च हेतुभिश्चैषां मतिप्रविवेकान् विद्यात् ।

अवाप्तार्थः कालं नातिक्रामेत् । न दीर्घकालं मन्त्रयेत् ।

न तेषां पक्षीयैर्येषामपकुर्यात् ।

मन्त्रिपरिषदं द्वादशामात्यां कुर्वीतेति मानवाः । षोडशेति बार्हस्पत्याः । विंशतिमित्यौशनसाः । यथासामर्थ्यमिति कौटल्यः ।

ते ह्यस्य स्वपक्षं परपक्षं च चिन्तयेयुः । अकृतारम्भमारब्धानुष्ठानमनुष्ठितविशेषं नियोगसम्पदं च कर्मणां कुर्युः ।

अनासन्नैस्सह पत्रसंप्रेष[२५ प्र.]णेन मन्त्रयेत् । आसन्नैः सह कार्याणि पश्येत् ।

इन्द्रस्य हि मंत्रिपरिषद् ऋषीणां सहस्रं स तच्चक्षुस्तस्मादिन्द्रं[11] सहस्राक्षमाहुः ।

---

१ तन्मतिभिरात्ममतिशोधनार्थं च । उक्तं च–

आदायादाय मंत्रिभ्यो ज्ञानं ज्ञानेन शोधयेत् ।

पीतमाषमनेनेव तोयं तोयेन बुद्धिमानिति ॥

२ कालातिपत्तिर्हि कार्यरसं पिबतीत्युक्तेः ।

३ मंत्रभेदभयात् ।

४ दुर्योधनः पाण्डवपक्षपातिना विदुरेणेव ।

५ अभिहितमंत्रिव्यतिकरेण मंत्रिपरिषदपि कर्तव्येत्याह । तत्र संख्यायां प्रत्याचार्यविप्रतिपत्तिः ।

६ द्वादशात्मकमंडलचरितनिरूपणाय ।

७ अरिविजिगीषु मध्यमोदासीनेषु । एकेन निर्गुणमशक्यत्वादादरार्थं च द्वौ द्वाविति मन्यते ।

८ आदरनिरूप्ये मंडलचतुष्टये मंत्रित्रयं कृत्वा विंशतिमिति ।

९ यदि पुरुषाल्पत्वभये कार्यं द्रष्टुं समर्थस्तदा सहस्रमंत्रिपरिकल्पिता परिषद् कुर्यादिति

मा च । मन्त्रिपरिषद्विधेयमाह ।

१० स्वपक्षं स्वमंडलं परपक्षमितराभ्य...... इत्यादुःस्वपक्षोपग्रहयाद्गुण्योपदेशादिना तथा ।

११ पुरुषबाहुल्यम् ।

१२ कार्यान्निव्यवहितैः पत्रसंप्रेषणेन कार्यप्रेरणपुरःसरणेन...... ।

१३ पारिषदैः सह कार्याणि संप्राप्तप्रयतानि निरूपयेत् ।

१४ अनेनैतदभिहितं भवति । यथा राजा शास्त्रचक्षुश्चारचक्षुरेवं मंत्रिचक्षुरपि भवति ।

---

1 SJG विभाग. । 2 J एकैकं मतं प्रविशेद्विद्वान् । 3 SJG मानयेत् । 4 SJG मन्त्रयेत । 5 S च तेषां; J च तेषां च, G न च तेषां । 6 S पक्षै., SPl G पक्ष्यं., J रक्षेत् । 7 SJG मन्त्रयेत । 8 SPl अनासन्नैः । 9 SJG आसन्नैस्सह कार्याणि पश्येत् । अनासन्नैस्सह पत्रसम्प्रेषणेन मन्त्रयेत । 10 s 'स' नास्ति । 11 SJG इन्द्रं । 12 SJG इन्द्रं सहस्रा' ।

आत्ययिके कार्ये मन्त्रिणो मन्त्रिपरिषदं चाहूय ब्रूयात्। तत्र यद्भूयिष्ठा ब्रूयुः कार्यसिद्धिकरं च तत्कुर्यात्।

नास्य गुह्यं परे विद्युश्छिद्रं विद्यात्परस्य च।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि यत्स्याद्विवृतमात्मनः॥
यथा ह्यश्रोत्रियः श्राद्धं न सतां भोक्तुमर्हति।
एवमश्रुतशास्त्रार्थो न मंत्रं श्रोतुमर्हति॥

तथा च बृहस्पतिः—

अनधीत्य हि [२५ द्वि.] शास्त्राणि बहवः पशुबुद्धयः।
प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छंति मंत्रेष्वभ्यंतरीकृताः॥
अनर्थविदुषां तेषां श्रोतव्यं नहि भाषितम्।
अर्थतत्त्वमविज्ञाय विपुलं श्रेय इच्छता॥

इति विनयाधिकारिके पञ्चदशोऽध्यायः॥

*

[दूतप्रणिधिः।]

उद्धृतमन्त्रो दूतप्रणिधिः। अमात्यसम्पदोपेतो निसृष्टार्थः। पादगुण-

१ विनाशोन्मुखे।
२ विवक्षितमिति शेषः।
३ कुर्वीतश्चेत्युत्तरेण संबंधः।
४ पूर्वोक्तपञ्चप्रकारेण।
५ यथारात् आत्मनश्च परस्य मद्गुमात्मनो निगूहनार्थम्।
६ आत्मन इति मंत्र एवात्मा राज्ञ।
७ श्रोत्रियाणाम्।
८ अनधीतनीतिशास्त्रः।
९ दुनोति शत्रु स्वामुत्थानेनेति दूतस्तस्य प्रणिधानं स्वव्यापारे स्थापनं दूत एव वा प्रणिधिः। प्रणिधितव्यस्य चरपर्यायत्वात्। शत्रुदूतोऽ......नापि ज्ञातव्य इति। गृहीतो मन्त्राधिकारात्। मंत्रो येन स प्रतिष्ठेति संबंधः।
१० जानपदादिसंपद्विनादिगुणपरिकल्पितया अपेतो युक्तः।
११ निसृष्ट उत्सृष्टो नियमाभावात्संधिविग्रहादिको अर्थो यस्य।

हीनः परिमितार्थः । अर्थगुणहीनः शासनहरः । सुप्रतिविहितयान[3]वाहन[4]पुरुष[5]परिवापः[6] [२९ अ.] प्रतिष्ठेत ।

शासनमेवं[7] वाच्यः[8] परः[9] स वक्ष्यत्येवं तस्येदं प्रतिवाक्यमेवमतिसन्धातव्यमित्यधीयानो गच्छेत् । अटव्य[10]न्तपाल[11]पुर[12]राष्ट्रमुख्यै[13]श्च[14] प्रतिसंसर्गं गच्छेत् । अनीकस्थान[15]युद्ध[16]प्रतिग्रहा[17]पसार[18]भूमीरात्मनः[19] परस्य[20] चावेक्षेत[21] । दुर्ग[22]राष्ट्रप्रमाणं[23] [24]सा-

१ अस्मान् वेत्थ परान् वेत्थ वेत्थार्थान् वेत्थ भाषितुम् ।
यद्यदस्मद्धितं कार्यं तत्तद्वाच्यः सुयोधन इति ॥

अत्र वचनमर्थश्चानियतः । संधिर्विग्रहो वा कर्तव्य इति परिमितो नियतोऽर्थो यस्य । वचनानां त्वनियमः ।

२ अपरसंश्लिष्टच्छाद्यतेति संधानाद्द्यतेऽनेनेति शासनं स्वामिसंदेशः । तं हरतीति चित्तस्थं पत्रस्थं वा । अत्र वचनार्थयोर्नियमः ।

३ शिबिकादि ।

४ हस्त्यश्वादि ।

५ पौरुषयुक्ता आयुधीयाः पुरुषाः ।

६ पटकुटीच्छत्रासनशय्यादिः परीवापः ।

७ गच्छतस्तस्यानुष्ठानमाह ।

८ निसृष्टार्थोऽपि स्वमतिपरिकल्पितमुत्तरोत्तरवाक्यं अत एव शासनमिति नात्र लेखो गृह्यते । एवमिति हृदयस्थान् बहून् वचनक्रमान् सूचयति । परिमितार्थोऽपि स्वमतिपरिकल्पितानामेवार्थानामनतिक्रमेण । शासनहरस्तु यथा संदिष्टं वाच्यः परः ।

९ शत्रोरिति शेषः ।

१० अभ्यासस्योत्कर्षग्रहणार्थं यात्रासौकर्यार्थमाह । अटवी = वनस्थाः ।

११ स्वपरमण्डलान्तरालवर्तिनोऽन्तपालाः ।

१२ स्वपरजनपदान्तस्थाः पुरमुख्याः नागरिकादयः ।

१३ ग्रामकूटमहत्तरादयो राष्ट्रमुख्याः ।

१४ चकारात् श्रेणिमुख्यादयः । स्वकीयैः परोपजापरक्षणार्थं परकीयैरनिष्टप्रतिविधानार्थं यात्रासौकर्यार्थं च ।

१५ स्कन्धावारनिवेशभूमिः ।

१६ स्वबलानुकूला ।

१७ 'द्विशते धनुषां गत्वा राजा तिष्ठेत् प्रतिग्रहे' इति तस्य भूमिः ।

१८ कलत्रस्थानं अपसारः ।

१९ स्वस्वामिनः ।

२० शत्रोः ।

२१ अनुकूलानामात्मना प्रतिग्रहार्थं परभूमीनां च छिद्रप्रदेशज्ञानार्थम् ।

२२ ग्रहणार्थं तदनुरू(रू?)पबलकोशादानार्थं च ।

२३ परस्य तदनुरूपकोशपरिच्छित्यर्थं लाभे चोत्तमस्य प्रतिग्रहार्थं राष्ट्रप्रमाणम् ।

२४ सस्यादिष्वपि यत्सारभूतम् ।

1 Svl वाच्यम् । 2 SJG चावेक्षेत ।

रवृत्तिं[1] गुप्तिं[2] छिद्राणि[3] चोपलभेत । पराधिष्ठानमनुज्ञातः[4] प्रविशेत् । शासनं[5] च यथोक्तं ब्रूयात् । प्राणाबाधेऽपि दृष्टे[6] पर[२६ द्वि.]स्य वाचि वक्त्रे दृष्ट्यां च प्रसादं[7] वाक्यपूजनमिष्टपरिप्रश्नं[8] गुणकथासंगमासन्नमासनं सत्कारमिष्टेषु[9] स्मरणं[10] विश्वासगमनं[11] च लक्षयेत्तुष्टस्य विपरीतमतुष्टस्य[12] ।

तं[13] ब्रूयात् दूतमुखा हि[3] राजानस्त्वं[14] चान्ये[15] च तस्मादुद्यतेष्वपि शस्त्रेषु[16] यथोक्तं[17] वक्तारो दूताः । तेषामन्तावसायिनोऽप्यवध्याः । किमङ्ग पुनर्ब्राह्मणाः । परस्यैतद्वाक्यमेष दूतधर्म इति[18] ।

[19]वसेदवि[सृ]ष्टः[20] । पूजया[21] नोत्सिक्तः । परेषु[22] बलित्वं[23] न

१ कृष्यादीनां येन वर्तते । तन्निरोधार्थम् ।
२ गुप्तिं रक्षाम् ।
३ रक्षाशैथिल्यं व्यसनादि वा छिद्रम् ।
४ अनुज्ञात इति वर्तते ।
५ शास्त्रेण स्वामिना वा ।
६ आत्मनो विनाशेऽपि दृष्टे ।
७ प्राणाबाधप्रज्ञानागतमिङ्गिताकारादिभिर्दृश्यते । तावत्तुष्टेरिङ्गितमाह ।
८ दूतवाक्यस्य साधूक्तमिति ।
९ दूतस्य दूतस्वामिनो वा ।
१० इष्टेषु परस्य संकथेषु दूतस्य स्मरणम् ।
११ गुह्याख्यानादि ।
१२ विपर्ययाख्या तन्मुक्तिरियम् ।
१३ तं अतुष्टं प्राणाबाधपरिहारार्थं ब्रूयात् ।
१४ न केवलमस्मत्स्वाम्येव त्वं च ।
१५ दूतमविज्ञप्यवर्तमाना राजानः ।
१६ स्वामिनेति शेषः ।
१७ अब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणसमो दूतो द्रष्टव्यः । अब्राह्मणस्य च दूतत्वमास्तिः वक्ष्यमाणात्प्रतिषेधात् । उक्तं च मनुना–यथोक्तवादिनं दूतं क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
यो हन्यात्पितरस्तस्य भ्रूणहत्यामवाप्नुयुरिति ॥
१८ परस्यैतद्वाक्यमेष दूतधर्म इति । परस्य विजिगीषोरेतद्वाक्यं न मया स्वेच्छयाभिधीयते इति भावः । तत्त्वं किमिति ब्रूषे एवं चेत् एष दूतस्य धर्मः ।
१९ दूतसमाचारमाह ।
२० परेणेति शेषः ।
२१ परकृतया ।
२२ दुर्बलेष्वपि ।
२३ स्वामिबलाद्वाऽऽत्मबलाद्वा बलवानिति धाष्ट्यार्थं न ब्रूयादित्यर्थः ।

1 J °मिष्टेऽनुसरणं । 2 svl gvl दूतमुखेन राजान° । 3 sjg वै । 4 s °दुद्धृते, svl °द्यते । 5 sjg वक्तारस्तेषां । 6 svl gvl °मन्तेवासिनो । 7 s अङ्गः । 8 svl °दवसृष्टः । 9 sj प्रपूजया, svl पूजया ।

मन्येत । वाक्यमनिष्टं सहेत । स्त्रियः पानं च वर्जयेत् । [२७७.] एकः शयीत । सुप्तमत्तयोर्हि भावज्ञानं दृष्टम् । कृत्यपक्षोपजापमकृत्यपक्षे गूढप्रणिधानं रागापरागौ भर्तरि । रन्ध्रं च प्रकृतीनां सिद्धतापसवैदेहकव्यञ्जनाभ्यामुपलभेत । तयोरन्तेवासिभिश्चिकित्सकपाषण्डव्यञ्जनोभयवेतनैर्वा । तेषामसम्भाषायां याचकमत्तोन्मत्तसुप्तप्रलापैः पुण्यस्थानदेवगृहचित्रलेख्यसंज्ञाभिर्वा चारमुपलभेत । उपलब्धस्य उपजापमुपेयात् । परेण चोक्तः स्वासां प्रकृतीनां प्रमाणं नाचक्षीत । सर्वं वेद भवानिति ब्रूयात् । कार्यसिद्धिकरं वा ब्रूयात् कार्यस्यासिद्धावुपरुध्यमानस्तर्कयेत् ।

१ उक्तं च—वासुदेवसहायोपि यो हतो हत एव सः ।
२ परेणोक्तमिति शेषः ।
३ भूतकार्यसिद्ध्यर्थम् ।
४ प्रमादसंप्रभेदयोः प्रतिषेधार्थम् ।
५ चित्त.........मंत्रस्य ।
६ अन्यथा ।
७ उक्तेन न्यायेन ।
८ कृत्यतापादनार्थम् ।
९ अनुरक्तानां.........नार्थम् ।
१० विरक्तानां स्वीकरणार्थम् ।
११ छिद्रम् ।
१२ तासामेव । परेति शेषः ।
१३ तयोरेव ।
१४ असंभाषायां शत्रुकृतनिषेधात् ।
१५ कृतक ।
१६ शालादि ।
१७ तेषु सर्वसाधारणत्वात् ।
१८ आकाराणाम् ।
१९ शरीरविन्यासकल्पितया संज्ञया ।
२० कृत्यपक्षमुद्दिश्य ।
२१ मंत्र्यादीनाम् ।
२२ चारचक्षुः ।
२३ सप्रशंसम् ।
२४ अधिके न्यूने वा प्रकृतिप्रमाणे कथिते कार्यसिद्धिं यदि पश्यति तथा ब्रूयात् ।
२५ उपरोधकारणान्युद्भावयेत् ।

1 J मन्येत् । 2 svl रागोप° । 3 SJG 'गिद्द' नास्ति । 4 SJG याचक । 5 svl Gvl विचित्र । [illegible] SJG परिमाणं । 7 SJG 'ब्रूयात्' नास्ति ।

किं भर्तुर्मे व्यसनमासन्नं [२७द्वि.] पश्यति । स्वं वा व्यसनं प्रतिकर्तुकामः पार्ष्णिग्राहमासारमन्तःकोपमाटविकं वा समुत्थापयितुकामो मित्रं वा व्याघातयितुकामः । स्वं वा परतो विग्रहमाटविकं वा प्रतिकर्तुकामः । संसिद्धं मे भर्तुर्यात्राकालमभिहन्तुकामः । सस्यपण्यकुप्यसङ्ग्रहं दुर्गकर्म बलसमुद्दानं वा कर्तुकामः । स्वसैन्यानां वा व्यायामस्य देशकालावकाङ्क्षमाणः । परिभवप्रमादाभ्यां वा संसर्गानुबन्धार्थी वा मामुपरुणद्धीति ज्ञात्वा वसेदपसरेद्वा । प्रयोजनमिष्टमुपेक्षेत शासनमनिष्टमुक्त्वा वा बन्धवधभयाद् । अविसृष्टोऽप्यपगच्छेत् अन्यथा नियम्येत ।

१ यथा—किं भर्तुरित्यादि ।
२ दैवं मानुषं वा ।
३ तद्विधमेव ।
४ यात्राविधानाय ।
५ पार्ष्णिग्राहमिमं वा तस्साहाय्यदानाय ।
६ अमात्यपुत्रयुवराजादिकम् ।
७ प्रबंहम् ।
८ मित्रमिति अस्मद्भर्तुरन्तर्गतं आक्रन्दं वा मित्रमित्रम् ।
९ भयं शत्रुः स्वकीयं वा ।
१० अन्यत. ।
११ अन्तःकोपादिकम् ।
१२ स्नेहक्षारलवणादि ।
१३ काष्ठतृणलोहादि ।
१४ भग्नस्फुटितसंस्कारम् ।
१५ विक्षिप्तानि बलान्येकत्र कर्तुकामः ।
१६ युद्धार्थंभयानुकूलः ।
१७ कोयं कस्यायं येन संप्रेषयामि ।
१८ इन्द्रियार्थप्रसक्तिः प्रमादस्ताभ्याम् ।
१९ संसर्गो यौनः संबंधः । यतो द्वयोश्चित्तसंश्लेष ।
२० तेनानुबंध उभयसंततिसंबंधस्तदर्थी ।
२१ कृत्यपक्षोपग्रहादिके ज्ञात्वा स्वस्योपरोधं वसेत् ।
२२ तूष्णीमतिकारात् ।
२३ *
२४ उपलब्धस्य चारस्य शासनैः ।
२५ यदि स्वाभिहितं कार्यं पश्येत् संसर्गानुबंधार्थिनं परिभवप्रमादाभ्यामुपरोधि यदि स्वस्वामिनः कालयापनमनुकूलमुक्तकारणैः प्रतिकूलं शत्रोस्तदा.........
२६ अनपसरणे ।
२७ वधबंध......... ।

1 sjg पश्यन् । 2 sjg °महापार° । 3 sjg °मासारमन्त कोप° । 4 sjg; | °आक्रान्दो वा, g आक्रन्दं वा । 5 sjg स्वापद° । 6 sjg °मन्तःकोपमाटविकं । 7 sjg इत्यादाय । 8 sjg मनुष्यान°, s; | °ना°; g; | °ता° । 9 sjg स्वादानदेश । 10 g प्रमदा° । 11 s °मपेक्षेत वा, s; | jg °मवेक्षेत वा । 12 sjg च शासन° । 13 sjg बंधवध, j; | बंधुवध । 14 s °दपि विसृष्टो, s; | °दविसृष्टो । 15 sj स्वकार्यछेद° । 16 s; | नियच्छेत ।

[1]प्रेषणं सन्धिपालत्वं प्रतापो मित्रसङ्ग्रहः ।
[2]उपजापः सुहृद्भेदो [3]गूढदण्डातिसारणम् ॥
बन्धुरत्नापहरणं चारज्ञानं पराक्रमः[4] ।
समाधिमोक्षो दूतस्य कर्मयोगस्य चाश्रयः ॥
स्वदूतैः कारयेदेतत्परदूतांश्च [२८ प्र.] रक्षयेत् ।
प्रतिदूतावसर्पाभ्यां दृश्यादृश्यैश्च रक्षिभिः ॥
इति विनयाधिकारिके षोडशोऽध्यायः[3] ॥

*

[राजपुत्ररक्षणम् ।]

रक्षितो राजा राज्यं रक्षत्यासन्नेभ्यः [4]परेभ्यश्च । पूर्वं दारेभ्यः पुत्रेभ्यश्च ।

---

१ दूतकर्मोक्तानुषंकं वार्तिकश्लोकैराह ।
२ *
३ *
४ *
५ *
६ *
७ गूढानां पुरुषाणां दंडस्य चतुरंगबलस्य गूढं अतिसारणम् । अन्यायदेशैश्छिद्रकूटे कर्पास-गोण्यंतर्गतदंडस्येव ।
८ शत्रुबंधः ।
९ *
१० *
११ परमंडलवृत्तांतः ।
१२ परेषां सारबलादिबाधाक्रमणम् ।
१३ *
१४ तदेतत् ।
१५ *
१६ *
१७ *
१८ दूते अभ्यागते यः संप्रेष्यते स प्रतिदूतः । अवसर्पो गूढ......... ।
१९ दृश्या रक्षिणो विजिगीषुनियुक्ताश्चोरादिरक्षणार्थम् । अदृश्याः कुड्यांतर्हिता गूढपुरुषा....... ।
२० राज्ञो राज्यं स्यात् परिरक्षितम् । तदभावे हि संकीर्णं जगत् स्यादधरोत्तरम् ।
२१ आसन्नशब्दस्तरतमपर्यंतो ग्राह्यः । तेनासन्ना मंत्र्यादयः । आसन्नतराः पुत्रभ्रात्रादयः । आसन्नतमाः दाराः । तेभ्यो रक्षितः ।
२२ परेभ्यश्चेति । सामंताटविकादिद्विपदचतुष्पदस्थावरजंगमेभ्यश्च ।
२३ अरिभयादासन्नेभ्यो रक्षा प्रागभिधेयेत्याह पूर्वं दा० ।
२४ आसन्नतमेभ्यः ।

---

1 G दण्डगूढ । 2 sJG दूतापसर्पा° । 3 S दूतप्रणिधि. षोडशो°; J प्रथमेऽधिकरणे दूत° षोडशो; G प्रथमाधिकरणे षोडशो° दूत° । 4 SVI GVI छान्नेभ्यश्च ।

दौररक्षणं[1] तु निशान्तप्रणिधौ वक्ष्यामः ।

पुत्ररक्षणं [तु] जन्मप्रभृति[2] राजा पुत्रान् रक्षेदिति[3] सिद्धान्तः । जन्मप्रभृति[4] राजपुत्रान्[5] रक्षेत् । कर्कटकसधर्माणो हि जनकभक्षा राजपुत्राः ।

तेषामजातस्नेहे[6] पितर्युपांशुदण्डः श्रेयानिति भारद्वाजः ।

नृशंसमदुष्टवधः[9][10] क्षत्रबीजविनाशश्चेति विशालाक्षः । तस्मादेकस्थानावरोधः[11] श्रेयानिति ।

अहिभयमेतदिति[12] पराशराः । कुमारो हि विक्रमभयान्मां पिताऽवरुणद्धीति[13] ज्ञात्वा तमेवाङ्के[14] कुर्यात् तस्मादन्तपालदुर्गे वासः श्रेयानिति[15] ।

औरभ्रं[16] भयमेतदिति पिशुनः । प्रत्यापत्तेर्हि तदेव कारणं ज्ञात्वाऽन्तपालसखः स्यात्[17] [२८ द्वि.] तस्मात् स्वविषयादपकृष्टे[18] सामन्तदुर्गे वासः श्रेयान्[10] ।

१ तथापि विशेषः ।
२ जन्म च द्विविधमिष्यते । आधानं सूतिश्चेति । आधानात्प्रभृति राजा कौटि(ट)ल्येनेष्यते । प्रसूतितो भारद्वाजादिभिः ।
३ तत्र भारद्वाजमतमाह ।
४ प्रसूतेः प्रभृतिः ।
५ *
६ अत्र हेतुमाह ।
७ यथा ते पितरि नापकुर्वंति । यतो मातुर्बांधवात्सं प्रतिगृह्यापकुर्वंति । तत्तस्तद्द्वारेणाप्यपकरोति ।
८ यावत्स्नेहः पितुर्नोत्पद्यते तावदेवोपांशुदंडस्तेषां कर्तव्यः ।
९ यदेयं राजपुत्ररक्षणं नृशंसं कर्मेति ।
१० अदुष्टवधश्चात्र निषिद्धः ।
११ एकस्मिन्नेव स्थाने यत्र पिता तत्रैवावरोधः । स्वातंत्र्यनिरोधदुष्टसंसर्गादिनिरोध.........
१२ अहिनेवैकस्थाने सता यथा भय तथा सर्पसमानेन च्छिद्रान्वेषिणा पुत्रेणेति पाराशराः ।
१३ अवरुद्धमपि बुद्ध्वा ।
१४ तदेवाहिभयं विनाशलक्षणं अंके समीपे स्थितः कुर्यात् ।
१५ विषयान्तपालनार्थं.........दंडनायकदुर्गे वासस्तेनैवारक्षकेण कुमारस्य श्रेयान् । अहिभयादिति भावः ।
१६ उरभ्रो मेषस्तस्येदमौरभ्रम् । यथाऽपसृत्याभ्येत्याघ्नं तथा तस्मादपि ।
१७ आसमंताद्यापत्तनमापत्तिः प्रतिविपरीता या आपत्तिः प्रत्यापत्तिः । पितुः सकाशादन्यत्र गमनमित्यर्थः । तस्याः प्रत्यापत्तेर्व्यवहितस्यापनस्य तदेव पूर्वोक्तं विक्रमभयं कारणभूतं ज्ञात्वा । [पाश्चात्यपत्रे* ।]
१८ दूरांतरिते । उरभ्रोऽपि दूरापातः प्रहर्तुमसमर्थो भवतीति भावः ।

1 sJG 'तु' नास्ति । 2 sJG राज । 3 sJG °रिति सिद्धान्त । जन्मप्रभृति राजपुत्रान् रक्षेत्' इति नास्ति । 4 sJG °मदुष्टवध ; sst °मदुष्टं वध- । 5 G 'बीज' नास्ति । 6 sJG पाराशराः । 7 sJG द्धि । 8 sJG तमेवाङ्के । 9 sJG °अर्कं, sst °अर्कं । 10 sJG 'श्रेयानिति' ।

वत्सस्थानमेतदिति कौणपदन्तः । वत्सेनेव हि धेनुं पितरमस्य सामन्तो दुह्यात् । तस्मान्मातृबन्धुषु वासः श्रेयान् ।

ध्वजस्थानमेतदिति वातव्याधिः । तेन हि ध्वजेनादितिकौशिकवदस्य मातृबान्धवा भक्षेरन् । ग्राम्येषु सुखेष्वेनमवसृजेत् । सुखोपरुद्धा राजपुत्राः पितरं नाभिद्रुह्यन्तीति ।

जीवन्मरणमेतदिति कौटल्यः । काष्ठमिव घुणजग्धं राजकुलमविनीतपुत्रमभियुक्तमात्रं भज्येत । तस्मादृतुमत्यां महिष्यां ऋत्वि[२९ प्र.] जश्चरुमैन्द्रबार्हस्पत्यं निर्वपेयुः । आपन्नसत्त्वायाः कौमारभृत्यो गर्भकर्मणि प्रसवे[12] च वियतेत । प्रजातायाः पुत्रसंस्कारं पुरोहितः कुर्यात् । समर्थं तद्विदो[16] विनयेयुः ।

---

१ तेन च दुष्टो भूत्वा कुमारसहायोऽभियुंज्यादिति भावः ।

२ मातुलादिषु । ते ह्यस्य पितरं स्वापत्यवैधव्यभयान्नातिद्रुह्यन्तीति भावः ।

३ तदेव व्याचक्षते । तेन ध्वजेन कुमारेण ।

४ ध्वजचिन्हं नागराजादीनां तत्स्थानसमानमेतत् ।

५ अदितिग्रहणमदितिपुत्राणां कालादिदेवानां परिग्रहार्थम् । कौशिकस्त्वाहितुण्डिकः कोशेन सर्पं ग्रहेण चरतीति । अदितिवदेवध्वजं दर्शयित्वा । तथा । पणमहेत्यादिः कौशिको भिक्षते । योऽस्य नागस्य पूजां करोति तस्य सकुलस्य कुशलमकुशलमन्येषामिति निग्रहभयमनुग्रहाशां च.........कृनीः कर्पयित्वा तेनोपचयं कृत्वा मातृबांधवा अभिद्रुह्यंतीति भावः ।

६ ग्राम्यशब्देन शब्दस्पर्शरूपरसगंधाभिधाना विषया ग्राह्याः । ग्रामाणां साधूनि ग्राम्याणि विषयसुखानीत्यर्थः ।

७ निरंकुशमिति शेषः ।

८ परेणेति शेषः ।

९ ऋतागतमेव कृतकौतुकायां शालिघृतक्षीरपथ्याहारायां राज्ञ्यां ऋत्विजः ।

१० इन्द्रो बृहस्पतिश्च देवता अस्येति ।

११ कुमारभृतये साधु कौमारभृत्यं वाल्वैयं हिरण्याक्षीयं जीवकीयं वा यो वेत्ति स वाल्वैद्यो गर्भकर्मणि गर्भ.........

१२ प्रसवे सुखप्रसूतौ च यत्नं कुर्यात् । एतेन राजपुत्ररक्षा भवति । तथा चोक्तं—

.........व्यथ योनौ च गर्भे कर्मणि चापि यः ।

शुचिः कृच्छ्रगतस्यापि न शापे रमतेऽस्य धीः ॥

१३ प्रसूतायाः ।

१४ जातकर्मादिभिः ।

१५ अध्येतुं योग्यम् ।

१६ लिपिसंख्यानादिसकलराजविद्याविदः ।

सत्रिणामेकश्चैनं मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीभिः प्रलोभयेत् । पितरि विक्रम्य राज्यं गृहाणेति । तमन्यः सत्री प्रतिषेधयेदित्याम्भीयाः ।

महादोषमबुद्धबोधनमिति कौटल्यः । नवं हि द्रव्यं येन येनार्थजातेनोपदिह्यते तत्तदाचूषति । तस्माद्धर्म्यमर्थ्यं चास्योपदिशेत् नाधर्म्यमनर्थ्यं च । सत्रिणस्त्वेनं तव स्मः इति वदन्तः पालयेयुः ।

यौवनोत्सेकात् परस्त्रीषु [२९ द्वि.] मनः कुर्वाणमार्याव्यञ्जनाभिरमेध्याभिः शून्यागारेषु रात्रावुद्वेजयेयुः ।

मद्यकामं योगपानेनोद्वेजयेयुः ।

द्यूतकामं कापटिकैरुद्वेजयेयुः ।

मृगयाकामं प्रतिरोधकव्यञ्जनैस्त्रासयेयुः ।

पितरि विक्रमबुद्धिं तथेत्यनुप्रविश्य भेदयेयुः ।

---

१ विद्याभिर्विनयसम्पन्नो भवेति कुमारचित्तपरीक्षणार्थं आचार्यमतमाह ।

२ उक्तं च—अच्छित्वा परमर्माणि अकृत्वा कर्म दुष्करम् ।
अहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥

३ उक्तं च—दोषान् दोषा इति ज्ञात्वा कालेनापि विरज्यति ।
कामूपपत्तिर्विरतेस्तद्गुणग्रहमानिनः ॥

४ निम्बकल्ककटुमूत्रकर्पूरादिना ।

५ तन्मयं भवति ।

६ न्यायेनार्थार्जनादि ।

७ नाधर्म्यमित्यधर्मपक्षेऽपि पुनरुच्यतेऽत्यन्तनिरोधार्थम् ।

८ अनर्थेभ्य रक्षयेयुः ।

९ तथेत्यनुप्रविश्य ।

१० घटदासीभिः कृतकपतकुलस्त्रीवेषाभिः ।

११ अकृतशरीरसंस्काराभिर्निम्बपलाण्डुभक्षणावलेपनादिभिर्दुर्गन्धाभिः ।

१२ तत्पतिपुरुषागमने ।

१३ मदनीयविरेचनीयौषधयुक्तपानेन ।

१४ पूर्वोक्तगूढपुरुषैर्धूर्ताभिर्नैवाक्षवाकव्यदंष्ट्राभ्याम् ।

१५ उद्वेजनशब्दस्यावृत्तिरतिशयख्यापनार्थम् ।

१६ अनुप्रविश्य इति चित्तमूक च—यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य हितं नरः ।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥
पश्चात् भेदयेयुर्मातापित्रोः कुर्युः ।

---

1 [illegible] तदन्य । 2 [illegible] त्याजीय, [illegible] त्याजवि ; [illegible] त्याजीमनी । 3 [illegible] मुद्रितेषु पुस्तकेषु 'धूर्तालभ्यन्तरे 'एवमय नमबुद्धियुच्यते ([illegible] ॰च्येत) तत्त दाप्योपदेशमिथाभिजानाति' इति पठ्यते । 4 [illegible] तस्माद्धर्म्य॰ । 5 [illegible] ॰धर्म॰ । 6 [illegible] मनर्थं । 7 [illegible] यंन । 8 [illegible] भिरमेध्या॰ । 9 [illegible] ॰रुद्वेजनि- । 10 [illegible] पुरुषैरुद्वेजयेयु. ।

अप्रार्थनीयोऽयं[1] राजा विपन्ने[2] घातसम्पन्ने नरकपातः संक्रोशः[3] प्रजाभिरेकलोष्टवधश्चेति विरागं वेदयेयुः[4] । [१०४] प्रियमेकपुत्रं बध्नीयात्[5] । बहुपुत्रः प्रत्यन्तमन्यविषयं[8] वा प्रेषयेत् यत्र गर्भः[10] पण्यं[11] डिंबो[12] वा न भवेत् ।

आत्मसम्पन्नं से(सै)नापत्ये यौवराज्ये वा स्थापयेत् ।

बुद्धिमानाहार्यबुद्धिर्दुर्बुद्धिरिति पुत्रविशेषाः[13] ।

शिष्यमाणो[14] धर्मार्थावुपलभते चानुतिष्ठति च बुद्धिमान् ।

उपलभमानो नानुतिष्ठत्याहार्यबुद्धिः[15] ।

अपायनित्यो[16] धर्मार्थद्वेषी[17] चेति दुर्बुद्धिः ।

स यद्येकपुत्रः पुत्रोत्प[१०ब]त्तावस्य प्रयतेत[18] । पुत्रिकापुत्रानुत्पादयेद्वा ।

वृद्धस्तु[19] व्याधितो वा राजा मातृबन्धुकुल्यगुणवत्सामन्तानामन्यत-

१ भेदप्रकारमाह ।

२ स्वपिता बहुपौरुषसंपन्नत्वात्सुरक्षत्वाच्च योद्धुमशक्यः । रक्षार्थोपायेऽपि नैकांतिकी सिद्धिर्यतो विपन्नेऽस्मिंस्त्वत्फलीभूते घातोऽस्माकं मरणं ।

३ शरीरसंजननसंवर्धनरक्षणैः पितुः परमोपकारित्वात् संक्रोशः ।

४ अनुरक्तप्रकृतिश्चाय राजा ततश्च प्र० ।

५ पितृवात्सल्यमिति ।

६ अथैवमुक्तोऽपि जन्मांतरवैरानुबंधाच्चिपर्येत । तदा विरागं राज्ञे ।

७ निगडैरिति दोषः । अन्यत्रगमनाशंकाभावात् ।

८ आटविकविषयम् ।

९ परस्य राष्ट्रं मित्रादिविषयम् ।

१० गर्भ इव गर्भः पुत्रत्वेन जामातृत्वेन वा न तैर्गृह्यते न प्रहृष्यं न विकुर्वते ।

११ पण्यवत्पण्यं कृत्वा वा पितृप्रकृतीर्भिक्षित्वा शक्तिमात्मनः पूरयंति ।

१२ डमरो डमरकारको यत्र न भवति तं विषयं प्रेषयेत् ।

१३ बुद्धिवशादेव त्रैविध्यं राजपुत्राणां दर्शयन्नाह । बहुगुणबुद्धिसंपन्न ।

१४ प्रथमस्य लक्षणमाह । गुरुभिरुपदिश्यमानो ।

१५ आचार्यादिभिः प्रतिक्षणमाहार्या बुद्धिर्यस्य । तत्प्रेरणयाऽनुष्ठाने प्रवृत्तः इत्यर्थः । तं प्रयत्नेन शिक्षयेत ।

१६ अपायहेतुषु कामादिव्यसनेषु नित्यप्रवृत्त ।

१७ धर्मद्वेषी नास्तिकत्वात् । अर्थद्वेषी दैवपरत्वात् ।

१८ तस्य राज्यायोग्यत्वात् । दुर्बुद्धिनोत्पन्नो दुर्बुद्धिरेव स्यादित्याशंकायाम्–पुत्रिकेत्याथाह । पुत्रत्वेन गृहीतानां दुहितॄणां ब्राह्मणे क्षत्रियेणां पुत्र० तत्सुत. पुत्रिकापुत्र इति वचनात् ।

१९ क्षीणशुक्रः ।

२० क्षेत्रभूताया देव्या ज्ञाति. ।

२१ राज्ञः कुलोत्पन्न ।

२२ प्रशस्तगुणवदिति सबध्यते ।

1 SJG 'य' नास्ति । 2 SJG 'वेदयेयु' नास्ति । 3 SJG वा बध्नीयात् । 4 SJvl पण्डयं, Svl पण्य, J पण्डो । 5 S डिमवा, Svl डिम्बो, Jvl पण्यडिम्बो । 6 SJG सेनापत्ये । 7 SJG शिष्यमाणो । 8 G विमर्तेत । 9 S तुल्य, Svl कुल्य ।

मेन क्षेत्रे[1] बीजमुत्पादयेत् । न चैकपुत्रमविनीतं राज्ये स्थापयेत्[3] ।

वहूनामेकसंरोधः पिता पुत्रहितो भवेत् ।[5]
अन्यत्रापद ऐश्वर्यं ज्येष्ठभागि[6] तु पूज्यते ॥[7]
कुलस्य वा भवेद्राज्यं कुलसङ्घो[8] हि दुर्जयः ।
अराजव्यसनाबाधः शश्वदावसति क्षितिम् ॥[9]

॥ इति विनयाधिकारिके सप्तदशमोऽध्यायः ॥ छ ॥

*

[अपरुद्धवृत्तम् ।]

विनीतो राजपुत्रः कृच्छ्रवृत्तिरसदृशे कर्मणि नियुक्तः पितरमनुवर्तेत अन्यत्र प्राणाबाधप्रकृतिकोपपातकेभ्यः ।

पुण्ये कर्मणि नियुक्तः पुरुषमधिष्ठातारं याचेत । पुरुषाधिष्ठितस्तु सविशेषमादेशमनुतिष्ठेत् । अभिरूपं च कर्मफलमौपायनिकं च लाभं पितुरुपनाययेत् ।

१ देव्याम् ।

२ राजार्हम् ।

३ आहार्यबुद्धिमपि स्थापयेत् । बुद्धिमतोऽभावे दुर्बुद्धिमेकं न स्थापयेत् । अविनीतस्तु सर्वव्यसनास्पदत्वाद्राज्यमात्मानं च नाशयति ।

४ चिरकालाम् ।

५ पितुर्हितत्वेऽहितभयाभावात् भिन्नमतत्वात् बहूनां पुत्राणामपि हितो भवेत् । परस्परं सपर्येण विनयग्रहणात् ।

६ यदि कुष्ठपाप्यादिका आपद्भवति तदा कनिष्ठभाग्यपि भवति । राज्य पूज्यते न्याय्यत्वात् ।

७ ज्येष्ठस्य भवतीत्यर्थः ।

८ कुलस्येति बहूनामित्यर्थः । सौभ्रात्रे सति रामयुधिष्ठिरादीनामिव राज्यं भवेत् ।

९ भिन्नकुलानामपि ।

१० *

११ *

१२ *

१३ *

१४ यत्र स्वल्पबलो बलीयसि प्रेष्यते विनाशः संपद्यतामिति ।

१५ न्याय्ये समाहर्त्रादौ परीक्षार्थम् ।

१६ *

१७ आदिष्टादधिकैः फलैः सहितम् ।

१८ *

१९ *

1 S भागी तु, J भागस्तु, Jvl भागिति । 2 प राजपुत्ररक्षा सप्तदशोऽध्याय, J प्रथमेऽधिकरणे राज॰ क्षा॰, O प्रथमाधिकरणे सप्त॰ राज॰ । 3 SJO 'विनीतो' नास्ति । 4 SJO बाधक । 5 svl J कोपक । 6 SJO पुण्यकर्मणि । 7 SJO च । 8 svl ovl मविरुद्ध ।

तथाऽप्यतुष्यंतमन्यस्मिन्[1][2] पुत्रे [३१ प्र.] दारेषु वा स्निह्यंतं तदनुरोधाद्वा द्वेषेणारण्यायापृच्छेत[3] ।

वधबन्धभयाद्वा[1] यस्सामन्तो न्यायवृत्तिर्धार्मिकः सत्यवागविसंवादकः प्रतिग्रहीता[2] मानयिता चाभिपन्नानां तमाश्रयेत्[3] ।

तत्रस्थः कोशदंडसंपन्नः[4] प्रवीरपुरुषकन्यासंबंधम[टवीसम्बन्धं][4] कृत्यपक्षोपग्रहं[5] च कुर्यात्[5] ।

एकचरः सुवर्णपाकमणिरागरसरूप्यपण्याकरकर्मान्तानाजीवेत्[6] । पाषंण्डसङ्घद्रव्यमश्रोत्रियोऽपरभोग्यं वा देवद्रव्यमाढ्यविधवां[7][8] गूढमनुप्रविश्य सार्थयानपात्राणि च मर्दनरसयोगेनातिसंधाय तद् द्रव्यमपहरेत्[9] ।

पारिग्राहिकं[10] वा योगमातिष्ठेत् । मातुः परिजनोपग्रहेण वा[11] चेष्टेत ।

कारुशिल्पिकुशीलवचिकित्सकवाग्जीवनपाषंडछद्मभिर्वा[12] नष्टरूपस्तद्व्यञ्जनसखः[13] छिद्रेषु[16] प्रविश्य राज्ञः शस्त्ररसाभ्यां प्रहृत्य ब्रूयादहमसौ कुमारः सहभोग्यमिदं [३१ द्वि.] राज्यमेको नार्हति भोक्तुं ये[17] कामयंते मां[18] भर्तुं तानहं द्विगुणेन भक्तवेतनेनोपस्थास्यामीत्यपरुद्धवृत्तम्[19][20][21] ।

॥ इति विनयाधिकारिकेऽपरुद्धवृत्तं प्रकरणं[22] ॥ छ ॥

---

१ स्वभावद्वेषात् ।

२ अन्यपुत्रदारानुरोधाद्वा अतुष्यंतम् ।

३ अरण्यं तपसे यास्यामीति ।

४ *

५ *

६ *

७ धर्मविजयिन। कुमारस्य कोशोपार्जनोपायमुक्त्वा क्षोभविक्रय(यि)नः प्रोच्यते ।

८ वक्ष्यमाणमदनीयमोहनीययोगैर्देहकव्यंजनहस्तेन धनपतीनतिसंधायापहरेत् तेषां धनमित्यर्थः ।

९ दुर्गलंभोपायाभिहितप्रयोगैरुपजापादिभिर्दुर्गसंस्थं द्रव्यमपहरेदित्यर्थः ।

१० आत्मनः शक्त्युपचयं कुर्यात् ।

११ प्रच्छादितपूर्ववर्णवेषादि । वटकषायस्नातः सहचरकल्कदिग्धः कृष्णो भवतीत्यादिप्रयोगैः ।

१२ कार्वादिव्यंजनानां सखा भूत्वा ।

१३ रक्षाशैथिल्येषु ।

१४ पुकलोपवधप्रतिषेधार्थम् ।

१५ *

---

1 SJG वन्धवध । 2 S प्रतिगृहीता । 3 SJG °माश्रयेत । 4 S कोदन्ड; S\l कोशदण्ड । 5 S °गृहं । 6 SJG वा । 7 S\l सुवर्ण । 8 SJG द्रेम । 9 SJG श्रोत्रियभोग्यं । 10 G देव । 11 SJ वा गूढं; G विधवाद्रव्यं वा । 12 S पात्राणि । 13 SJ मन्धायापहरेत्, G °हरेत् । 14 SJG पारग्रामिकं । 15 [illegible] पावण्डच्छद्मं । 16 SJG छिद्रे । 17 SJG तत्र ये । 18 SJG 'मां' नास्ति । 19 S मनुं (S\l भर्तुं) नाहं (S\l तानहं), J भर्तुं नाहं; [illegible] मनुं तानहं । 20 SJG नोपस्थासे इति । 21 SJG इत्यवरुद्ध । 22 SJG 'इति...प्रकरणं' नास्ति ।

अपरुद्धं[1] तु मुख्यपुत्राववसर्पाः[2] प्रतिपाद्यानयेयुर्माता वा प्रतिगृहीता[3]। त्यक्तं[4] वा गूढपुरुषाः शस्त्ररसाभ्यां हन्युः। अत्यक्तं तुल्यशीलाभिः स्त्रीभिः पानेन मृगयया वा प्रसंजयित्वा रात्रावुपगृह्यानयेयुः।

उपस्थितं च राज्येन मदूर्ध्वमिति सांत्वयेत्[5]।
एकस्थमथ संरुन्ध्यात् पुत्रवांस्तु प्रवासयेत्[6] ॥

॥ इति विनयाधिकारिके अष्टादशोऽध्यायः ॥ छ ॥[8] [१२ प्र.]

*

[राजप्रणिधिः ।]

राजानमुत्थितमनूत्तिष्ठंते[7] भृत्याः। प्रमाद्यन्तमनुप्रमाद्यंति। कर्माणि चास्य भक्षयंति द्विषद्भिश्चातिसंधीयते। तस्मादुत्थानमात्मनः कुर्वीत।

नालिकाभिरहरष्टधा[9] विभज्य[10] रात्रिं च विभजेत्[11]। छायाप्रमाणेन वा[12]।

१ पूर्वं दुष्टे पितर्यदुष्टस्यापरुद्धस्य वृत्तमभिहितं भविष्यतो राज्ञो रक्षार्थमिदानीं दुष्टेऽपरुद्धे अदुष्टस्य राज्ञो वृत्तिरभिधीयते।

२ मंत्र्यादिपुत्रास्त एवावसर्पा राज्ञा प्रणिहितत्वात् प्रतिपाद्य वा राज्यमानयेयुः। माता वा तस्य प्रतिग्रहीता राज्ञोपचारैरावर्जिता आनयेत्।

३ पौरुष्यावसंधेयम्।

४ अदुष्टम्।

५ मत्परोक्षे तवैव राज्यमिति सांत्वयेदनुनयेत् शुद्धिमन्तम्। आहार्यबुद्धिं तु एकस्थं निरुद्धसंचारं संरुन्ध्यात्। दुर्बुद्धिं तु पुत्रवांश्चेदन्यस्मिन् योग्ये पुत्रे सति प्रवासयेद् उपांशुवधेन हन्यात्। राज्यरक्षार्थं सावद्यलेशो बहुपुण्यराशिरिति वचनात्।

६ आसन्नतरेभ्यः पुत्रेभ्यो रक्षणमभिधायासन्नेभ्यो मंत्र्यादिभ्यो रक्षाप्रकारमाह।

७ राजानमुत्थितं स्वव्यापारे सततोद्युक्तं अनूत्तिष्ठन्ते अनन्तरमेवोत्तिष्ठंते स्वव्यापारेषु सततोद्युक्ता भवंति। स यष्टीकण्टकाः प्रकृतय इति वचनात्। उक्तं च–

यत्किंचित्कुरुते राजा शुभं वा यदि वाऽशुभम्।
भृत्यास्तदनुकुर्वंति नर्तक्यो नर्तकं च [या] ॥

......च भृत्येषु राज्ञो रक्षा संपद्यते। अप्रयुक्तो राजा न स्वैः परैश्चातिसंधीयते। एवं स्वतोऽपि रक्षा। प्रमाद्यंत इंद्रियार्थेषु प्रसज्यंतमनुप्रमाद्यंति। उक्तं च–

राजानुग्यीयंते न स्वैः स्वयं कार्येष्वनुत्थितः।
न सुयोगोऽस्ति गात्राणामनुद्युक्तेऽन्तरात्मनीति ॥

ततश्च रक्षारहितमिदं भवतीति भावः। दोषांतरं च दर्शयति। कर्माणि च। उपधारारसमाहर्तारः कर्मणां फलानि चास्य भक्षयंति। राज्ञो निरवधानत्वात्। मंत्रिणामसमते च कृत्याः परेषां भक्षयन्ति ततश्च प्रमादः। अत एव द्विषद्भिश्चातिसंधीयते। तस्मादुत्थानमुद्योगमात्मरक्षार्थं कुर्वीत। अनुष्ठानार्थं कालविभागार्थमाह।

1 BJG अवरुद्धं। 2 B पुत्र। 3 BJG °भरगर्भा। 4 BJG 'वा' नास्ति। 5 BJG प्रगत्य राज्ञा°। 6 J मत्सोऽधर्ममिति। 7 BJG वा। 8 B धर्मदत्तमनाराद्धे न इति क्रम°, J प्रथमेऽधिकरणेऽष्टादश° अध्या°; B प्रथमाधिकरणे अध्या° अष्टाद°। 9 BJ 'मनुतिष्ठनम्, BJ मनुत्थित°। 10 B नालिका, J नलिका, G नलिका। 11 BJG 'विभज्य' नास्ति। 12 J विभजेत्।

त्रिपौरुषी पौरुषी चतुरंगुला नष्टच्छायो[1] मध्याह्न इति चत्वारः[2] पूर्वे-दिवसस्याष्टभागाः ।

{छायापौरुषाभिधानस्य द्वादशांगुलशंकोस्तत्प्रमाणेन वा दिनविभाग-स्तदेवाह त्रिपौरुषीति । आदित्योदये षण्णवत्यंगुला पौरुषच्छाया भवति । सा यदि त्रिपौरुषी षड्त्रिंशदंगु[३२ द्वि.]लावशिष्यते । तदा पूर्वो दिवसस्याष्टभागो व्यतीतो भवति । यदा पौरुषी द्वादशांगुला तदा द्वितीयोऽष्टभागः । यदा चतुरंगुला तदा तृतीयोऽष्टभागः । यदा शंकुमूलप्रविष्टा च्छाया भवति तदा चतुर्थोऽष्टभागः । नष्टच्छायो मध्यान्ह इति चत्वारः पूर्वेदिवसस्याष्टभागाः ॥ अतिदेशमाह ॥ छ ॥}

तैः पश्चिमा व्याख्याताः । तत्र पूर्वेदिवसस्याष्टभागे रक्षाविधानमाय-व्ययौ च शृणुयात् । द्वितीये पौरजानपदानां कार्याणि पश्येत् । तृतीये स्नानभोजनं सेवेत् । चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहम[२२ प्र.]ध्यक्षांश्च कुर्वीत । पञ्चमे मन्त्रिपर्षदा पत्रसंप्रेषणेन मंत्रयेत्, चारगुह्यबोधनीयानि बुद्ध्येत । षष्ठे स्वैरविहारं मंत्रं[11] वा सेवेत । सप्तमे हस्त्यश्वरथायुधीयान् पश्येत् । अष्टमे सेनापतिसखो विक्रमं चिन्तयेत् ।

१ विभक्तादोरात्रे ।

२ नागरिकचरदेष्टृसमाहर्त्रंतपालादिभिः प्रज्ञातो रक्षाविधानं दैवमानुषपीडादि ।

३ अध्यक्षातिसंधाननिवारणार्थम् ।

४ धर्मस्थीयकंटकशोधनोक्तविधिना व्यवहारान् ।

५ व्यायामोपलक्षणार्थम् ।

६ देवपितृअतिथिपूजोपलक्षणार्थम् ।

७ समाहर्त्रादिसमानीतहिरण्यस्य स्वस्वचित्तरवाद् कुर्वीत । स्वयं दृष्टस्य न परिवर्तनादि संभवतीति । अध्यक्षबुद्धिसूचे दृष्टेऽन्यान् कुर्वीत ।

८ संज्ञाभिः ।

९ न तैः सुखं स्यादिति गीतनृत्तादिनिमित्तं विह......... ।

१० सति कार्योत्थाने ।

११ स्नानभोजनसंस्कृष्टान् सारफल्गुविभागार्थम् ।

१२ प्रकाशकूटयुद्धव्यूहरचनादिभिः प्रतिदिनं चिन्तितश्च विक्रमः सुस्थितो भवति ।

प्रतिष्ठितेऽहनि सन्ध्यामुपासीत । प्रथमे रात्रिभागे गूढपुरुषान् पश्येत्। द्वितीये स्नानभोजनं सेवेत स्वाध्यायं च कुर्वीत। तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टः, चतुर्थपंचमौ शयीत। षष्ठे रात्रिभागे तूर्यघोषेण प्रतिबुद्धः शास्त्रमितिकर्तव्यतां च चिन्तयेत्। सप्तमे मन्त्रमध्यासीत गूढपुरुषांश्च [११ दि.] प्रेषयेत्। अष्टमे ऋत्विगाचार्यपुरोहित[सख:] स्वस्त्ययनानि प्रतिगृह्णीयात्। चिकित्सकमहानसिकमौहूर्तिकांश्च पश्येत्। सवत्सां धेनुं वृषभं प्रदक्षिणीकृत्योपस्थानं गच्छेत्।

आत्मबलानुकूल्येन'' वा निशाहर्भागान् प्रविभज्य सेवेत।

उपस्थानगतः कार्यार्थिनामद्वारासंगं कारयेत्। दुर्दर्शो हि राजा कार्याकार्यविपर्यासमासन्नैः कार्यते। तेन प्रकृतिकोपमरिवशं वा गच्छेत्। तस्मा-

देवताश्रमपाषंडश्रोत्रियपशुपुण्यस्थानानां बालवृद्धव्याधितव्यसन्यनाथानां स्त्रीणां च क्रमेण कार्याणि पश्येत् । कार्यगौरवादात्ययिकवशेन वा ।

सर्वमात्ययिकं कार्यं श्रुणुयान्नातिपातयेत् ।
कृच्छ्रसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यं वापि जायते ॥ [३४प्र.]
अग्न्यगारगतः कार्यं पश्येद्वैद्यतपस्विनाम् ।
पुरोहिताचार्यसखः प्रत्युत्थायाभिवाद्य च ॥
तपस्विनां तु कार्याणि त्रैविद्यैस्सह कारयेत् ।
मायायोगविदां चैव न स्वयं कोपकारणात् ॥
राज्ञो हि व्रतमुत्थानं यज्ञः कार्यानुशासनम् ।
दक्षिणा वृत्तिसाम्यं तु दीक्षा तस्याभिषेचनम् ॥

तथा चोक्तम्-

न तपोभिर्व्रतैर्यज्ञैः पुण्यमाप्नोति पार्थिवः ।
संरक्षितप्रजाधर्मात्षष्ठमंशं यथाभुवन् ॥
प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् ।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां हि प्रियं हितम् ॥

---

१ देवद्रव्यादिनिमित्तो विवादः ।
२ तीर्थतडागादीनाम् ।
३ असमासव्यवहाराणाम् ।
४ देवताकार्यं प्रथमं...... ।
५ अत्ययो विनाशो यस्य दृश्यते तदेवादौ पश्येत् ।
६ अनुष्ठानावसानं कुर्यात् ।
७ होमशालास्थितः । अग्निप्रत्यक्षं साक्षिणः प्रष्टव्या इति ।
८ पंडिततपस्विनामादरख्यापनार्थम् ।
९ पुरोहितोपाध्यायाना सखा भूत्वा संशयनिच्छेदार्थम् ।
१० तेषामभ्यर्हितत्वात् ।
११ स्वंसमोहादिप्रयोगविदाम् ।
१२ कुपिता मूर्खतपस्विनः शापं प्रयच्छन्ति ।
१३ *
१४ अन्यायनिवारणम् ।
१५ रिपौ सुतेऽपि वा शास्त्रोक्तदण्डधारणात् ।
१६ मात्स्यन्यायप्रतिषेधात् ।
१७ इहलोकसिद्धिलक्षण राज्ञो भवति ।
१८ स्वधर्मप्रवर्तने तद्धर्मषडंशावाप्ति ।
१९ मृगयादिव्यसनं हित राज्ञो उभयलोकविरोधात् ।
२० रक्षानिराकुलत्वम् ।
२१ राज्ञो हितं लोकद्वयसंसिद्धः ।

---

1 SG वा विजायते , J वाभिजायते. । 2 SJG च । 3 SJG दीक्षितस्याभिषेचनम् । 4 SJG मुद्रितेषु पुस्तकेषु 'तथा चोक्त.........यथाभुवन्' नास्ति । 5 SJG J ।

तस्मान्नित्योत्थितो राजा कुर्यादर्थानुशासनम् ।
अर्थस्य मूलमुत्थानमनर्थस्य विपर्ययः ॥
अनुत्थाने ध्रुवो नाशः प्राप्तस्यानागतस्य च ।
प्राप्यते फलमुत्थानाल्लभते चार्थसंपदम् ॥

॥ इति विनयाधिकारिके [२४ द्वि.] एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ छ ॥

*

[निशान्तप्रणिधिः ।]

[*निशान्तप्रणिधिः ।] वास्तुकप्रशस्ते देशे सप्राकारपरिपा(खा)द्वारमनेककक्ष्यापरिगतमंतःपुरं कारयेत् ।

कोशगृहविधानेन मध्ये वासगृहम् । गूढभित्तिसञ्चारं मोहनगृहं तन्मध्ये वासगृहं कारयेत् । भूमिगृहमासन्नचैत्यदेवतापिधानद्वारमनेकसुरङ्गासञ्चारं वा तस्योपरि प्रासादं वा गूढभित्तिसोपानं शुषिरस्तम्भप्रवेशा-

१ प्रजानां करणीयार्थशिक्षणम् । २ चतुर्विधस्य ।
३ राज्ञोऽनुद्योगे प्रजाभिः प्राप्तस्यार्थस्य विनाशो भवति ।
४ भविष्यतश्चार्थस्य योगलक्षणं फलं राज्ञा प्राप्यते ।
५ अर्थानां पुरुषम् ।
* निशान्तप्रणिधिरिति सूत्रम् । निशाम्यंति निश्चलीभवंत्यत्र राजादयो निशायां अंतो वा यदत्र गम्यते तन्निशांतमंतःपुरम् । तत्र प्रणिधिः प्रणिधानम् । स्थावरजंगमानां तत्र प्रणिधानं सावधानता । राज्ञ आत्मनो दाराणां च रक्षणार्थमिति सूत्रार्थः । संबंधस्त्विदं एवमेव दाररक्षणं निशांतप्रणिधौ प्रवक्ष्याम इति । अत्र द्वारेभ्यो रक्षणं दाराणां चारक्षणमिति । (इदं सूत्रं मूलभूतपंक्तौ लिखितं नोपलभ्यते । टिप्पणी चेयं पृष्ठपार्श्वभागे लिखिता समुपलभ्यते—सं०)
६ दाराणामात्मनश्च रक्षार्थं गृहरचनां तावदाह—वास्तुका वास्तुविद्याविद्भिः प्रकर्षेण शस्ते ।
७ वक्ष्यमाणलक्षणे कोशगृहम् । तस्य विधानम् । चतुरस्रां वापीं निरुदकोपक्लेशां खानयित्वेति सर्वं योज्यम् । तन्मध्ये वासगृहम् । राज्ञो वासाय शय्यागृहम् । गूढभित्तिसंचारमिति—गूढो भित्तिषु संचारो यस्मिंस्तद्रूपकर्तुः प्रविष्टस्य मोहजननत्वात् मोहनगृहम् । तन्मध्ये वा वासगृहं कारयेत् ।
८ भूमिगृहं वा परैरविदितं तद्गोपनार्थं वा प्रकटराजगृहस्यातः किल देवचैत्य इष्टकाभिश्चीयत इति । भित्तेः सरस्वत्या वा चयनम् । तत्रासन्नचैत्यकाष्ठदेवतैव यंत्रप्रयोगादपिधानद्वारं तद्देवतायतनमिति जनैः प्रतीयते । न भूमिगृहद्वारमिति भावः । अनेकसुरंगासंचारमापद्यपसारार्थं वासगृहं कारयेदिति संबंधः ।
९ अनेकभूमिकं घंटामध्यसारककलशोपेतम् ।
१० भित्तिगर्भविरचितसोपानत्वात् । गूढेत्यादि ।
११ शुषिरस्तंभेत्यादि । शुषिरस्तम्भेषु रचितप्र(सू)क्ष्मसोपानत्वात् प्रवेशोऽपसारश्च स्तंभमध्येनैव भवति । तद्वासार्थं कारयेत् ।

1 S राजप्रणिधिः एकोनविंशोऽध्यायः; J प्रथमेऽधिकरणे राज० एकोन०; G प्रथमाधिकरणे एकोनें राज° । 2 SJG °कक्ष्या । 3 SJ 'मध्ये' पतितः; Srl G वा मध्ये वास° । 4 SJG वा वासगृहं । 5 SJG 'कारयेत्' नास्ति । 6 SJG °हं वासमासन्नचैत्य° । 7 SJ °पिधान । 8 SJG 'वा तस्योपरि' नास्ति । 9 SJG शुषिर° ।

पसारं [३५अ.] वा वासगृहं यन्त्रबद्धतलावपातं[1] कारयेदापत्प्रतीकारार्थम् आपदि कारयेत् । अतोऽन्यथा वा विकल्पयेत् । सहाध्यायिभयात्[2] ।

मानुषेणा[3]ग्निना त्रिरपसव्यं परिगतमन्तःपुरमग्निरन्यो न दहति । न चात्रान्योऽग्निर्ज्वलति[4] । वैद्युतेन भस्मना मृत्संयुक्तेनौघवर्ष(लि)प्तं च[5] ।

जीवन्ती[6]श्वेता[7]मुष्ककपुष्पवन्दाका[8]भिरक्षीवे[9] जातस्याश्वत्थस्य प्रतानेन गुप्तं[10] सर्पा विषाणि वा न [३५द्वि.] प्रभवंति ।

मयूरपृषतनकुलोत्सर्गः[11] सर्पान् भक्षयंति । शुकसारिके भृङ्गराजो[12] वा सर्पविषशङ्कायां क्रोशंति । क्रौंचो विषाभ्यासे माद्यति ग्लायति जीवंजीवको म्रियते मत्तकोकिलः । चकोरस्याक्षिणी विरज्येते । इत्येवमग्निविषसर्पेभ्यः प्रतिकुर्वीत ।

पृष्ठतः[13] कक्षाविभागे स्त्रीनिवेशो[14] गर्भव्याधि[15]संस्था वृक्षोदकस्थानं च । बहिः कन्या-कुमारपुरम्[16] । पुरस्तादलङ्कारभूमिर्मन्त्रभूमिरुपस्थानं कुमाराध्यक्षस्थानं च । कक्षांतरे[17]ष्वन्तर्वंशिक[18]सैन्यं तिष्ठेत् ।

---

१ तलं भूमिकातलोपरि फलकाख्यादिलक्षणं तस्यावपातः शत्रोरुपरि पातः । स यंत्रेणाबद्धो यस्य कार्यकाले कीलापनयनात्पततीति कारयेदिति । राज्ञो वासगृहे यथापूर्व्यत्नकरणं आपत्प्रतीकारार्थम् । आपदि वा अविश्वस्तो कारयेत् । पूर्वकृते [illegible] मंत्रभेदः स्यादिति ।

२ मतिविभवैर्विभजनं कल्पयेत् । सहाध्यायिनामप्येवमेव धार्यं तत्र सावधाना मतिसंघातं दर्शयंते ।

३ मानुषाग्निः शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा नरस्य वामपार्श्वकायां अश्मापवेणुनिर्मथनोत्पन्नो मानुषोऽग्निरुल्कारूपेण । त्रिरपसव्यं त्रीन् वारान् अप्रदक्षिणेन परिगतं नीराजितमग्निरन्यो न दहति । स एव दहतीति भावः । यद्यपि च मानुषेणाग्निना परदुर्गमादीपयेयुरिति ।

४ महानसस्थ्रीपादावपि ।

५ विद्युद्दग्धस्य वृक्षस्य भस्मना वल्मीकमृदायुक्तेन करकजलेनार्द्रितेन ।

६ डोडी । ७ गिरिकर्णिका । ८ मुष्कके जातपुष्पोपलक्षितो वंदाकः ।

९ शोभांजने । १० चंदनमालाविरचितेन ।

११ एतेषां निशांते उत्सर्गो मोक्षः सर्पान् भक्षयति एते उत्सृष्टाः सर्पान् भक्षयंतीत्युपचारः ।

१२ कृष्णः शुकप्रमाणः पक्षी ।

१३ मध्यमकक्षावस्थितवासगृहात् पृष्ठतः । १४ सुभगकुलस्त्रीगृहाणि ।

१५ एकतो गर्भिण्यः अन्यतो व्याधिताः । १६ कुमाराणां अप्राप्तानां च । १७ प्राकारमूलेषु ।

१८ अंतर्वंशो राज्ञः पुत्रदारं यत्र नियुक्तोऽन्तर्वंशिकस्तस्य सैन्यम् ।

अन्तर्गृहगतः स्थ [३६ प्र.] विरस्त्रीपरिशुद्धां देवीं पश्येत्[1] ।

श्रूयते हि[2] देवीगृहे निलीनो[3] भ्राता भद्रसेनं जघान । मातुःशय्यांतर्गतश्च [4]जननीप्रोत्साहितः कनिष्ठपुत्रदत्तयौवराज्यं कारूषविषयाधिपं दध्राख्यं 'पुत्रो दुर्जयः <जघान इत्युत्तरत्रानुवर्तते[4]> लाजान्मधुना[5] विषेण [6]विपर्यस्य देवी[7] काशिराजम् । विषदिग्धेन नूपुरेण वैरन्त्यम् । मेखलामणिना सौवीरम् । जालूथमादर्शेन । वेण्यां[8] गूढं शस्त्रं कृत्वा देवी [9]विदूरथं जघान । तस्मादेतान्यास्पदानि परिहरेत् ।

मुंडजटिलकुहकप्रतिसंसर्गं वा[३६ द्वि.]ह्याभिश्च दासीभिः प्रतिषेधयेत् । न चैताः कुल्याः पश्येयुः । अन्यत्र गर्भव्याधिसंस्थाभ्यः[11] । रूपाजीवाः स्नानप्रघर्षशरीराः [13]प्रवर्तितवस्त्रालङ्काराः पश्येयुः । अशीतिकाः पुरुषाः पञ्चाशत्का वा [15]स्त्रियो मातापितृव्यञ्जनाः स्थविरवर्षधराभ्यागारिकाश्चावरोधानां शौचाशौचं विद्युः स्थापयेयुश्च स्वामिहिते ।

स्वभूमौ च वसेत्सर्वः परभूमौ न सञ्चरेत् ।
न च बाह्येन संसर्गं कश्चिदाभ्यन्तरो व्रजेत् ॥
सर्वं[17] चावेक्षितं वस्तु निबद्धागमनिर्गमम् ।
निर्गच्छेदभिगच्छेद्वा मुद्रासंक्रान्तभूमिकम् ॥

॥ इति विनयाधिकारिके निशांतप्रणिधिः विंशोऽध्यायः ॥

*

१ भद्रसेनस्य । २ भ्रातोदय । ३ अनिच्छन्ती बलादभिगच्छंतम् ।
४ व......धिपं दण्डपारुष्यातिपीडिता । ५ परंतपं (?)......... ।
६ अयोध्याधिपं स्वभावद्वेषात् ऋतावपि अनभिगता कामेन पीडिता ।
७ वृष्णिविषयपतिं मण्यापहारात् विद्विष्टा ।
८ वाकूर्दंडयोश्च पारुष्यमर्यापहरणाक्रमौ । अभ्यासक्तिस्तथा द्वेषः स्त्रीभ्यो भर्तुर्भयास्पदम् ॥
९ मायायोगविदः । ते हि मन्त्राद्युपदेशद्वारेणाति...... ।
१० ....कौशलशालिनीभिः । ११ देवीचित्ताऽविघटनार्थम् ।
१२ देवीनां कुलभवाः स्त्रियो भ्रात्रादयः कुमंत्रनिषेधार्थम् । १३ तत्र न दोषः ।
१४ स्नानोद्वर्तनं.........राजकीयवस्त्रालंकार....... । १५ उपतिष्ठेयुः ।
१६ अंतश्चराणां कृतकमातापितरः राजप्रणिहिताः... ।
१७ सावित्र्यादिमहासतीनिदर्शनादिभिः ।
१८ बाह्यो वासः संचारोऽपि निषिध्यते । परिचयात् स्नेहस्ततः कुमंत्राः संभवंति ।
१९ सर्वं च सारफल्गु कुप्यादि द्रव्यं अवेक्षितं अंतःपुरद्वारस्थैः† .... ।
(† इये टिप्पणी द्विपंक्तिपरिमिता विस्तृता शाखवे परं विनष्टाक्षराऽतोऽग्रस्यः पाठोऽद्याऽस्याः ।)

1 sJG पुस्तकेषु पश्येदित्यनन्तरं 'न कश्चिदभिगच्छेत्' इत्यधिकं पठ्यते । 2 sJG 'श्रूयते हि' नास्ति । 3 sJG °लीनो हि भ्राता । 4 sJG पुस्तकेषु 'जननी'त्यारभ्य 'वर्तते' पर्यन्ताः शब्दा नोपलभ्यन्ते । तत्स्थाने 'पुत्र' कारुश'मिति पठ्यते । 5 sJG मधुनेति । 6 sJG 'वि' पतितः । 7 sJG जालूथ° । 8 s वेण्यागूढं । 9 JG विदूरथं । 10 sJG चैनाः । 11 J °संस्थाभ्याम् । 12 sJG सृष्ट-शरीराः । 13 sJG परिव° । 14 sJG आ° । 15 sJG स्त्रियो वा । 16 sJG °पाद° । 17 sJG द्रव्यं । 18 sG °भिग° । 19 J प्रथमेऽधिकरणे विंशोऽध्यायः । G प्रथमाधिकरणे विंशो° निशान्तप्रणिधिः ।

[आत्मरक्षितकम् ।]

शयनादुत्थितः स्त्रीगणैर्धन्विभिः परिगृह्येत । द्वितीयस्यां कक्षायां कञ्चुकोष्णीषिभिर्वर्षधराभ्यागारिकैश्च तृतीयस्यां कुब्जवामनकिरातैश्चतुर्थ्यां मन्त्रिभिः संबन्धिभिर्दौ[३७ म.]वारिकैः प्रासपाणिभिः । पितृपैतामहमहासम्बन्धानुबद्धं शिक्षितमनुरक्तं कृतकर्माणं च जनमासन्नं कुर्वीत ।

नान्यतोदेशीयमकृतार्थमानम् । स्वदेशीयं वाप्यकृत्योपगृहीतम् । अंतर्वंशिकसैन्यं राजानं अन्तःपुरं च रक्षेत् ।

गुप्ते देशे माहानसिकः सर्वमास्वादबाहुल्येन कर्म कारयेत् । तद्राजा तथैव प्रतिभुञ्जीत । पूर्वमग्नये वयोभ्यश्च बलिं कृत्वा प्रतिभुञ्जीत ।

१ पंचादिपरिकल्पितो जनसमूहो गणः । यथा चोक्तम्–

पंचावरं गणं विद्यादाशतादिति भार्गवः ।
यथासामर्थ्यमित्येवं बार्हस्पत्याः प्रचक्षते ॥

२ धनुर्वेदप्रवीणैः । राजशरीररक्षार्थम् । अन्येषां शस्त्रिणां अंतःपुरे अप्रवेशात् । धनुर्ग्रहणं च सर्वायुधाऽधिष्ठयप्रदर्शनार्थमुक्तम् ।

यान्यायुधानि शस्त्राणि स्थावराणि चराणि च ।
चक्षुषो गोचरे तानि न तेषां गोचरे धनुरिति ॥

३ प्रथमकक्षायामिति शेषः ।
४ कंचुका आप्रपदीनाः कूर्पासकाः । उष्णीषाः सर्वमुखव्यापीनि शिरोवेष्टनानि । तानि विद्यंते येषां वर्षधरादीनाम् ।
५ यौनादिः संबंधः ।
६ क्षेप्यायुधहस्तैः ।
७ * (विस्तृताऽत्र टिप्पणी दृश्यते । परं विनष्टाक्षरा इति नोद्धर्तुं शक्यते ।)
८ कृतं बहुशः समरेषु अद्भुतं कर्म येन तं जनं शस्त्रपाणिं आसन्नम् ।
९ तमपि कृतार्थमानं शिक्षितमनुरक्तं कृतकर्माणं आसन्नं कुर्वीत ।
१० पितृपैतामहादिकम् ।
११ आसन्नं च कुर्वीतेति संबंधः । उक्तं च–

अपराद्धानि मित्राणि भृत्यानपि विरोधिनः ।
.................आसाद्य कुर्वीत विचक्षणः ॥

१२ पूर्वोक्तम् । १३ ....मभिधाय रसदेभ्योऽभिधातुमाह ।
१४ नियुक्तपतिरिक्तानां अदृश्ये ।
१५ शाकतंडुलादि ।
१६ परिचारकपेषकपाचकादिभिः क्रमेण आस्वादितैः ।
१७ ने(?)ति संबन्धः । १८ यदि न विपर्लिंगम् ।

1 SJG °स्या° । 2 SJG °वरा° । 3 SJG 'च' पतित. । 4 SJG 'च' पतितः । 5 S वाऽप्यकृ°; JG वाप्यपकृ° । 6 SJG 'प्रतिभुञ्जीत' इति नास्ति ।

अग्नेर्ज्वालाधूमनीलता शब्दस्फोटनं च विषयुक्तस्य वयसां विपत्तिश्च । अन्नस्योष्मा मयूरग्रीवाभः शैत्यं आशुक्लिष्टस्येव वैवर्ण्यं सोदकत्वमक्लिन्नत्वं च । व्यञ्जनानामाशुशुष्कत्वम् 'कार्थध्यामफेनविच्छिन्नभावो गंधस्पर्शरसवधश्च । द्रवेषु हीनातिरिक्तच्छायादर्शनं फेनपटलसीमंतोर्ध्वराजीदर्शनं च । रसस्य मध्ये नीला राजी पयसश्च ता[३७ छि.]म्रा मद्यतोययोः काली दध्नः श्यामा मधुनः श्वेता । द्रव्याणामार्द्राणामाशुम्लानत्वमुत्पक्वभावः । क्वाथनीलश्यामता च । शुष्काणामाशुशातनं वैवर्ण्यं च । कठिनानां मृदुत्वम् । मृदूनां[11] च कठिनत्वम् । तदभ्यासे[13] क्षुद्रजंतुवधश्च । आस्तरणप्रावरणानां ध्याममंडलता । तंतुरोमपक्ष्मशातनं च । लोहमणिमयानां पंकमलोपदेहता । [21]स्नेहरागगौरवप्रभाववर्णस्पर्शवधश्चेति विषयुक्तस्य लिङ्गानि ।

विषप्रदस्य तु शुष्कश्यामवक्त्रता वाक्संङ्गः स्वेदो जृम्भणं चातिमात्रं

---

१ यदेव दर्शयन्नाह ।
२ शब्दोपलक्षितं भस्मादेरिति दोषः । ३ हस्तमृदितस्येव ।
४ काथभावोऽग्निप्रयत्नानेऽपि । ध्यामभावो द्रव्यान्तरास्पर्शेऽपि । फेनभावो विच्छिन्नभा॰ वश्च सद्रेस्वभावेऽपि ।
५ रसादिषु । ६ प्रकृतेर्विकारः । ७ * । ८ * । ९ मधुरवटकादीनाम् ।
१० शाकादीनामार्द्राणां आशुम्लानत्वं हरितानामप्युत्पक्वभावः । क्वाथता शुंठादिदेशे श्यामता नीलता च ।
११ कठिनानामिति शुष्कनालिकेरादीनाम् । १२ मृदूनामिति कदलीफलादीनाम् ।
१३ पिपीलिकादि । १४ तूलिकंबलादीनाम् ।
१५ श्यामीकृतानि मंडलानि स्थाने स्थाने दृश्यंते ।
१६ कर्पासादिमयानाम् । १७ अविमृगादिरोममयानाम् । १८ रल्लकादीनाम् ।
१९ लोहानि सुवर्णरजतताम्रकालायसादीनि तन्मयानाम् । २० पद्मरागादिमणिमयानाम् ।
२० पंकोपदेहता रजोधारणम् ।
२१ स्नेहादीनां वधः स्निग्धमस्निग्धम् । रक्तरागस्य वैराग्यम् । गौरवस्य गुरुणो लघुत्वम् । प्रभा॰ ववधो भ्रामकादीनां सामर्थ्यविनाशः । वर्णवधो रक्तस्य श्वेतत्वम् । स्पर्शवधः श्लक्ष्णं स्पृश्यमानं परुषं भवतीत्यर्थः ।
२२ रागो लोहितादिविकृतिभेदः । २३ सामर्थ्यम् ।
२४ रागसमुदायः । २५ श्लक्ष्णत्वम् ।
२६ शुष्कश्च मातंकपा मुखशोषे(षे) सति, श्यामवक्त्रता उद्वेगाद् वैवर्ण्यम् । २७ *

1 Jrl अग्नेर्धूमनीलता । 2 sJo °स्वेर । 3 sJo अक्लिन्नं । 4 sJo च क्वाथ । 5 sJo श्याम° । 6 sJo फेनपटल, srl फेनपटल । 7 sJo 'च' पतितः । 8 sJ orl श्यामा च । 9 s म्लानत्वं; srl Jo म्लान । 10 sJo °श्यामता । 11 sJo °त्वं च । 12 sJo °षे । 13 sJo तत्र । 14 sJo श्याम°, srl ध्यामस्याय, Jrl ध्यामस्याय । 15 s पाङ्कलेप°; srl पंकमले°, Jrl पंकलेप° । 16 sJ निद्युक्तलिङ्गानि, o इति विद्युक्तलिङ्गानि । 17 sJo तत्र । 18 sJo मिथु° ।

वेपथुः । प्र[१८ प्र.]स्खलनं वाक्यविप्रेक्षणमावेगः कर्मणि स्वभूमौ चानवस्थानमिति । तस्मादस्य जाङ्गुलीविदो भिषजश्चासन्नाः स्युः ।

भिषग् भैषज्यागारादास्वादविशुद्धमौषधं गृहीत्वा पाचकपेषकाभ्यामात्मना च प्रतिस्वाद्य राज्ञे प्रयच्छेत् ।

पानं पानीयं चौषधेन व्याख्यातम् । कल्पकप्रसाधकाः स्नानशुद्धशरीरहस्ताः समुद्रमुपकरणमन्तर्वंशिकहस्तादादाय परिचरेयुः ।

स्नापकसंवाहकास्तरकप्रसाधकोदकपरिचार[१८ द्वि.]करजकमालाकारकर्म दास्यः प्रसिद्धशौचाः कुर्युः । ताभिरधिष्ठिता वा शिल्पिनः । आत्मचक्षुषि निवेश्य वस्त्रमाल्यं दद्युः । स्नानानुलेपनप्रघर्षचूर्णवासस्नानीयानि च स्ववक्षसि वाहुषु च । एतेन परस्मादागतकं व्याख्यातम् ।

कुशीलवाः शस्त्राग्निरसक्रीडावर्जं नर्मयेयुः । अ(आ)तोद्यानि चैषामन्तस्तिष्ठेयुः । अश्वरथद्विपालङ्काराश्च ।

---

१ स्तनेऽपि गते ।

२ परवाक्याकर्णनं किमहं ज्ञातोऽस्मि मत्कथामेव कुर्वन्तीत्याशंकया ।

३ आवेगः सर्वांगानामाकुलत्वम् । उक्तं च–

यः कश्चित्त्वरितगतिर्निरीक्षते मां संभ्रान्तः स्थिरमभिसर्पति द्रुतं वा ।
तत्सर्वं खलु मम शंकतेऽन्तरात्मा स्वैर्दोषैर्भवति हि शंकितो मनुष्यः ॥

४ यस्मादेवं परप्रयुक्ता विषं प्रयच्छन्ति तस्मात् ।

५ बौद्धप्रसिद्धा विद्या जांगुली । उपलक्षणं गारुडमंत्रादीनामेतत् । ६ सुरादि ।

७ यदपि पयस्य हस्ताद्गृह्यते तेन प्रत्येकं प्रतिस्वादितं राज्ञे प्रयच्छेत् । चकारात्ताम्बूलादिकम् ।

८ केशनखच्छेदकर्तारः । ९ शरीरशोभाकर्तारः । १० राजदास्यः ।

११ अथ तासां प्रावीण्यं नास्ति तदा ताभिर्विधात्रीभिरधि० ।

१२ वस्त्रादिदाने प्रत्ययनकल्पविधिमाह ।

१३ सुकुमारत्वादवयवस्य विषस्य च महावीर्यत्वात् ।

१४ स्नानं सुगंधद्रव्यनिर्मितं सार्द्रं यच्छिरसि प्रयुज्यते ।

१५ कुंकुमादि । १६ उद्वर्तनं सुगंधमेव प्रघर्षः ।

१७ चूर्णः शुष्कः स्नानोत्तरकालं केशवासाय यः प्रयुज्यते । १८ सुगंधवस्त्रः धूपः ।

१९ सुकुमारस्थाने । २१ स्वगृहागतेन ।

२२ तत्राप्ययमेव विधिः प्रत्यदाने द्रष्टव्य इति ।

२३ प्रत्येकं [स्त्री] दाराब्दः । २४ विनोदयेयुः । २५ अंतर्वंशिकहस्ते ।

---

1 J वाक्यविप्रेक्षण; Jvl वाक्यविप्रेक्षण । 2 S3 °वेगाः; Svl °वेगः । 3 J स्वकर्मणि । 4 SJG जाङ्गली° । 5 S पाचकपेषका° । 6 SJG वस्त्रहस्ता° । 7 SJG 'प्रसाधकोदकपरिचारक' नास्ति । 8 SJG 'प्रसिद्धशौचाः' नास्ति । 9 SJ 'च' नास्ति । 10 SJG स्ववक्षो । 11 SG च व्याख्यातम् । 12 SJG 'क्रीडा' नास्ति । 13 SJG आतोद्यानि । 14 SJG रथद्विपालंकारा° ।

आप्तपुरुषाधिष्ठितं यानवाहन[३९ अ.]मारोहेत् । नावं चाप्तनाविकाधिष्ठिताम् । अन्यनौप्रतिबद्धां वातवेगवशां च नोपेयात् ।

उदकान्ते सैन्यमासीत । मत्स्यग्राहविशुद्धमुदकमवगाहेत ।

व्यालग्राहविशुद्धमुद्यानं गच्छेत् । लुब्धकश्वगणिभिरपास्तस्तेनव्यालपराबाधभयं चललक्ष्यपरिचयार्थं मृगारण्यं गच्छेत् ।

आप्तशस्त्रग्राहाधिष्ठितः सिद्धतापसं पश्येत् ।

मन्त्रिपरिषदा सह सामन्तदूतं प[३९ ब.]श्येत् । सन्नद्धोऽश्वं रथं हस्तिनं वारूढः सन्नद्धमनीकं पश्येत् ।

निर्याणेऽभियाने च राजमार्गमुभयतः कृतारक्षं शस्त्रिभिर्दण्डिभिश्चापास्तशस्त्रहस्तप्रव्रजितव्यङ्गं गच्छेत् । न पुरुषसम्बाधमवगाहेत ।

यात्रासमाजोत्सवप्रहवणानि च दशवर्गिकाधिष्ठितानि गच्छेत् ।

यथा च योगपुरुषैरन्यान् राजाऽधितिष्ठति ।
तथाऽयमन्याबाधेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवानिति ॥

॥ इति विनयाधिकारिके एकविंशोऽध्यायः ॥ छ ॥

॥ समाप्तं चेदं विनयाधिकारिकं प्रथममधिकरणम् ॥

*

---

१ शिबिकादि । २ हस्त्यादि । ३ तत्रापि ।
४ उदकान्ततटद्वये । ५ रक्षार्थं जलक्रीडायाम् । ६ शिशुमारादि ।
७ उद्यानगमने विधानमाह । सिंहादि । ८ चलचर । ९ तथा ।
१० परातिसंधानभयात् । ११ प्रतिवाक्यादिदानार्थम् । १२ कृतकवचः ।
१३ स्वकीयम् । व्यूहरचनादौ विश्वासाभावात् ।
१४ निर्गमे प्रवेशे च । १५ निग्रहकर्तृभिः ।
१६ प्रत्यवायभयात् । अथैकार्थपदादवगाहेत तथा ।
१७ यात्रा देवादीनाम् । समाजः मल्लादिः । उत्सवः पुत्रोत्सवादिः । प्रहवणं विवाहादि ।
१८ दशपुरुषवर्गनियुक्ता दशवर्गिकाः । १९ प्रत्यपायप्रतीकारार्थम् ।
२० अत्र हेतुमाह । २१ तीक्ष्णरसदादिभिः । २२ शत्रून् । २३ विजिगीषुः ।
२४ गृहीतविद्यः कृतवृद्धसंयोगः सुविशुद्धामात्यसंपन्न उपगूहीतस्वपरपक्षो निश्चितमंत्रो रक्षितात्मगुप्तदार आत्मवानुच्यते ।

द्वितीयमधिकरणम् ।

[जनपदनिवेशः ।]

जनपदनिवेश इति सूत्रम् । भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिष्यंदवमनेन वा निवेशयेत् ।

शूद्रकर्षकप्रायं कुलशतावरं पंचकुलशतपरं ग्रामं क्रोशद्विक्रोशसीमानमन्योन्यारक्षं निवेशयेत् ।

नदी [४० प्र.] शैलवनभृष्टिदरीसेतुबन्धशमीशाल्मलीक्षीरवृक्षानन्तेषु सीम्नां स्थापयेत् ।

अष्टशतग्राम्या मध्ये स्थानीयं चतुःशतग्राम्या द्रोणमुखं द्विशतग्राम्याः कार्वटिकं दशग्रामीसङ्ग्रहेण स्थापयेत् । अन्तेष्वन्तपालदुर्गाणि जनपदद्वाराण्यन्तपालाधिष्ठितानि स्थापयेत् ।

तेषामन्तराणि वागुरिकशबरपुलिंदचंडालारण्यचरा रक्षेयुः ।

ऋत्विगाचार्यपुरोहितश्रोत्रियेभ्यो ब्रह्मदेयान्यदण्डकाराण्यभिरूपदायादकानि प्रयच्छेत् ।

---

१ जनाभावात्पूर्वमेवं ते पर्यंतेऽवस्थानं कुर्वंति यस्मिन् असौ पृथ्वीभागो जनपदस्तस्मिन् चातुर्वर्ण्यादेर्यथायोगमव[स्थापनमिति ।]

२ निविष्टपूर्वं अनिविष्टपूर्वं च । अनिविष्टपूर्वे जनपदशब्दो न प्रवर्तते । पर्यंतसमुद्रादी कथं यस्य निवेश इति चेत् श्रूयमाणनिवेशो भूतपूर्वः [स्वल्पवीरुत्पादिसुखसाध्यः ।] अश्रूयमाणनिवेशो महावृक्षावलुप्त [निःशेषनिवेशचिन्हो दुःख] साध्य इति भावः ।

३ स्वदेशाभिष्यंदवमनेन चेति । यथा निर्झरास्तनिम्ने कालांतरेण निःष्यंदो जलसंग्रहो भवति । तद्वत्तः प्रजाभिष्यंदः सन्ततिबाहुल्यम् । एकस्मिन्नेव कुटुम्बे पुत्रपौत्रभ्रातृभागिनेयादिबाहुल्यात् । न धान्यादिप्राचुर्यात् । मूलकुटुम्बमवस्थाप्य शेषाणामपकर्षणं वमनं तेन वा निवेशयेत् ।

४ विष्यादिभिरुपभोग्यत्वात् ।

५ कुलशतभेदे भवभेदस्तथा हि—

तुल्याधाने कुलं विप्रादिस्थानीयाः प्रचक्षते । दंपत्यं कुलमित्येके हलं त्वन्ये प्रचक्षते ॥ इति ।

तुल्याधान-दंपत्ययोः क्षेत्र-विभागेऽनंगत्वादेकद्वित्रिहलत्वेन कुलं तदुत्तममध्यमावरत्वमेष्यते ।

६ अर्धतृतीयकुलशतकल्पो मध्यमः सार्द्धक्रोशसीमा भवतीत्यर्थादापद्यते ।

७ शूद्रादिजातिसमूहो ग्रामः ।

८ गोरुतं निशावसाने यावन्तं प्रदेशं गत्वा रुतं व्याप्नोति । पूर्वस्मात्क्रोशो पश्चिमचिन्हं उत्तरस्मात्क्रोशो [दक्षिणचिन्हमिति ।]

---

1 SJG नास्त्येतत्सूत्रात्मकं वाक्यम् । 2 SJG शतकुल । 3 SJG भृष्टिदरी° । 4 SJG शमीक्षीर° । 5 Svl वृक्षान्तरेषु सीमां । 6 SJ Gvl खार्वटिकं । 7 SJG सङ्ग्रहेण सङ्ग्रहणं स्थापयेत् । 8 FJ दण्डकराण्यभिरूप° । 9 SJG दायकानि ।

अध्यक्षसङ्ख्यायकादिभ्यो गोपस्थानिकानीकस्थचिकित्सकाश्व(श्व)दमकजङ्घाकारिकेभ्यश्च विक्रयाधानवर्जानीति ।

करदेभ्यः कृतक्षेत्राण्येकपौरुषिकाणि प्रयच्छेत् । अकृतानि च कर्तृभ्यो ना[देया]नि[1] ।

अकृषतामाच्छिद्यान्येभ्यः प्रयच्छेत् । ग्रामभृतकवैदेहका वा कृषेयुः ।[2] अकृषन्तो वाऽवहीं[४० द्वि.]नं दद्युः । धान्यपशुहिरण्यैश्चैतानुगृह्णीयात् । तान्यनुसुखेन दद्युः ।

अनुग्रहपरिहारौ चैतेभ्यः[3] कोशवृद्धिकरौ दद्यात् । कोशोपघातकौ वर्जयेत् । अल्पकोशो हि राजा पौरजानपदानेव ग्रसते ।

निवेशसमकालं यथागतकं वा परिहारं दद्यात् । निवृत्तपरिहारान् पितेवानुगृह्णीयात् ।

आकरकर्म्मान्तद्रव्यहस्तिवनव्रजवणिक्पथप्रचारान् वारिस्थलपथपण्यपत्तनानि च निवेशयेत् ।

सहोदकमाहार्योदकं वा सेतुं बन्धयेत् । अन्येषां वा बध्नतां भूमिमार्गवृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात् । पुण्यस्थानारामाणां च ।

संभूय सेतुबन्धादपक्रामतः कर्म्मकरबलीवर्दाः कर्म्म कुर्युः । व्ययक[४१ प्र.]र्म्मणि च भागी स्यात् न चांशं लभेत ।

मत्स्यप्लवहरितपण्यानां सेतुषु राजा स्वाम्यं गच्छेत् ।

दासाहितकबन्धूनशृण्वतो राजा विनयं ग्राहयेत् । बालवृद्धव्यसन्यनाथांश्च बिभृ[या]त् । स्त्रियमप्रजातां प्रजातायाश्च पुत्रान् ।

बालद्रव्यं ग्रामवृद्धा वर्द्धयेयुराव्यवहारप्रापणात् देवद्रव्यं च ।

अपत्यदारं[4] मातापितरौ भ्रातॄनप्राप्तव्यवहारान् भगिनीः कन्या विधवाश्चाबिभ्रतः शक्तिमतो द्वादशः पणो दण्डः । अन्यत्र पतितेभ्योऽन्यत्र मातुः ।

पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रव्रजतः पूर्वसाहसदण्डः स्त्रियं च प्रव्राजयतः । लुप्तव्यायामः प्रव्रजेदापृच्छ्य धर्म्मस्थानन्यथा नियम्येत ।

वानप्रस्थादन्यः प्रव्रजितभावः सजा[ता]दन्यः सङ्घः [४१ द्वि.] सामुत्था-

यिकादन्यः समा(म)यानुबन्धो नास्य जनपदमभिनिवेशेत । न च [त]त्रारामा विहारार्था वा शालाः स्युः ।

नटनर्तकगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवा या न कर्म्मविघ्नं कुर्युः । निराश्रयत्वाद्ग्रामाणां क्षेत्राभिरामत्वाच्च पुरुषाणां कोशविष्टिद्रव्यधान्यरसवृद्धिभ(र्भ)वति ।

परचक्राटवीग्रस्तं व्याधिदुर्भिक्षपीडितम् ।
देश(शं) परिहरेद्राजा व्ययक्रीडाश्च वर्जयेत् ॥
दण्डविष्टिकराबाधै रक्षेदुपहतां कृषिम् ।
स्तेनव्यालविषग्राहैर्व्याधिभिश्च पशुव्रजान् ॥
वल्लभैः कार्म्मिकैस्तेनैरन्तपालै[४२ ब]श्च पीडितम् ।
शोधयेत् पशुसघैश्च क्षीयमाणं [वणि]क्पथम् ॥
एवं द्रव्यद्विपवनं सेतुबन्धमथाकरान् ।
रक्षेत् पूर्वकृतान् राजा नवांश्चाभिप्रवर्तयेत् ॥

॥ इति अध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ॥ जनपदनिवेशः[10] ॥

*

[भूमिच्छिद्रापिधानम् ।]

अकृष्यायां भूमौ पशुभ्यो विवीतानि प्रयच्छेत् । प्रदिष्टाभयस्थावरजङ्गमानि च ब्रह्मसोमारण्यानि तपस्विभ्यो गोरुतपराणि प्रयच्छेत् ।

तावन्मात्रमेकद्वारं खातगुप्तं स्वादुफललतागुल्मगुच्छमकंटकिद्रुममुत्तानतोयाशयं दान्तमृगचतुष्पदं भग्ननखदं [४२ छि] ष्ट्रव्यालं[17] मार्गयुकहस्तिहस्तिनीकलभं[18] मृगवनं विहारार्थं राज्ञः कारयेत् । सर्वातिथिमृगं प्रत्यंते चान्यत् मृगवनं भूमिवशेन वा निवेशयेत् ।

कुप्यप्रदिष्टानां च द्रव्याणां तरुणीमेकैकशो वनानि[20] निवेशयेत् । द्रव्यवनकर्म्मान्तानटवीश्च द्रव्यवनापाश्रयाः । प्रत्यंते हस्तिवनमटव्या रक्षं[21] निवेशयेत् ।

नागवनाध्यक्षः पार्वतं नादेयं सारसमानूपं च नागवनं विदितपर्यन्तप्र-

---

1 SJVlG सामुत्थायिका°, SVl सामुत्थायिका° । 2 SJG वा नास्य । 3 SJG °मुपनिवेशेत । 4 SJ तत्रारामविहारार्था , SVl तत्रारामा° । 5 SJG 'वा' नास्ति । 6 SJG नर्तन° । 7 SJG क्षेत्राभिरतत्वात् । 8 SJG बाधयेत् । 9 SJ द्रव्य द्विपवनम् । 10 SJ जनपदनिवेश प्रथमोऽध्याय । आदितो द्वाविंश , ■ प्र° जन° आदितो द्वाविंश । 11 SJG विवीतानि । 12 SJG ब्राह्मणेभ्यो ब्रह्मसोमारण्यानि । 13 SJG तपोवनानि च तपस्विभ्यो । 14 SJVl गोत्र(त), SVl JVl गोरु‍त, J गोत्रक° । 15 SJG 'लता' नास्ति । 16 S व्याडमार्ग°, J व्यालमार्ग° । 17 SJG मार्गयुक° । 18 SJVl कलभ° । 19 SJG 'तरुणी' नास्ति । 20 SJG वा वनम् । 21 SJVl रक्षन्, J JVl रक्षम् ।

वेशनिष्कासं नागवनपालैः पालयेत् । हस्तिघातिनं [४३ प्र.] हन्युर्दन्तयुगं स्वयं मृतस्याहरतः सपादचतुष्पणो लाभः । नागवनपाला हस्तिपक-पादपाशिक-सैमिक-वनचरक-पारिकर्म्मिकसखाः हस्तिमूत्रपुरीषच्छन्नात्मगन्धा भल्लातकीशाखापत्रप्रच्छन्नाः पञ्चभिः सप्तभिर्वा हस्तिबन्धकीभिः सह चरन्तः शय्यास्थान[प]द्यालेंडनदीकूलघांतोदेशेन हस्तिकुलपर्यग्रं विद्युः ।

यूथचरमेकचरं निर्यूथं यूथपतिं हस्तिनं व्यालं मत्तं पोतं बद्धमुक्तं च निबन्धेन विद्युः । [४३ द्वि] अनीकस्थप्रमाणैः प्रशस्तव्यञ्जनाचारान् हस्तिनो गृह्णीयुः । हस्तिप्रधानो विजयो राज्ञः[8] । परानीकव्यूहदुर्गस्कंधावारप्रमर्दना ह्यतिप्रमाणशरीराः प्राणहरकर्म्मणो हस्तिनः ।

कालिङ्गाङ्गरजाः श्रेष्ठाः प्राच्याश्चेदि[13]करूषजाः ।
दशार्णाश्चापरांताश्च गजानां[14] मध्यमा मताः ॥
सौराष्ट्रकाः पाञ्चनदास्तेषां प्रत्यवाँ(व)राः स्मृताः ॥ इति[19] ॥

{ [†]उत्कलानां च देशस्य दक्षिणस्यार्णवस्य च ।
सह्यस्य च कलिंगस्य मध्ये कालिंगकं वनम् ॥

तथा ।

[†]वैदेशं नर्म्मदा चैव ब्रह्मवर्द्धनमित्यपि ।
मध्ये च पारियात्राणां वनं स्यादांगरेयकम् ॥

इति वनद्वयजाः श्रेष्ठाः ।

[†]लोहित्यस्य प्रयोग[४४ प्र]स्य गंगाहिमवतोरपि ।
मध्ये प्राच्यं वनं तत्र संभवंति दिशां गजाः ॥

[तथा]

[†]मेकला त्रिपुरी चैव दशार्णो देश इत्यपि ।
उन्मत्तगंगामित्येषां मध्ये चेदिकरूपकम् ॥

तथा ।

---

1 SJO °निष्कसनं, svl °निष्कासम् । 2 SJO समभ्याहरत । 3 SJO 'आत्म' नास्ति । 4 SJO शाखप्रतिच्छन्ना, °ovl शाखाप्रतिच्छन्नान् । 5 SJO °पयाल°डकूल° । 6 SJO °कूलपातो°; svl °कूलपोतो° । 7 svl ovl बन्ध; ovl बद्धं मुक्तम् । 8 SJO राज्ञाम् । 9 s प्राणहरकर्माणो । 10 SJO हस्तिन इति । 11 s कलिङ्ग°, JO कलिङ्ग । 12 SJO °जा । 13 SJ प्राच्याश्चेति । 14 SJO करूषजा । 15 SJO द्विपना° । 16 SJO सौराष्ट्रका । 17 SJOVl पाञ्चनदा. । 18 SJO प्रत्यवरा । 19 SJO 'इति' नास्ति ।

({†} एतच्चिह्नांकिता श्लोका मुद्रितेषु पुस्तकेषु नोपलभ्यन्ते)

†देशस्य च दशार्णानां ख्यातस्य च महागिरेः ।
विंध्याद्रेर्वेत्रवत्याश्च मध्ये दाशार्णकं वनम् ॥
तथा ।
†अवंतीनां च देशस्य नर्मदायास्तथैव च ।
द्वारकार्बुदयोश्चैव मध्ये सौराष्ट्रकं वनम् ॥
†कुरुक्षेत्रस्य देशस्य कालिकाकाननस्य च ।
सिंधोर्हिमवतश्चैव मध्ये पांचनदं वनम् ॥}
सर्वेषां कर्मणा वीर्ये[1] जवस्तेजश्च वर्धते ॥

॥इति अध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः। भूमिच्छिद्रापिधानं[2]॥[४४द्वि.]

*

[दुर्गविधानम्।]

चतुर्दिशं जनपदांते सांपरायिकं दैवकृतं[3] दुर्गं कारयेत्। अन्तर्द्वीपं स्थलं वा निम्नावरुद्धमौदकम्। प्रास्तरं[4] गुहां[5] वा पार्वतम् निरुदकस्तम्बमिरिणं वा धान्वनम्। खंजनोदकं[6] स्तम्बगहनं[7] वा वनदुर्गम्। तेषां नदीपर्वतदुर्गं जनपदारक्षस्थानम्। धान्वनं 'वनदुर्गमटवीस्थानमापद्य[प]सारो[9] वेति[10]।

जनपदमध्ये समुदायस्थानं[11] स्थानीयं निवेशयेत्। वास्तुकप्रशस्ते देशे नदीसङ्गमे ह्रदस्याविशोष्यस्याङ्के[12] सरसस्तडागस्य[13] वा वृत्तं दीर्घं चतुरश्रं वा वास्तुवशेन[14] वा[15] प्रदक्षिणोदकं पण्यपुटभेदनमंसपथवारिपथाभ्या[16]मुपेतम्[17]।

तस्य परिखास्तिस्रो दण्डान्तरा द्विदंडांतरा[18] वा कारयेत्। चतुर्दश द्वादश दशेति दण्डान्[19] विस्तीर्णा विस्ताराद[20]वगाढाः[21] पादोनमर्धं भूमिवशेन[22] वा त्रिभागमूला मूलेचतुरस्रा[23] वा[24] पाषाणोपहिताः पाषाणेष्टकाबद्धपार्श्वा वा[25] [४५ प्र.] तोयान्तिकीरागंतुतोयपूर्णा वा सपरिवाहाः पद्मग्राहवतीश्च[26]।

चतुर्दण्डावकृष्टं परिखायाः षड्दण्डोच्छ्रितमवरुद्धं द्विगुणविष्कम्भं खातादूपं(प्रं) कारयेत्।

ऊ(ऊ)र्ध्वचयं मञ्चकपृष्ठं[27] कुम्भकुक्षिकं वा हस्तिभिर्गोभिश्च क्षुण्णं कण्टकि-

---

1 J वीर्यं°। 2 SJ भूमिच्छिद्रविधानं द्वितीयोऽध्यायः। आदितस्त्रयोविंशः; B द्वि° भूमि° आदितस्त्रयोविंशः। 3 svl Jvl देवकृतं। 4 J प्रस्तरं; Jvl प्रास्तरं। 5 SJG गुहा। 6 SJ खजनो°; svl खंजनो°। 7 SJG स्तम्ब°। 8 SJG धान्वनवनदुर्गं। 9 SJvl आपाद्यप्रसारो; svlJG आपद्यप्रसारो। 10 SVG 'इति' नास्ति। 11 SJG समुदय°। 12 SG ह्रदस्य वा अविशोष°; svl ह्रदस्य वाटविशोष°; J °वाविशोष°। 13 SJG तटाक°। 14 वास्तुक°। 15 SJG 'वा' नास्ति। 16 SJG 'पथ' नास्ति। 17 svl °मुपेतस्य। 18 SJG 'द्विदंडांतरा वा' नास्ति। 19 S दण्डानु°; svl दण्डान्। 20 SJG विस्ताराद°। 21 SJG °गाधाः। 22 SJG 'भूमिवशेन' नास्ति। 23 SJG मूले चतु°। 24 SJG 'वा' नास्ति। 25 SG 'च' नास्ति; svl °वतीश्च। 26 SJG तद्गुण°। 27 SJG मञ्चपृष्ठं।

गुल्मविषवल्लीप्रतानवन्तम् । पांशुशेषेण वास्तुच्छिद्रं राजभवनं वा पूरयेत् ।

वप्रस्योपरि प्राकारं विष्कम्भद्विगुणोत्सेधमैष्टकं द्वादशहस्तादूर्ध्वमोजयुग्मं वा आचतुर्विंशतिहस्तादिति कारयेत् ।

रथचर्यासञ्चारं तालमूलं मुरजकैः कपिशीर्षकैश्चाचिताग्रम् । पृथुशिलासंहतं[6] वा शैलं[7] नत्वेव काष्ठमयं कारयेत् । अग्निरवहि[तो हि] तस्मिन् वसति ।

विष्कम्भचतुरस्रमट्टालकमुत्सेधसमावक्षेपसोपानं कारयेत् ।

द्वयोरट्टालकयोर्मध्ये सहर्म्यद्वितलामध्यर्धायामां प्रतोलीं कारयेत् । अट्टालक[४५ द्वि.]प्रतोलीमध्ये त्रिधानुष्काधिष्ठानं सपिधानच्छिद्रफलकसंहतमिंद्रकोशं कारयेत् ।

अन्तरेषु द्विहस्तविष्कम्भं पार्श्वे चतुर्गुणायामं देवपथं कारयेत् । दण्डान्तरा द्विदण्डान्तरा वा चर्याः कारयेत् । अग्राह्ये देशे प्रधावनिकां निष्किरद्वारं च ।

बहिर्जानुभञ्जनी [त्रि]शूलप्रकरकूपकूटावपातकण्टकप्रतिसराहिपृष्ठतालपत्रशृङ्गाटकश्वदंष्ट्रार्गलोपस्कन्दनपादुकाम्बरीषकोदपानकैः प्रतिच्छन्नं[22] छन्नपथं कारयेत् ।

प्राकारमुभयतो मेंढकमध्यर्धदंडं कृत्वा प्रतोलीषट्तुलांतरं द्वारं निवेशयेत् । पञ्चदण्डादेकोत्तरमा अष्टदण्डादिति चतुरस्रं षड्भागमायामादधिकमष्टभागं वा । पञ्चदशहस्तादेकोत्तरमा[४६ प्र.]अष्टादशहस्तादिति तलोत्सेधः । स्तम्भस्य परिक्षेपः षडायामो द्विगुणो निखातश्चूलिकायाश्चतुर्थो भागोवेति[30] । आदितलस्य पंचभागाः शाला वापी सीमागृहं च । दशभागिकौ द्वौ प्रति मंचौ । तद्यथा ।

एवं भागास्तले कार्याः प्रत्यंशं पंचकोष्ठकाः ।
यथायोगं विभागोऽत्र शालासीमागृहादिषु ॥

---

1 SJG पांशु° । 2 SJ विशेषेण । 3 SJG 'राजभवनं' नास्ति । 4 SJG ओजं युग्मम् । 5 GVl °क्षारचिताग्रम् । 6 SJ सहितं; G संहितं । 7 SJG शैलं कारयेत् । म त्वेव काष्ठमयमपि° । 8 SJ द्वितलां द्व्यर्धायामां; JVl °मर्धायामां । 9 S प्रतोळी । 10 SVlG सापधान° । 11 SJG °मितीन्द्रकोशं । 12 SJG चतुर्गुणायाममनुप्राकारमष्टहस्तायतं देवपथं । 13 SJ चर्या°; SVl चर्याः; G चाचार्याः । 14 SJ आग्राह्ये । 15 SJG प्रधाविनिकां । 16 SJ निष्कुर°; SVl निष्कर°; G निष्कुह° । 17 S °भगिनीं; SVl °भयघ्नी । 18 SJ त्रिशूलप्रकारकूच°; SVl आश्चलप्रकरकूपकूच° । 19 S °र्गलोप° । 20 SJG °स्कन्दन° । 21 SJG °रीषोदपानकैः । 22 SJG 'प्रतिच्छन्नं' नास्ति । 23 SJ माण्डलक; SVl मण्डक; G मण्डपक । 24 SJG उत्तरमष्टाऽऽऽऽदण्डा° । 25 SJVl षड्भागायामा°; JVl षड्भागममा° । 26 G तुलो° । 27 SVl °क्षेप° । 28 SVl षडायामो; J लपडायामो । 29 SJG चतुर्भागः । 30 SJG 'वेति' नास्ति । 31 SJG 'तद्यथा' इत आरभ्य 'कोष्ठकमयम्' इत्यन्तः पाठो नास्ति ।

कोष्ठकस्य त्रिभिस्त्र्यंशैः कोष्ठको जायतेऽत्र तु ।
त्रिभिः पडंशैः कोष्ठार्द्धं पादोऽपि द्वादशांशकैः ॥
युक्ता कोष्ठत्रयं त्र्यंशैरुभयोः पार्श्वयोरपि ।
पंचकोष्ठा भवेद्वापी मध्ये च कोष्ठकत्रयम् ॥

अन्तरमाणीहर्म्यं च। समुच्छ्रयादर्द्धतले[7] स्थूणाबन्धश्च । अर्द्धवास्तुकमुत्तमागारं त्रिभागोत्तरं वा। इष्टकायवर्द्धपार्श्वे वामतः [४६ द्वि.] प्रदक्षिणसोपानम्। गूढभित्तिसोपानमितरत्तो द्विहस्तं तोरणशिरः। त्रिपंचभागिकौ द्वौ[8] कपाटयोगौ द्वौ[9] परिघाविति[10]। अरत्निरिन्द्रकीलक इति[11]। पञ्चहस्तमाणिद्वारं चत्वारो हस्तिपरिघा इति[13]। निवेशार्द्धं[14] हस्तिनखम्[15]। मुखसमः सङ्क्रमः संहार्यो भूमिमयो वा निरुदके।

प्राकारसमं मुखमवस्थाप्य त्रिभागगोधामुखं गोपुरं कारयेत्।

प्राकारमध्ये वापीं कृत्वा पुष्करिणीद्वारम्[16]। चतुःशालमध्यर्द्धविवृतांतरं साणिकं[17] कुमारीपुरम्। मुंडहर्म्यद्वितलं मुण्डकद्वारम्[18]। भूमिद्रव्यवशेन वा निवेशयेत्। त्रिभागाधिकायामा भांडवाहिनीः कुल्या[ः] कारयेत्।

तासु पाषाणः कुद्दालाः कुठारीकाण्डकल्पनाः ।
मुषुंढी[19] मुद्गरा दण्डाश्चक्रयंत्रशतघ्नयः ॥
कार्याः कर्म्मारिकाश्शूला वेधनाग्राश्च वेणवः ।
उष्ट्रग्रीव्यग्निसंयोगाः कुप्यकल्पे च यो विधिः[20] ॥

॥ इति अध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे द्वि(तृ)तीयोऽध्यायः। दुर्गविधानम्[21] ॥

*

[दुर्गनिवेशः ।]

त्रयः प्राची[४७ द्वि.]ना राजमार्गास्त्रय उदीचीना इति वास्तुविभागः ।[1] द्वादशद्वारो युक्तोदकभ्रंमच्छन्नपथः । चतुर्दण्डान्तरा रथ्या राजमार्गद्रोणमुखस्थानीयराष्ट्रविवीतपथाः ।[2] संयानीयव्यूहश्मशानग्रामपथाश्चाष्टौ[4] दण्डा इति[5] । चतुर्दण्डः सेतुवनपथः । द्विदण्डो हस्तिक्षेत्रपथः । पञ्चारत्नयो[6] रथपथः । द्वौ अरत्नी[7] क्षुद्रपशुमनुष्यपथः ।

प्रवीरे वास्तुनि राजनिवेशश्चातुर्वर्ण्यसमाजीवे[8][9] ।

वास्तुहृदयादुत्तरे नवमे[10] भागे यथोक्तमन्तःपुरविधानं[11] प्राग्मुखमुदग्मुखं वा स्थापयेत्[12] । तस्य पूर्वोत्तरं भागमाचार्यपुरोहितेज्यातोयस्थानं मंत्रिणश्चाधिवसेयुः[13] । पूर्वदक्षिणंभागं[14] महानसं हस्तिशालाः कोष्ठागारं च । ततः परं गंधमाल्यधान्यरसपण्याः प्रसाधनकारवः[15] । क्षत्रियश्च[16] पूर्वां[17] दिशमधिवसेयुः । दक्षिणपूर्वंभागं भाण्डागारमक्षपटलं कर्मनिषद्याश्च । दक्षिणपश्चिमंभा[४८ प्र.]गं[18] कुप्यगृहमायुधागारं च । ततः परं नगरधान्यव्यावहारिककर्मान्तिकबलाध्यक्षाः[19] पक्वान्नसुरामांसपण्याः रूपाजीवास्तालापचरा[20] वैश्याश्च दक्षिणां दिशमधिवसेयुः । पश्चिमदक्षिणं भागं खरोष्ट्रगुप्तिस्थानं कर्मगृहं च । [पश्चिमोत्तरभागं यानरथशालाः । ततः परमूर्णासूत्रवेणुचर्मवर्मशस्त्रावरणकारवश्शूद्राश्च पश्चिमां दिशमधिवसेयुः ।] उत्तरपश्चिमं भागं पण्यभैषज्यगृहम् । उत्तरपू(पू)र्वभागं[22] कोशो गवाश्वं च । ततः परं नगरराजदेवतालोहमणिकारवो ब्राह्मणाश्चोत्तरां दिशमधिवसेयुः[21] ।

वास्तुच्छिद्रानुशालेषु[23] श्रेणीप्रपणिनिकायां[24] वसेयुः ।

अपराजिताऽप्रतिहतजयंत[वैजयन्त]कोष्ठान्[25][26] शिववैश्रवणाश्विश्रीमदिरागृहाणि[27] च पुरमन्ये(ध्ये) कारयेत् । यथोद्देशं[28] वास्तुदेवता[ः] स्थापयेत् । ब्राह्मैन्द्रयाम्यसैनापत्यानि द्वाराणि । बहिः परिखायाः[29] धनुःशतावकृष्टाश्चैत्यपुण्यस्थानवनसेतुबन्धाः कार्याः । यथादिशं च दिग्देवताः ।

---

1 SJG स द्वादश । 2 SJG भूमि° । 3 SJ सयोनीय° । 4 SJG °श्चाष्टदण्डा । 5 SJG 'इति' नास्ति । 6 SJG रथपथश्चत्वारः पशुपथः । 7 SJG 'अरत्नी' नास्ति । 8 S निवेश.; svl निवेशः । 9 SJG °जीवे । 10 SJG नवभागे । 11 SJG 'यथोक्तविधानमन्त पुरविधानं' नास्ति । 12 SJG कारयेत् । 13 SJG आवसेयुः । 14 SJG दक्षिणं भागं । 15 SJG प्रधानकारवः । 16 SJG क्षत्रियाश्च । 17 SJG °पूर्वं भागं । 18 SJG °पश्चिमं भागं । 19 SJG कार्मान्तिक° । 20 S ताळापचारा; J तालापचारा । 21 SJ °दिशाम° । 22 SJG °पूर्वं भागं । 23 SJG °च्छिद्रानुशालेषु । 24 SJG °प्रवहणी°; svl °प्रवहणि° । 25 S आपराजिता° । 26 SJG जयंतवैजयन्तकोष्ठकान् । 27 SJG गृहं । 28 SJG कोष्ठकालेयेषु यथोद्देशं; svl कोष्ठाळेषु° । 29 svl परिघायाः । 30 SJ धनुश्शता°

उत्तरः पूर्वो वा श्मशानभागो वर्ण्योत्तमानाम्। द[४८ द्वि]क्षिणेन श्मशानं वर्णावराणाम्। तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदंडः। पापं(पं)ड-चण्डालानां श्मशानांते निवासः।

कर्मान्तक्षेत्रवशेन कुटुंबिनां सीमानं स्थापयेत्। तेषु पुष्पफलवाटं-धान्यपण्यनिचयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः। दशकुलीवाटं कूपस्थानम्।

सर्वस्नेहधान्यक्षारलवणगंधभैषज्यशुष्कशाकयवसवल्लूरतृणकाष्ठलोहचर्माङ्गारस्नायुविषविषाणवेणुवल्क[ल]सारदारुप्रहरणावरणाश्मनिचयाननेकवर्षोपभोगसहान् कारयेत्। नवेन वा नवं शोधयेत्।

हस्त्यश्वरथपदातमनेकमुख्यं च स्था[४९ प्र]पयेत्। अनेकमुख्यं हि परस्परभयात्परोपजापं(पं) नोपैति। एतेनांतपालदुर्गसंस्कारा व्याख्याताः।

न च बाहिरिकां कुर्यात्पुरराष्ट्रोपघातिकान्।
क्षिपेज्जनपदे चैतां सर्वान् वा दापयेत् करान्॥

॥ इति अध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ दुर्गनिवेशः ॥

*

[सन्निधातृचेयकर्म।]

सन्निधाता कोशगृहं कोष्ठागारं पण्यगृहं कुप्यगृहमायुधागारं बन्धनागारं च कारयेत्।

चतुरस्रामनुदकोपस्नेहां वापीं खानयित्वा पृथुशिलाभिरुभयतः पार्श्वमूलं च प्रचित्य सारदारुपञ्जरं भूमिसमं त्रितलमनेकविधानं कुट्टिम[४९ द्वि]देशस्थानतलमेकद्वारं यन्त्रयुक्तसोपानं भूमिगृहं कारयेत्।

तस्योपर्युभयतोनिषेधं सप्रग्रीवमैष्टकं भाण्डवाहिनीपरिक्षिप्तं कोशगृहं कारयेत् प्र(प्रा)सादं वा।

जनपदान्ते ध्रुवनिधिमापदर्थमभित्यक्तैः कारयेत्।

पक्वेष्टकास्तम्भं चतुःशालमेकद्वारमनेकस्थानतलं विवृतस्तंभापसारमुभयतः पण्यगृहम्। कोष्ठागारं च दीर्घबहुशालम्। कक्ष्यावृतकुड्यमन्तःकुप्यगृहम्।

---

1 SJG श्मशानवाट। 2 SJ दक्षिणेन वर्णोत्तराणाम्, G वर्णोत्तमानाम्। 3 SJG °ते वास। 4 SJG °वशेन वा कुटुम्बिना। 5 SJG °वाटषण्डकेदारान् धान्य°। 6 SJG कूपस्थान। 7 SJG 'गंध' नास्ति। 8 SVlG नवेनानव। 9 SJG °रथपादातम्°। 10 SJG मुख्यमवस्थापयेत्। 11 SJG नोपैतीति। 12 SJG °घातकान्। 13 SJ दुर्गनिवेश चतुर्थोऽध्याय आदित पञ्चविंश, G चतुर्थो° दुर्ग° आदित°। 14 SJG पण्यगृह कोष्ठागारं। 15 SJG चतुरश्रां वापीमनुदको°। 16 SJ °सोपान देवताविधान (G पिधान) भूमि°। 17 SJ सप्तग्रीव°। 18 SJG प्रासाद वा। 19 SVl °भियुक्तै। 20 SJG पुरुषै कारयेत्। 21 SJG °स्तम्भ चतु°। 22 SJG बहुशाल। 23 SJG कक्ष्या°।

तदेव भूमिगृहयुक्तमायुधागारम् । पृथग्धर्मस्थीयमहामात्रीयम्[1] । विभक्तस्त्री-पुरुषस्थानमपराधतः[2] सुगुप्तकक्षं[3] बन्धनागारं कारयेत् ।

[†सर्वेषां शालाखातोदपानवर्च स्नानगृहाग्निविषत्राणमार्जारनकुलारक्षास्था दैवपूजनवृत्ताः (svl. युक्ताः) कारयेत्[4] ।]

कोष्ठागारे वर्षमानमरत्निमुखं कुण्डं स्थापयेत् । तज्जातकरणाधिष्ठितः[5] पुराणं नवं वा रत्नं सा[५० प्र.]रं फल्गुकुप्यं वा प्रतिगृह्णीयात् ।

तत्र रत्नोपधावुत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च सारोपधौ मध्यमः फल्गुकुप्योपधौ तच्च तावच्च दण्डः ।

रूपदर्शकविशुद्धं हिरण्यं प्रतिगृह्णीयात् । अशुद्धं छेदयेत् । आहर्तु[ः] पूर्वः साहसदण्डः ।

शुद्धं पूर्णमभिनवं च धान्यं प्रतिगृह्णीयात् । विपर्यये मूल्यद्विगुणो दंडः ।

एतेन पण्यं कुप्यमायुधं च व्याख्यातम् ।

सर्वाधिकरणेष्वायुक्तोपयुक्ततत्पुरुषाणां[6] पणद्विपणचतुःपणपरमापहारेषु[7] पूर्वमध्योत्तमवधा दण्डा[ः] । कोशाधिष्ठितस्य कोशावच्छेदे घातः । तद्वैयावृत्यकराणामर्द्धदण्डाः[9] । परिभाषणमविज्ञाते[10] चौराणामभिप्रधर्षणे[11] चित्रो घातः ।

तस्मादाप्तपुरुषाधिष्ठितः सन्निधाता [५० द्वि.] निचयाननुतिष्ठेत्[12] ।

बाह्यमाभ्यन्तरं चायं विद्याद्वर्षशतादपि ।
यथा पृष्टो न सज्जेत व्यये शेषे च संचये[13] ॥

॥ इति अध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे[14] पञ्चमोऽध्यायः[15] ॥

*

[समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम् ।]

समाहर्ता दुर्गं राष्ट्रं खनिं सेतुं वनं व्रजं वणिक्पथं चाव(वे)क्षेत[16] ।

---

1 SJG °स्थीयं महा° । 2 SJG °स्थानमपसारतः । 3 SJG °कक्ष्यं । 4 SJG च । († एषा पंक्तिः मूलादर्शे नोपलब्धा ।) 5 SJG तेन । 6 SJG °करणेषु युक्तो° । 7 S पणद्विचतुष्पणाः; SVl पणद्विपणचतुष्पणपर; J पणादि चतुष्पणपरमा°; G पणद्विपणचतुष्पणपणाः । 8 SJG °तत्कराणाम° । 9 SJG °दण्डः । 10 SVl J °मविज्ञाने । 11 SJG चोराणा° । 12 SJG निचयानानुतिष्ठेत् । 13 SJG व्ययशेषं च दर्शयेत् । 14 S 'द्वितीयेऽधिकरणे' नास्ति । 15 SJ सन्निधातृनिचयकर्मः पञ्चमोऽध्याय आदितः षड्विंश ; G पञ्चमो' पश्चि' आदित' । 16 SJG चावेक्षेत ।

शुल्कं दण्डः[1] पौतवं नागरिको लक्षणाध्यक्षो मुद्राध्यक्षः सुरा सूना सूत्रं तैलं घृतं क्षारः[2] सौवर्णिकः पण्यसंस्था वेश्या द्यूतं वास्तुकं कारुशिल्पिगणो[3] देवताध्यक्षो द्वारं[4] बाहिरिकादेयं† च दुर्गम् ।

सीता भागो बलिः क[५१ प्र.]रो वणिक् नदीपालस्तरो नावः पत्तनं[5] विवीतं वर्तनी रज्जुश्चोररज्जुश्च राष्ट्रम् ।

सुवर्णरजतवज्रमणिमुक्ताप्रवाल[6]शङ्खलोहलवणभूमिप्रस्तररसधातवः खनिः । पुष्पफलवाटखण्डकेदारमूलकंद[7]वापासेतुः[8] । पशुमृगद्रव्यहस्तिवनपरिग्रहो वनम् । गोमहिषमजाविकं खरोष्ट्रमश्वाश्वतरं[9] च व्रजः । स्थलपथो वारिपथश्च वणिक्पथः । इत्यायशरीरम् ।

मूल्यं[10] भागो व्याजी परिघः क्लृप्तं रूपिकम[11]त्ययश्चायमुखम् ।

देवपितृपूजादानार्थं स्वस्तिवाचनमंतःपुरं[12] महानसं [५१ द्वि.] दूतं(?)[13] प्रावर्तिमं[14] कोष्ठागारमायुधागारं पण्यगृहं[15] कर्मान्तो विष्टिः पत्त्यश्वरथद्विपपरिग्रहो गोमण्डलं पशुमृगपक्षिव्यालवाटाः[16] काष्ठतृणवाटाश्चेति व्ययशरीरम् ।

राजवर्षं मासः पक्षो दिवसश्च व्युष्टम् । वर्षाहेम[न्त]ग्रीष्माणां तृतीयसप्तमा दिवसोनाः पक्षाः । शेषाः पूर्णाः पृथगधिमासक इति कालः ।

करणीयं सिद्धं शेषम् । आय-व्ययौ नीवी च । संस्थानं प्रचारः शरीरावस्थापनमादानं सर्व[स]मुदयपिंडः[17] सञ्जातमेतत्करणीयम् । कोशार्पितं राजहारः पुरव्ययश्चाप्रविष्टं[18] परमसंवत्सरानुवृत्तं शासनमुक्तं मुखाज्ञप्तं चापतनीय[19]मेतत् सिद्धम् ।

सिद्धिकर्म्मयोगो[20] दण्डशेषमाहरणीयम् । बलात्कृतप्रतिष्टब्धं[21]मवमृष्टं[22] च प्रशोध्य[23]मेतच्छेषमसारमल्पसारं च ।

वर्तमानः पर्युषितोऽन्यजातश्चायमिति[24] । दिवसानुवृत्तो वर्तमानः । परमसांवत्सरिकः परप्र[५२ प्र.]चारसंक्रांतो वा पर्युषितः । नष्टप्रस्मृतमायुक्तदण्डः पार्श्वं पारिहीणिकमौपायनिकं डमरगतक[25]स्वमपुत्रकं निधिश्चान्यजातः ।

---

1 svl शुल्कदण्डः । 2 sJ क्षारं । 3 sJG °शिल्पिगणो । 4 sJG द्वारबाहि° । † 'आदेयमिति सर्वत्र योज्यं' इति टिप्पणी । 5 sJG पट्टनं; svl पत्तनं । 6 s प्रवाळ । 7 sJG 'कंद' नास्ति । 8 sJG °वापाः सेतुः । 9 sJG अश्वतराश्च । 10 sJG मूलं । 11 sJG रूपिकम° । 12 s °मन्तःपुरमहानसं; svl °पुरम् । 13 sJG दूतप्रा° । 14 sJG प्रावर्तनं; J प्रवर्तनं । 15 sJG कुप्यगृहं कर्मान्तो । 16 sJG °वाटश्चेति; svl वाटा । 17 sJG पिण्डसञ्जात° । 18 JG °श्चाप्रविष्टः; sG °श्च प्रविष्टं । 19 sJG चापातनीय° । 20 sJG °प्रकर्मयोगः । 21 sJG °प्रतिलब्ध° । 22 sJG °मवसृष्टं; svl °मप्रसृष्टं । 23 sJG प्रशोध्यम् । 24 sJG °श्चायः । 25 sJG डमरगतक°; svl डमरगतमृत° डमरगतमृत° ।

विक्षेपव्याधितांतरारंभशेषं[1] च व्ययप्रत्यायः ।

विक्रये पण्यानामर्घवृद्धिरुपजा मानोन्मानविशेषो व्याजी क्रयसङ्घर्षे वाऽर्घवृद्धिरित्यायः । नित्यो नित्यौत्पादिको लाभो लाभौत्पादिक इति व्ययः ।

दिवसानुवृत्तो नित्यः । पक्षमाससंवत्सरलाभो लाभः । तयोरुत्पन्नो नित्यौत्पादिको लाभौत्पादिक इति व्ययः ।

संजातादायव्ययविशुद्धा नीवी । प्राप्ता चानुवृत्ता च ।

एवं कुर्यात्समुदयं वृद्धिं चायस्य दर्शयेत् ।

ह्रासं व्ययस्य च प्राज्ञः साधयेच्च विपर्ययमिति[10] ॥

॥ इति अध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे[11] षष्ठोऽध्यायः । समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम् ॥[12] ॥

*

[अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः ।]

अक्षपटलमध्यक्षः प्रागमुखमुदग्मुखं वा विभक्तोपस्थानं निबन्ध[५२ द्वि] पुस्तकस्थानं कारयेत् ।

तत्राधिकरणानां सङ्ख्याप्रचारसञ्जाताग्रम् । कर्म्मान्तानां द्रव्यप्रयोगवृद्धिक्षयव्ययप्रयामव्याजीयोगस्थानवेतनविष्टिप्रमाणम् । रत्नसारफल्गुकुप्यानामर्घप्रतिवर्ण्णकमानप्रतिमानोन्मानावमानभाण्डम् । देशग्रामजातिकुलसंघानां[18] धर्मव्यवहारचरित्र[सं]स्थानम् । राजोपजीविनां प्रग्रहप्रदेशभोगपरिहारभक्तवेतनलाभम् । राज्ञश्च पत्नीपुत्राणां रत्नभूमिलाभं[21] निर्देशोत्पातिकप्रतीकारलाभम् । मित्रामित्राणां च सन्धिविग्रहप्रदानादानं निबन्धपुस्तकस्थं का[५२ प्र.]रयेत् ।

ततः सर्वाधिकरणानां करणीयं सिद्धं शेषमायव्ययौ नीवीमुपस्थानं प्रचारं चरित्रं संस्थानं च निबन्धेन प्रयच्छेत् । उत्तममध्यमावरेषु च कर्म्मसु तज्जातिकमध्यक्षं कुर्यात् ।

सामुदायिकेष्ववक्लृप्तिकं [व्य]यमुपहत्य राजा नानुतप्येतेति[28] ।

---

1 sJG °शेषच । 2 sJ °प्रत्ययः । 3 sJG वा वृद्धिरित्यायः । 4 sJG नित्यो° । 5 sJG लाभो° । 6 sJG नित्यो° । 7 sJG लाभो° । 8 s इति व्ययसंजात । 9 sJG चेति । 10 sJG 'इति' नास्ति । 11 s 'द्वितीयेऽधिकरणे' नास्ति । 12 sJ समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनं षष्ठोऽध्यायः आदित॰ सप्तविंशः; G षष्ठो° समाहर्तृ° आदित-° । 13 प्रागमुख-; svl प्राङ्मुख° । 14 sJ सङ्ख्या प्रचार° । 15 sJG प्रयोगे वृद्धि° । 16 sJG °वर्णकप्रतिमानमानोन्माना° । 17 s °मानावमानभाण्डं; G मानोन्मानभाण्डं । 18 sJ संघातानां । 19 sJG °भोग° । 20 sJG 'सार' नास्ति । 21 s लाभनिर्देशो° । 22 G निर्देशोत्पादिक° । 23 sJG °विग्रह° । 24 sJ °दानानि°; svl दानं । 25 sJG प्रचारचरित्रसंस्थानं । 26 sJ समुदायि° । 27 sJG राजाऽनुत° । 28 sJG 'इति' नास्ति ।

सहग्राहिणः प्रतिभुवः कर्म्मोपजीविनः पुत्रा भ्रातरो भार्या दुहितरो भृत्याश्चास्य कर्मच्छेदं वहेयुः ।

त्रिशती[1] चतुःपंचाशच्चाहोरात्राणां कर्मसंवत्सरः । तमा[पा]ढीपर्यवसानमूनं पूर्ण्णं वा दद्यात् । करणाधिष्ठितमधिमासकं कुर्यात् ।

अपसर्प्पाधिष्ठितं च [५३ द्वि.] प्रचारं प्रचारचरित्रसंस्थानान्यनुपलभमानो हि प्रकृतः समुदयमज्ञानेन परिहापयति । उत्थानक्लेशासहत्वादालस्येन । शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु प्रसक्तः[2] प्रमादेन । संक्रोशाधर्म्मानर्थभीरुर्भयेन । कार्यार्थिष्वनुग्रहबुद्धिः कामेन । हिंसाबुद्धिः कोपेन । विद्याद्रव्यवल्लभापाश्रयाद्दर्पेण । तुलामानतर्कगणितांतरोपधानाल्लोभेन ।

तेषामानुपूर्व्या यावानर्थोपघातस्तावानेकोत्तरो दण्ड इति मानवाः । सर्वत्राष्टगुण इति पाराशराः । दशगुणं[3] [इति] बार्हस्पत्याः । विंशतिगुण इत्यौशनसाः । यथापराधमिति कौटल्यः ।

गाषनिक्यास्त्वाषाढीमागच्छेयुः । आगतानां समुद्रपुस्तकभाण्डनीवीकानामेकत्रासम्भाषा[५४ प्र.]वरोधं कारयेत् । आयव्ययनीवीनामग्राणि श्रुत्वा नीवीमवहारयेत् । यच्चाग्रादायस्यान्तरपण्णे[11] नीव्यां[12] वर्द्धेत व्ययस्य वा तत्परिहापयेत् । तदष्टगुणमध्यक्षं दापयेत् । विपर्यये तदेवं[13] प्रति स्यात् ।

यथाकालमनागतानामपुस्तकभांडनीवीकानां वा देयदशबन्धो दण्डः । कार्म्मिके चोपस्थिते कारणिकस्याप्रतिबध्नतः पूर्वसाहसदण्डः । विपर्यये कार्म्मिकस्य द्विगुणः । प्रचारसमं महामात्राः समग्राः श्रावयेयुरविषममन्त्राः[15] पृथग्भूतो मिथ्यावादी चैषामुत्तमं दण्डं दद्यात् । अकृताहोरूपहरं मासमाकांक्षेत्[16] । मासादूर्द्ध्वं मासद्विशतोत्तरं दण्डं दद्यात् ।

अल्पशेषलेख्यनीवीकं[18] पंचरात्रमाकांक्षेत । ततः परं कोशपू[५४ द्वि.]...

× × × ×

[इतोऽग्रे पुस्तिका त्रुटिता । केवलं ६४ तममेकं पत्रमुपलभ्यते । तत्र च निम्नावतारितः पाठः पठ्यते ।]

*

[२ अधि० १० अध्या० २९ प्रक० कोशप्रवेश्यरत्न-
परीक्षाधिकारगतमिदं वर्णनं ज्ञेयम् ।]

............ति[1] । शुद्धा मणिमध्या वा यष्टिः । हेममणिचित्रा रत्नावली । हेममणिमुक्तान्तरोपवर्तकः । सुवर्णसूत्रान्तरं सोपानकम् । मणिमध्यं वा मणिसोपानकम् । तेन शिरोहस्तपादकटीकलापजालकविकल्पा व्याख्याताः ।

मणिः कौटो मौलेयकः पारसमुद्रश्च । सौगंधिकः पद्मानवद्यरागः पारिजातपुष्पको बालसूर्यकः पंचधा पद्मरागः । वैडूर्य उत्पलवर्णः शिरीषपुष्पक उदकवर्णो वंशरागः शुकपत्रवर्णः पुष्परागो गोमूत्रको गोमेदकः । शुद्धस्फटिको मूलाटीवर्णः । इंद्रनीलो[10] नीलावलीयकः कलायपुष्पकः । महानीलो जंब्वाभो जीमूतप्रभः । नंदकः स्रवन्मध्यः शीतवृष्टिः सूर्यकांतश्चेति मणयः । ॥ षडश्रिश्चतुरस्रो वृत्तो वा ती[६२ प्र.]व्ररागः संस्थानवानच्छः स्निग्धो गुरुरर्चिष्मानंतरगतप्रभः प्रभानुलेपी चेति मणिगुणाः ।

मन्दरागप्रभः सशर्करः पुष्पच्छिद्रः खंडो दुर्विद्धो लेखाकीर्ण इति दोषाः । विमलकः सस्यकोंजनमूलकः पित्तकः सुलभको लोहिताक्षो[11] मृगाश्मको ज्योतीरसको मौलेयकोऽहिच्छत्रकः कूर्पप्रतिकूर्पः सुगंधिकूर्पः । क्षीरवकः ॥ शुक्तिचूर्णकः शिलाप्रवालकः पुलकः शुक्रपुलकः इत्यन्तरजातयः । शेषाः काचमणयः ।

सभाराष्ट्रकं तज्जीमाराष्ट्रकं कास्तीरराष्ट्रकं श्रीकटनकं मणिमन्तकं इंद्रवानकं च वज्रम् । खनिः स्रोतः प्रकीर्णकं च योनयः । मार्जाराक्षकं शिरीषपुष्पकं गोमूत्रकं गोमेदकं शुद्धस्फटिकं मूलाटीवर्णम् । [६४ द्वि.] ॥

* * *

कतिपयविशिष्टार्थबोधकपदानां टिप्पणीनिर्दिष्ट-व्याख्योपेतशब्दानामकाराद्यनुक्रमेण सूचिः ।

*

मत्स्य° शिशुमारादि° ५५

मातृबन्धु { मातुलादि ४०
{ क्षेत्रभूताया देव्या ज्ञातिः ४२

मानुषाग्निः वज्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा नरस्य वामपार्श्विकाया कल्माषवेणुनिर्मथनोत्पन्नो मानुषोऽग्निः ५०

मायायोगविद् स्तंभमोहादिप्रयोगविद् ४८

मिथ्याचार° द्यूतादिव्यसन° २७

मुण्ड° दासमाजीवादि° १९

मुण्डा आर्हतबुद्धभिक्षुकयः २१

मुष्ककपुष्पवन्दाक° मुष्कके जातपुष्पोपलक्षितो वंदाक° ५०

याचनक° कुतक° ३६

योगपान° मदनीयविरेचनीयौषधयुक्तपान° ४१

योगपुरुष° तीक्ष्णरसदादि° ५५

राष्ट्रप्रमाणम् परस्य तदनुरूपकोशपरिच्छित्त्यर्थं लाभे चोत्तमस्य प्रतिग्रहार्थं राष्ट्रप्रमाणम् ३४

राष्ट्रमुख्य° ग्रामकूटमहत्तरादि° ३४

लोकयात्राविद् लोकव्यवहारविद् ४

वनेचर° मुण्डतापसबौद्धजैन° २३

वर्ण° रागसमुदाय° ५३

वाक्यपूजन° दूतवाक्यस्य साधूक्तमिति २५

वाक्यविप्रेक्षणम् परवाक्याकर्णनम् ५४

वास° सुगंधकल्पः धूप° ५४

वास्तुक° वास्तुविद्याविद् ४९

वार्ता वृत्तिरेव वार्ता जगद्वृत्तिहेतुत्वात् कृष्यादिश्च ४

विग्रह° अंतःकोपादिक° ३७

विधया स्वतंत्रा २१

विनय° प्रत्युत्थानविनयादि° ८

विप्रकृतम् विरुद्धं प्रकर्षेण कृतम् २७

वैदेहकव्यञ्जनः विदेहराज्यवाणिज्यानुष्ठानाद् वैदेहकव्यंजनः १९

वृद्ध° क्षीणशुक्र° ४२

व्यञ्जनसख° धार्यादिव्यंजनानां सखा भूत्वा ४४

व्यावहारिक° पुरव्यवहारे नियुक्त° २१

सगंधः गंधः परिचयजनितस्नेहः संवासाभ्यासजा प्रीतिः समानो गंधः सगंधः १२

सत्रि° विद्यमानमपि त्रायति गोपायतीति सत्रं छद्म तद्विद्यते यस्य स २०

सन्निधातृ° गृहामात्य° २१

सभा सभायान्ति गोष्ठ्या जना यस्यां सा सभा २४

समवाय° प्रेक्ष्योत्सवादिषु यत्र जनाः समवयंति २४

समाहूतपराजितः समाहूय व्यवहारे पक्षपातात्पराजितः २६

समुद्दानं कर्तुकामः विक्षिप्तानि बलान्येकत्र कर्तुकामः ३७

सुप्त° निशालब्धत्व° २९

स्तम्भ° मिथ्याभिमानादविनय° १४

स्त्रीनिवेश° सुभगकुलस्त्रीगृहाणि ५०

संचाराः सन्यादयश्च कुब्जादयः संचरति संचारयति चारमिति । २१

संज्ञा { संकेतितस्वांगविकार° १९
{ शरीरविन्यासकल्पिता संज्ञा ३६

संवन्धि° यौनादिसंबंध° ५२

संविष्टः शय्यामारूढः ४४

संसर्ग° भौनसंबध° ३७

संसर्गविद्या संसृज्यन्ते जना यस्यां सा संसर्गविद्या गीतनृत्यादिश्च २०

संस्था सम्यगेकस्मिन् स्थाने स्थिता २०

शास्त्रिः निग्रहकर्ता ५५

श्वेता गिरिकर्णिका ५०

द्वैध° चित्रवधादिराबाध° २५

*
* *